

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, илмий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Муҳаммад Али	Абдулла Орипов
Эркин Воҳидов	Умарали Норматов
Кенгесбой Каримов	Хайриддин Султонов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Иқбол Мирзо	Сирожиддин Саййид
Абдуваҳоб Нурматов	Тошпўлат Аҳмад
Баҳамдулло Нурабуллаев	Йўлдош Солижонов
Нурбой Жабборов	Шухрат Маткаримов
Ислом Ёкубов	Жамолиддин Муслим

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Назм бўлими мудири — Икром Отамурод
Масъул котиб — Саъдулло Қуронов
Наср бўлими мудири — Рисолат Ҳайдарова
Адабиётшунослик бўлими мудири — Раъно Ҳакимжонова

УШБУ СОНДА:

Кенгесбой КАРИМОВ

НАСР

УЛУҒ ДАШТ БЎРИЛАРИ

Роман

Ғарбда, Суғдоқ юртида Бухоро, ундан буёғидами ёки нарёғидами жойлашган Шош, Ўтрор, Самарқанд, Исикқул соҳиллари туркутлар хоконлигининг ери бўлиб, табғаш (Хитой) карвонлари Буюк ипак йўлидан Бухорога борган, туркийларга бож тўлаган экан.

Гавҳар ИБОДУЛЛАЕВА

НАЪМ

*СЕВАМАН ДЕНГ, МАРҲАМАНИ
ҚИЛИНИ*

Шеърлар

*Севаман денг,
шу зар тиллони
бир чақадай солинг кафтимга.
Сўнгни нафас,
сўнгни дамгача
божу хирож бўлсин бахтимга.*

Миразиз АЪЗАМ

НАСР

ЙЎЛЁЗМАЛАР

– Уйни жуда соғиндим, – деди Собит ака. – Тўғри, бу ерлар ҳам менинг Ватаним. Қайси тоғнинг отини сўрасанг, қадим туркий... Фахрланаман, ғурурланаман... Фақат уй бошқача нарса-да... Бўлмаса, бор-йўғи кафтдай бир ховли... Шунинг нимасини соғинасан? Билмайман.

БАҲС

Боқижон ТҶҲЛИЕВ

“АДАБИЁТ ИСТЕЪДОДЛИ ЁЗУВЧИНИГИНА ЭМАС, ИСТЕЪДОДЛИ КИТОБХОННИ ҲАМ ТАЛАБ ҚИЛАДИ”

Адабиёт ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз китобхонига осонгина, ўз-ўзича етиб боравермайди. Ваҳоланки, “адабиёт истеъдодли ёзувчинигина эмас, истеъдодли китобхонни ҳам талаб қилади” (И.Гёте). Истеъдодли китобхон эса алоҳида ва жиддий тарбияга муҳтождир. Ҳазрат Навоий таъбирлари билан айтганда, истеъдод эгаларини тарбия қилмамак ҳайфдир.

НАЪМ

Азиз САИД

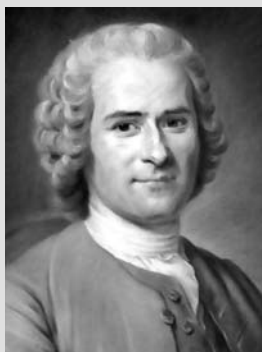
ТУРФА ТАҚДИР ИПИН ЙИГИРАР

Шеърлар

*Ахир, юлдуз ҳар тун чархида,
Турфа тақдир ипин йигирар.
Дарахтларнинг зангор тушига,
Жуфт-жуфт бўлиб соялар кирар.*

ТАФАККУР МИНТАҚАЛАРИДА

Жан Жак РУССО

ФАН ВА САНЪАТ ТАРАҚҚИЁТИ ИНСОНИЯТГА НИМА БЕРДИ?

Вактни беҳуда сарф қилиш – бу ғоят ёмон иллат, бироқ енгил адабиёт ва санъат келтираётган заҳмат ҳам ундан кам эмас. Бу зиён-заҳмат серҳашамликда кўринади. У ҳам бошқа иллатлар каби инсоннинг шухратпарастлигидан дунёга келади. Серҳашамлик камдан-кам ҳолда фан ва санъатдан айри бўлади, фан ва санъат эса ҳашамдорликдан алоҳида бўлмайди... Аммо у улуғ империялар ана шу дабдаба оқибатида вайрон бўлганини, зебу зийнат ҳамиша эзгу ахлоққа қарама-қарши қўйилганини тан олармикан?

МУНДАРИЖА

Шодмон Сулаймон. Мен Ватан деб йўлга тушдим.5

НАСР

Кенгесбой Каримов. Улуғ дашт бўрилари. Роман.6
Насимхон Раҳмонов. Буюк зафар қўшиғи.38
Мухтор Худойқулов. Муюлишдаги уй. Роман.46
Миразиз Аъзам. Йўлғезмалар.95
Тўлқин Ҳайит. Томоша. Роман.130
Сойим Исҳоқ. Зулматдан зулматгача. Ҳикоя.111

НАЗМ

Эркин Самандар. Гул ичинда шуъла кўрдим.41
Саъдулла Ҳаким. Соғинч ўсар йироқ кетганинг сари.44
Азиз Саид. Турфа тақдир ипин йигирар.63
Вафо Файзуллоҳ. Кўнглимда рабоний бир ҳузур.66
Зулфия Мўминова. Қушлар саволини энди тушундим.106
Гавҳар Ибодуллаева. Севаман ден, марҳамат қилинг.108
Гулноз Мўминова. Жимирлайди сирли ёғдулар.128

БАҲС

Адабиёт — олдинда ёнган чироқ. Боқижон Тўхлиев.
Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон. Собир Ўнар.68

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Рухшона Комил қизи. Киприкларинг билан тўсасан
йўлни. Шеърлар.159

МУАЗЗАМ ШАРҚ ХАЗИНАСИДАН

Муҳаммад Толиб ас-Сиддиқий. Маглаб ут-толибин.122
“Калила ва Димна” ҳикоятларидан.162

МУШОИРА

Хаёллар карвони чайқалар. Шеърлар.176

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Усмон Қобилов. Ўзбек мумтоз адабиётида
“Юсуфнома” мавзуси.166
Феруза Ражабова. Аросатдаги шахс фожиаси талқини.170
Шаҳодатбону Имомназарова. Халқ ўланларида
поэтик такрор.173

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Зафар Исомидинов. Қорни қадокланган чойнак. Шеърлар.198

НАЗМ ЖАВОҲИРЛАРИ

Бобораҳим Машраб. Ғазаллар.147

XX АСР МУТАФАККИРЛАРИ

Эрих Фромм. Инсон қалби. Давоми.150

БУ БЎСТОН САҲНИДА

Воқиф. Ишқ дарди ошиқ элига кўп синов. Ғазаллар.196

ТАФАККУР МИНТАҚАЛАРИДА

Жан Жак Руссо. Фан ва санъат тараққиёти инсониятга
нима берди?183

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Тошпўлат Ҳамид. Ой нури осмондан
сочади зарҳал. Шеърлар.204

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Ҳабибулла Жўраев. Бобур ва Умар Хайём.200

ЖАҲОН ШЕЪРИЯТИ МАНЗАРАСИ

Иван Бунин. Маъюс хотиралар дилда уйғонди.206

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2015

3-сон

Муассис:
**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ**

* Муаллифлар фикри
тахририят фикри деб қабул
қилинмасин.
Тахририятга юборилган
материаллар муаллифларга
қайтарилмайди.

Журнал ОАК эътироф этган
нашрларнинг 10.00.02 “Ўзбек
адабиёти” ихтисослиги бўйича
рўйхатига киритилган.

* Обунага монелик
кўрсатилса,
Тошкент – 100000,
Амир Темура тор
кўчаси, 2. Республика
“Матбуот таркатувчи”
акциядорлик
компаниясига мурожаат
қилинсин.

Обуна индекси – 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
“Ўзбекистон” кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга руҳсат этилди
01.06.2015 йил.

Қоғоз бичими 70x108 1/16.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 2650 нусха.
Буюртма №

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва
ахборот агентлигида 03.04.2009 й.
0562–рақам
билан рўйхатга олинган.
Ўқитувчи НМИУ босмаҳонасида
чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янги шаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта
чоп этилади.

Мусахҳих:

Дилфуза Маҳмудова

Саҳифаловчи-дизайнер:

Ҳуриш Иброҳимов

Copyright © “Шарқ юлдузи”

Шодмон СУЛАЙМОН

МЕН ВАТАН ДЕБ ЙЎЛГА ТУШДИМ

Мен Ватан деб йўлга тушдим, мен Ватан деб йўлга тушдим, юртим, сени жондан ортиқ кўраман, деб йўлга тушдим. Сен – отамсан, сен – волидам, ўғлим – яйраб ўсган далам, сен қай томон йўллар бўлсанг, бораман, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, жон Ватан, деб йўлга тушдим, сен йўл бошла, сенга қурбон жон ва тан, деб йўлга тушдим. Ота уйдан ортиқ кўрдим Тошкент билан Бухорони, қизганиман сени, Хива, Самарқанд, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, шул чаман деб йўлга тушдим, йўлим тўсса қай бир нокас – янчаман, деб йўлга тушдим. Она бўлиб кўзёшимни артган жондан азиз юртим, тиканингни юрагимга санчаман, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, жон Ватан, деб йўлга тушдим, қон силқиган йиллар бағрин титаман, деб йўлга тушдим. Момо дедим, бобо дедим Тўмарису мард Широқни, ёв йўлига юрагимни тутаман, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, ҳур Ватан, деб йўлга тушдим, баҳор янглиг юрагимга кир, Ватан, деб йўлга тушдим. Пешонамда Бухорийнинг нур таратган иссиқ кафти, кўксим узра иймон қасрин қур, Ватан, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, мен Ватан деб йўлга тушдим, Чўлпон менга битган хатни топаман, деб йўлга тушдим. Кўзга сурай, дея чопдим Қодирийнинг сўнгалларин, кўкси гирён Усмон хокин ўпаман, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, ҳур чаман, деб йўлга тушдим, сен истасанг, осмонларга учаман, деб йўлга тушдим. Асли менинг волидамдир – қўли қадоқ оналаринг, оқ сочларин силаб, маҳкам қучаман, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, гул чаман деб йўлга тушдим, ёзда – саҳро, қишда – қоринг кечаман, деб йўлга тушдим. Йиғлаб турган охуларинг – менинг маъюс сингилларим, улар ютган оғуни мен ичаман, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, жон Ватан, деб йўлга тушдим, синовларинг, довларинг менга тан, деб йўлга тушдим. Дунё асли бир кам дерлар, бўлса агар каму кўстинг, ўшал ерга азиз жонни тикаман, деб йўлга тушдим.

Мен Ватан деб йўлга тушдим, бол Ватан деб йўлга тушдим, саҳроси гул, гунчалари ол Ватан, деб йўлга тушдим. Бир омонат меҳмон дерлар бу дунёда одамзодни, мен сендаман, сен ҳам менда қол, Ватан, деб йўлга тушдим.

 ЦАСР

Кенесбой КАРИМОВ

1948 йилда туғилган. “Оралиқлар”, “Вақт минораси”, “Унутилган ой”, “Оролдан келдим”, “Кўнгил мулки” шеъррий тўпламлари чоп этилган. “Устюрт” достони, “Оғабий” тарихий романи муаллифи.

УЛУҒ ДАШТ БЎРИЛАРИ

Тарихий романдан боблар

Биринчи қисм

ИНТИЛИШ

ЙЎЛДА

Аравалар карвони тоғлар тизмаси билан Улуғ дашт туташган ораликда аста-секинлик билан келарди. Тўрт ғилдиракли, усти кигиз билан ёпилган ёғоч араваларга қўшилган отларнинг барчаси йўлдан кўтарилган чангдан бўз рангда кўринар, бир зайлда қадамба-қадам юришдан зерикканиданми ёхуд бурун тешиқларига урилган чангданми, тез-тез пишқиришар, бошларини қуйи солишиб, оғир араваларни аранг тортиб борарди. Аравалар карвонининг икки томонида қуллар сурув-сурув қўйлар, йилқилар уюрини ҳайдаб келарди. Карвон олдида эса оёқлари узун ва ингичка, қисқа ва йўғон бўйнидаги ёли бир текис қирқилган, думи туғилган оқ отга минган, бошига кундуз териси билан ҳошияланган бўрк, майда кўзганакли совут устидан жун чакмон кийиб, белига боғлаган энли камарга қилич осган, куштумшук эгар бошига бўри калласининг сурати туширилган қалқон илдирилган, бурундор, қуюқ қошлари остидан қийик кўзларини олисларга тиккан киши эгарда бир томонига салгина қийшайганча ўтирар эди.

Наврўз ойи ўтган, кун анча илиқ, чап томондаги унча баланд бўлмаган хисобсиз тоғларнинг чўққилари қорая бошлаган, булутсиз осмонда чарх урган қушлар баҳорнинг яқин қолганлигидан дарак берарди. Карвоннинг олд томонидан жангчи кўк отини чоптириб келди-да, йўл бошчига бақамти келмасиданоқ от жиловини тортди.

– Арслонбек, нима гап? – сўради йўл бошчи. – От ниқтаб қолибсан?

– Узоқдан чанг кўтарилди. Яқин бориб қарасак, отликлар тўдаси. Кимлар эканини билолмадик.

– Туғи кўринмадими? Бу ерлар ўғузлар замини, шулар бўлишмасин тагин?

– Ўзимизни сездирмаслик учун узоқдан кузатдик.

Бу пайтда орқадаги отликлар йўлбошчига тенглашган, орқарокда келаётган аравалар сафи тўхтаб улгурган эди. Аравадагилар қизиқувчанлик ва ҳадик билан атрофни кузата бошлашди.

– Нега тўхтадик, манзилга етдикми? – деди аравадаги етти-саккиз ёшлардаги бола қаддини тиклаб.

Йўлбошчи узангига тиралиб, эгардан кўтарилди-да, ўнг қанотга камчи силтаб ишора берди.

Кўп ўтмай ҳузурига қуйруқ ёли худди йўлбошчининг отиникидек бир текис қайчиланган саман от минган, ёши ўттизга етиб қолган, узун мўйлови шалвираган, ялпоқ юзли, алп гавдали йигит етиб келди.

– Амр этинг, Қутлибек! – деди у дўрилдоқ овозда.

– Қора алптегин! – деди йўлбошчи олисларга кўз тикиб. – Атрофда тўққиз ўғузларнинг суворийлари кезиб юрганга ўхшайди. Ёғийлар рўпарадан келмайди. Ўнг билан чапга, орқа томонга огоҳ бўлинглар!

– Бош устига, Қутлибек! – Алптегин отини ниқтаб, ўз ўрнига қайтди. Кимларнидир қақириб, баланд овозда амр эта бошлади.

От аравада келаётган боланинг саволи жавобсиз қолди. Одатда, у тенги болалар ҳаддан ташқари қизиқувчан, зехни тортган ҳодисанинг тафсилотини катталардан эшитгунча тинмайдиган бўлади. Энди у ўз саволларини ёнида ўтирган, бошига тепаси сачокли бўрк кийган қарияга қаратди.

– Будинли ота, аравалар нега тўхтади? Душман яқин жойдами? Ўғузлар ким?

– Бир пас сабр қил, Култегин... – қария узоқ йўталди. Бўркини бошидан олиб, пешона терларини артди.

Култегиннинг қошида ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги бола бўлиб, унинг исми Муғилиян эди.

– Тўққиз ўғуз халқи турк хоқонининг душмани, – деди қария тери қопнинг устига жойлашиб ўтиргандан кейин. – Ҳозир атрофдагиларнинг барчаси турк будинининг¹ душмани.

– Улар нега душман бўлади? – деди бола тоқатсизланиб.

– Барчасига табғашлар² айбдор.

– Табғашлар кимлар?

Будинли ота ўйга чўмиб қолди. Болага нима деб жавоб берсин? Табғашни бир сўз билан таърифлаб бериш мушкул эди. Кўз олдида Улуғ дашт билан табғашлар подшолигини бўлиб турган Буюк деворнинг мустаҳкам миноралари, метин дарвозалари, ундан нариёғидаги катта-катта шаҳарларда яшаётган сон-саноксиз табғашлар, улар тўқиб чиқарадиган, турк аёлларининг кўзларини ўйнатадиган ипак матолар гавдаланди.

– Улар бизни қул қилмоқчи бўлган одамлар, – деди Будинли қария охирида. – Уларнинг хоқони бизни йўқ қилмоқчи. Бироқ туркий халқ йўқ бўлмайди. Уни Кўк тангри, ота-боболар руҳи, ер-сув руҳи қўллаб турибди.

– Туркий халқ ким?

Бу саволни Култегин эмас, Муғилиян берди. Қария ўрнидан кўзгалди, соқолига қўнган чангни қўли билан артди, нури қочган кўзларини узоқларга қадади, йўталиб, томоғига тикилган чангни туфлаб ташлади.

– Турклар – бўридан тарқаган авлод, – деди Будинли ўктам овозда.

Болалар жим тинглашди. Култегиннинг кўз олдида қозик тишлари

¹ Турк будини – турк халқи.

² Табғашлар – турклар хитойликларни шундай аташган.

чақчайган, оғзини ўпқондек очган бўрининг олтин боши намоён бўлди. Ҳа, олтин бўри. Уни отаси Қутлибекнинг ёнида юрадиган бахайбат одам кўтариб юрган яловда кўрган.

– Турклар бўриларми?

Қария бир пас ўйланиб, жавоб берди:

– Улар Улуғ дашт бўрилари.

– Бўридан қандоқ тарқаган? – бола кичкина норасидани эмизаётган бахайбат бўри ҳақида ўйлади ва бироз ҳовлиққандек бўлди.

– Бу жуда узоқ тарих, болаларим, – деб қария хўрсиниб кўйди.

– Айтиб беринг?

– Бобо, айтиб бера қолинг?

Манзил ҳали олис эди. Қолаверса, болалар ўз ота-боболарининг ўтмишидан воқиф бўлса, нима бўпти? Шундай ўйлар вужудини чулғаган қария ҳикоясини бошлади.

– Қадим замонларда хунлар қавмини душман ишғол қилибди, халқини забун қилибди, молини олибди. Эрта бир кун душман бўлиб, халқини изла-масин деб беклар уруғини қирғинбарот қилибди. Лекин қўл-оёғи кесилган, чалажон бек ўғли тирик қолибди. Ёв кетгандан сўнг харобага айланган хунлар гўшасига шу атрофдан бир урғочи бўри келибди, у ўлжа излаб юриб, тирик қолган йигитчани топиб олибди. Ким билади, йигит бу дунёдан номнишонсиз кетмасин дея боболар руҳи ёхуд мурувватли Кўк тангри бўрини юборгандир, хуллас, урғочи бўрининг ярадор йигитчага меҳри тушибди. Яраларини ялаб, оқшом вужуди билан иситибди. Йигитча билан урғочи бўри бири-бирини ёқтириб қолибди. Эртасига тонг отар пайти ўлжа излаб қайтиб келган душман йигитчанинг тирик қолганлигини кўриб, уни қиличдан ўтказибди, урғочи бўри қочиб қолибди, ортидан отилган камон ўқлари етмабди. Бўри бояқиш шу қочишдан қочиб, Олтой тоғларига етибди, у ерда бир ғорни топиб, ковагига яширинибди.

Кўп ўтмай урғочи бўри болалабди, ўн бола туғибди дейишади, балки, ундан-да кўпдир, у ёғи қоронғи. Бўри онани эмиб, кучга тўлган ашиналар – бўридан тарқаган болалар, албатта, бўри бўлади-да, кўпайиб, камолга етиб бир қавм – ашиналар қавмига айланибди, уларга Олтой тоғининг ғорлари торлик қилганидан аввалги бобомиз Асян-ше болаларини эргаштириб, тоғдан чиқибди-ю, жужан деган қавмнинг хизматида бўлибди.

– Нима хизмат? Йилқи боққанларми? – Муғилиян отасининг йилкибоқарлари, чўпонларини эслади.

– Кўй ҳам боққан, йилқиям боққан. Ҳаммасидан ҳам, улар кўп йиллар тоғ ичкарасида бўлиб, темир эритишни ўрганган шекилли, шу боис, жужанлар ашиналарга тоғ тошларидан темирни ажратиб олиб эритишни, темирдан эса туюкли қозонлар, болталар билан қиличлар, ўткир найзалар билан ўқ-ёйлар, совутлар ишлашни буюрган. Шундай қилиб, боболаримиз кўп йиллар давомида жужанлар учун темирдан кескир қуроллар ясаб берди. Улар эса ўша қуроллар билан атрофидаги қавмларни мағлуб қилди. Шунда ашиналар ўйланди. Биз нима учун жужанга қурол-яроғ ясаб берамиз? Жужан бизни қул ўрнида кўради, жужан хони ўзимиз ясаган қуролни бошимизда ўйнатиб, бизни менсимай, менинг темир эритувчи қулларим деб камситади. Нима учун? Бу савол биринчи бўлиб кимнинг бошига келганлигини билмайман, бироқ бир кун келиб темирчи ашиналар ўзлари ясаган узангиларга оёқ кўйиб, отга минишди, ўзлари ясаган найза-қилич билан қуролланишди, кўк темир совутларни кийишди. Шундай қилиб, Бумин бек бобомиз жужан хонининг қизини хотинликка сўради. Шунда жужан хони: “Ҳой, менинг темир эритувчим, менга бундай дейишга қандай тилинг борди?” – деди.

Қаҳри келган Бумин бек туркий тилда сўзлайдиган ғузларни, қипчоқларни, булғорлар билан хунларни эргаштириб, тўққиз ўғуз телеларни ўзига қарам қилди, сўнг туркий темирчилар ясаган кўк найзани жужанга тўғрилади.

Турк йигитлари отнинг қулоғида ўйнайдиган чавандоз, камон тортганда қўли қулоғига етадиган мерган, довжурок жангчи эди. Табғаш хоқони уларни ҳамкорликка чорлади, эвазига ипак берадиган бўлди. Ипаклар хотин-қизларимизнинг чиройига-чирой қўшар, бекларнинг чодирларини безашда асқотарди. Ёвқур йигитларимиз ипак учун қон тўкиб, от устидан тушмай табғаш учун эл-элатларни мағлуб қилди. Шунда беклар ўйлаб қолишди: бир парча ипак учун заҳмат чекамизми, элларни хонавайрон қилиб, қон тўкамизми? Жужан хўжамиз эди, уни таслим қилдик, табғашнинг олтин-кумуши, ипаги мўл. Уни хизмат ҳақига эмас, тортиб олсак нима қилади?

Бумин бек табғашга ҳамла қилди. Табғаш хоқони туркут бегига Элхон унвонини берди, ўз қизини хотинликка берди. Туркутнинг чопқир отлиқ жангчи йигитидан ҳайқиди. Шундай қилиб, ҳар йили ипак билан улуш бериб ўтирарди. Бумин Элхон туркутларни эл қилди, халқ қилди, хоқонликни тиклади. Бобом айтиб ўтирардики, ўша замонларда табғаш ҳар йили юз минг парча ипак ато қиларди деб. Элхондан сўнг Муғанхон бобомиз хоқон бўлибди. Ўшанда икки табғаш хоқони унга ўз қизларини бериш учун ёқавайрон бўлишган экан. Бу пайтларда Муғанхоннинг туғишгани Истамхон Курдонга³, ундан нари Инжу дарёгача⁴ бориб, Шошда ва ундан нари Хоразмдаги суғдоқларни бўйсундирган. Ўша замонларда Саридарё қирғоқларидан то Пурумга⁵ қадар туркут хоқонлигидан ҳайикқан кўринади. Шундай қилиб, боболаримиз дунёнинг ярмисини эгаллаб, туркут хоқонлигини тиклайди. Ипак юклаб табғашдан чиққан карвон суғд элига қадар бир юз эллик кунда манзилга етаман дегунча туркутларнинг заминидан ўтаркан.

Будинли қариянинг ҳикоясини кунт билан тинглаган болалар атрофга боқмас, чексиз хаёллари чарх уриб узоқ-узоқ ўлкаларга, Бумин бобоси ишғол қилган, худди эртақдаги каби, номлари номаълум маконларни айланар, кўз олдидарида қуйруқ ёллари кузалган, бўйни йўғон, узун оёқлари ингичка отларга минган, олтин бошли бўри расми туширилган туғлари ҳилпираган, тери тасма билан тикилган темир совутлари билан қиличлари ярқираган жангчилар эласлаб, уларнинг ҳайқириқлари гўё қулоқлари остида жаранглаётгандек туюларди.

– Туркут будин қанча кўп бўлса, унинг душманлари ҳам шунча кўп эди, – дея давом қилди қария тинмай ёшланиб турадиган кўзларини енги билан артиб. – Табғаш ёв эди, улар ўз хузур-ҳаловатини ўйлаб ипак берди. Уйғур ёв эди, бобом Бумин Элхон илгари уларнинг йилқи уюрларини ҳайдаб кетган экан. Фарбда форси билан суғдоқ. У томондаги туркутлар ҳам Элхоннинг қиличини ўқталиб, Пурумга қадар от чоптириб борган дейишади. Ўша замонларда Саридарёдан бошлаб, Қоп тоғининг этагидаги мен номини билмайдиган денгизларга қадар ерлар туркутнинг бўри бошли байроғи остига жамланган эди.

Қария чуқур хўрсинди, сўнгра жимиб қолди. Чанг-тўзондан хира тортиб қолган қийиқ кўзларининг очиқ ё юмуқ эканлигини англаш қийин эди. Болалар уни ухлаб қолди дея гумон қилишди.

– Будинли бобо, охири нима бўлди? – деди сабри чидамаган Култегин. – Нима, ухлаб қолдингизми ё?

³ Курдон – Орол денгизи бўйлари.

⁴ Инжу дарё – Сирдарё.

⁵ Пурум – Қора денгиз.

– А-а-а?

Қария гүё чукур сув қаьрига тушиб, нафаси қайтганда сув юзасига отилиб чиққан киши каби аранг ўзига келди.

– Охирими? Ҳей, нимасини сўрайсанлар! Кейинги воқеаларни айтсам, менинг, эшитсангиз сизларнинг кайфиятингиз бузилади. Чунки сўнгги пайтларда туркутларда аҳиллик йўқолди. Кимлардир ўзича хоқонлик тузгиси келиб қолди. Кимлардир табғашга ёлланиб, ўшанинг қиличини кўтарди, бек навқарга, навқар бекка ёв бўлди. Аниғида, туркутнинг бири-бирига ғайирлигига табғашнинг олтини билан ипаги сабабчи бўлди-ёв? Табғаш шундай айёр ва абжирки, қўл бармоқларини ўйнатиб, иккита чўп билан овқат ейди, дастурхонга битгаям ушоқ туширмасдан тановул қилишига хайрон қоласан. Бошқа ишлари ҳам худди таом ошаганидек қойилмақом. Душманни жанг қилиб эмас, олтину кумушлари билан мағлуб қилади.

Болаларга табғашнинг чўп билан овқат ейишлари тушунарли бўлди-ю, лекин уларнинг душманни олтину кумушлар билан мағлуб қилиши тушунарсиз, аллақандай сеҳрли кўринди. Кумуш сопли ёки олтин сопли қилич билан бўлса керак, дея тахмин қилди болаларнинг каттаси. Чунки, бобосининг олтин сопли ханжарини ушлаб кўрган эди.

Аравалар бир неча кундан буён кўз олдиларида жимирлаб кўринган тоғларнинг тошлоқ этагига етиб келди. Ёғоч ғилдираклар тош-харсангларга урилиб, ғирчиллаган овоз чиқара бошлаганди. Ғилдираклар билан от туёқларидан кўтарилаётган чанг худди тўда-тўда булутдек қалқиб муаллақ қолди, карвондагилар тоғ томондан эсан майин шабададан хузурланиб, кўкракларини тўлдириб-тўлдириб нафас ола бошлади.

– Минг қатла шукур Яратганга, Тангри тоққа етиб келдик! – деди қария хурсанд. Чанг-тўзоннинг азобидан қутулганларига карвондагиларнинг барчаси шоду хуррам эди. Болалар аравадан сакраб тушишиб, жадал юриб келаётган отлар билан баравар чопишар, шодликларини ичларига сиғдира олмай қийқиришар, уларга гоҳ у аравадан, гоҳ бу аравадан сакраб тушган ўсмирлар қўшилиб, бўз кўйлаклари салқин шамолда хилпираб югуришарди.

Карвон эрта баҳор кўёши ғарбдаги тоғлар ортига яшириниб, шарқдан юлдуз юз кўрсатган чоғда хордиқ олгани тўхтади.

ҚУТЛИБЕК

Қутлибек отдан тушиб, чодирга кирди. Чодирнинг ўртасини кўтариб турган баланд қарағай устунга қиличини осиб кўйди. Ёши қирққа етмаган, миқти гавдали Қутлибек бундан бир юз эллик йил муқаддам туркут хоқонлигини бунёд қилган қудратли ашина қавмининг авлодидан бўлиб, хоқонликнинг сўнгги хони Кат Элхоннинг ота томонидан укаси эди.

Хизматкор кириб, дастурхон ёзди. Яхна кўй гўшти билан айрон келтириб кўйди.

– Қора алптегин, – дея овоз берди Қутлибек чодирдан. – Тўлис қипчок билан Чинибек сирни бошлаб кел.

Номлари тилга олинганлар бир коса қимиз ичилгудек вақт ичида ўтовга кириб келишди. Сўзни келганларнинг ёши улуғи Тўлиббек бошлади:

– Бизга нима демоқчи эдингиз, Элтерис хоқон? Қулоғимиз сизда.

– Тангрига таваккал қилиб, улуғ ишга қўл урдик, – деди Қутлибек. – Ўнг билан сўлимизда, олдимиз билан ортимизда табғашнинг қиличини тутган тўққиз уруғ уйғур, телелар, деворнинг нариёғида табғашнинг сон-саноксиз лашкари турибди. Нима қилмоқ керак? Қандай йўл тутмоқ керак?

– Тўлис қипчоқларининг туғини олтин бошли ашина туғининг ёнгина-сига тикладик. Энди кимга қилич кўтариш керак десангиз, биз ўшани бажарамиз, Элтерисхон, – деди баланд бўйли, кўк кўзли, буғдойранг, қизикқон қипчоқ беги ўқтам кўзғалиб.

– Сир халқи сизнинг хизматингизда, Элтерисхон, – деди дубулғасини бошидан ечмай ўтирган миқти гавдали Чинибек.

– Уч улус ҳамжихат бўлсак, бу катта куч, – деди Қутлибек ўйчан. – Аммо бундан бир юз эллик йил муқаддам бобомиз Бумин бек ташкил қилган хоқонликни қайта тиклаш учун янада кўпроқ бўлишимиз даркор.

– У пайтларда биз кўпчилик эдик, – дея гапга қўшилди Қора алптегин. – Бобомнинг айтишига қараганда, ғарбдаги дулулар билан нушибилар ҳам биз томонда бўлган экан.

– Ўшанда саккиз улус туркут эдик, – деб хўрсиниб қўйди Қутлибек. – Уйғур, туба, буғу, байирку авлодлари, си билан татаб, булғор билан суғдок биз томонда эди.

– Энди бу ёғига яна ўшаларни бирлаштириш керак.

– Албатта!

Қутлибек ўйга чўмди. Анчадан сўнг бошини кўтариб, атрофида ўтирганларга бир-бир қаради.

– Қандоқ қилиб?

Бу саволга жавоб беришга йиғилганлардан ҳеч бирининг аниқ жавоби йўқ эди.

– Тўникўк жўяли жавоб топган бўларди, – деди кимдир.

– Тўникўк қани?

Қутлибек савол назари билан Қора алптегинга тикилди. Бекларни чорлаш унга юкланган эди.

– У карвоннинг охирида келаётганди, – деди Қора алптегин. – Ҳали етиб келмагандир.

– Тўникўк... у саволимизга жавоб топармикин?

Қутлибекнинг кўнглидан нималардир кечди.

– Уйғурлар билан келишсак қандоқ бўларкин? – бу Чинибекнинг овози эди.

– Мурасага келмайди, – деди Тўлис қипчоқ кескин овозда. – Боиси кўпчиликка аён. Кўктурқлар табғашга қарши бош кўтарганда дастлаб уйғурларнинг йилқи уюрларига кўз тиккан эди. Жангчи кўктурқларнинг икковидан бирининг минган оти уйғурлар яйловидан ҳайдаб келинган бўлса-ю, уйғурлар билан тил топишиб бўлармиди?

– Киданларга мурожаат қилсак-чи?

– Ҳа, улар билан музокара қилиш учун одам юборсак мақсадга мувофиқ бўларди.

– Бу музокара учун энг мақбул одам Тўникўк эди. Унинг ҳам кўринмай турганини қаранг, – деди Қора алптегин аттанг қилиб. – Балки келгандир, чопар юборай, – дея ўрнидан кўзғалаётганида, Қутлибекнинг ишораси билан ўрнига қайта ўтирди.

– Вақт кеч бўлди, – деди Қутлибек. – Эртага зиёратни бошлаймиз. Ота-боболаримиз руҳини шод қилиш учун уларнинг урф-одатларини эъзозлаб, тартиб-анъаналарига қатъий амал қилишимиз лозим. Ота-боболар удумини Будинли қария барчамиздан яхшироқ билади. Шу боис анъаналаримизга шак келтирмай адо этишни Будинли қарияга топшираман, зиёрат пайтида унинг кўрсатмаларига қатъий итоат қиламиз. Кўк тангри, ер-сув руҳи биздан рози бўлиб, келгусидаги ишларимизда мадаккор бўлғай!

Кенгаш ниҳоясига етган эди. Беклар ўтовларига тарқалди. Ўтовда Қутлибекнинг ёлғиз ўзи қолди.

Вақт алламаҳалдан ошса-да, Қутлибекнинг кўзига уйқу келмади. Таваккалга бел боғлаб, оғир ишга қўл урганини хаёлидан ўтказди. Негадир бола пайтида қулоғига чалинган мунгли ўлан сатрлари ёдига келди:

Саридарёнинг сувлари,
Тиниб оқса бўлмайдими?
Катта оғам Кат Элхон,
Отининг белин толдириб.
Табғашга ҳамла қилмайдими?

У пайтлари ўйин боласи эди, ёзги яйловда нималар биландир чалғиб, югуриб юрганида Алашан яйловларида қатор тикилган ўтовларнинг биридан эшитилиб турадиган мунгли ўлан оҳанги унинг митти юрагига жо бўлиб қолган эди. Ҳозир эсига тушганда қалбида илиқ меҳр билан бирга чексиз ғазаб уйғонди.

Олис болалигида ўтовдан эшитилган мазкур дардли қўшиқнинг мазмунига унчалик тушунмаган эди. Кейинчалик унинг марсия эканлигини, марсия туркут хоқонлигининг сўнгги хоқони Кат Элхонга бағишланиб, бева қолган канизаги томонидан аҳён-аҳён айтилганини билиб олди.

Табғашлардан мағлуб бўлиб, Ман кўрғонини қўлдан чиқарган улуғ Кат Элхонни уруғ беклари қўлламай қўйганидан сўнг табғашлар уни банди қилиб, ўз пойтахти Чанъанга юборган экан. Ўша пайтлари табғаш хоқони Тайцзун бўлиб, у Элхонни жазоламай, кўп насиҳатлар қилиб, хотини ва фарзандларини ўзига қайтариб, ер-сув, мол-дунё берган дейишади. Бирок, боболаридан мерос қолган, ашина авлоди юз йиллар захмат чекиб оёққа турғазган улуғ туркут хоқонлигини қўлдан бой берганига ўқиниб, дардли ва мискин нолалар айтиб, кўзёшлари қўл бўлиб Кўк тангриси билан шонли боболари хузурига йўл олибди. Кат Элхоннинг бева қолган ёш канизаги эса қариб, кўзи юмилгунча ушбу мунгли қўшиқни хиргойи қилган экан.

Туркут хоқонлигини қирғинбарот қилган табғашлар Саридарё соҳилида қолган туркутларга ер беришди, сув беришди, бошқаларини тарқоқ-тарқоқ ҳолда ажратиб, қайта бирлашмасин деган хаёлда ички вилоятларга бадарға қилишди. Табғашларга бўйсунган туркутлар қирқ минг хонадондан кам эмас эди. Таслим бўлмаганлари Алтаин нуру тоғ тизмалари, ундан нари Байкал, Катта Хинган атрофи, Гоби саҳроси этакларигача чўзилган худуддаги Сеянто⁶ беклигига қарам бўлди. Темирчиларга бош бўлиб, кейин телеларни енгиб, жужанларнинг темирини эритган туркутларнинг хонлигини барпо қилган, у хонлик шарқда Куриядан⁷ бошлаб, ғарбда Пурум денгизи бўйидаги Румга қадар, жанубда Суғдиёнани ўз тасарруфига олган дейишади. Туркут хоқонлигининг тамал тошини қўйган Бумин Элхондан бошланадиган хоқонликнинг сўнгги хони Кат Элхоннинг ота томонидан укаси бўлган Совуқхон Ўрдўсга ўз овули билан келган чоғда Қутлибек хали туғилмаган эди.

Алашанга, Хинганга, Буюк девор ортидаги Шанюй вилоятига, Гоби саҳросининг нариги томонига тарқаб кетган туркутларнинг қалбларида бир армон ўт бўлиб ёнардики, бу ўт озодликка, эркака, ҳеч кимга қарам бўлмай яшашга интилиш орзуси эди.

Эркака интилиш истаги болаликдаги орзудан, сохиб-хоқонини йўқлаб фарёд чеккан канизак нолаларидан бошланиб, кумлоқ далаларда теран томир ташлаган чўл явшани каби қалбига чуқур жойлашиб олганлигини

⁶ Сеянто – қадимги мўғул уруғи.

⁷ Курия – Корея.

Қутлибек айни дамда тан олгандек бўлди. Бу интилиш туркут хоқонлигини барпо қилган, уни юз йиллар давомида қудратли халқ қилиб, қўлда ушлаб турган ашиналар уруғининг авлоди Қутлибекнинггина эмас, балки, қўй боқиб, бия соғиб, мол боқиш учун ўт-ўланларга тўла кенг яйловларга эгалик қилишни хоҳловчи ҳар бир туркий қавм чорвадорининг бўғзини ўртаётган хоҳиш эканлигини теран англади.

Аслида, Қутлибек кечаги кунга қадар бообрў тутик, ер-сув сохиби эди, кўчса улови, минса оти, кийса кийими бор бек бўлди. Табғаш хўжайинларига хизмати ҳам бинойидек ёққан, қаровидаги туркий қавмларнинг жанговарлиги шу даражада эдики, қарши келган ёв тайсалламай тура олмасди. Шундай эди... Кунларнинг бирида рўй берган бир воқеа бекнинг кўнглини табғаш хизматидан тамоман совутди. Ҳозир Қутлибек Иртиш бўйидаги ўша воқеани эслаб, беихтиёр ижирғаниб қўйди.

...Табғаш лашкарлари Қора Иртиш дарёси соҳилини макон тутган қирғизлар устига бостириб борди. Ёлланма турклар кўпгина қаҳрамонликлар кўрсатди, тортиб олинган ўлжалар ўртага олиб келинганда босқинчиларнинг кўзлари ўйнаб кетди. У ерда кўз камаштирадиган сувсар ёқалик нимчалар, асл терилар, сурув-сурув йилқи уюрлари билан пода-пода қўй, асирга тушган қизлар билан йигитлар бўлиб, ғолиб табғашлар билан туркийлар ўлжаларни тақсимлашга киришди. Бандиларни тақсимлаш фурсати етганда Қутлибек тутиқнинг нигоҳи айни баркамол ёшдаги, узун сочли қийиқ кўз гўзалга тушди-ю, юраги дуқурлаб кетди. Балки у онаси ўпмаган қиздир ёки жангда қурбон бўлган бирон жангчининг бевасидир, у ёғи қоронғи эди. У асиранинг қўлидан тутиб, ўртадан олиб чиқди, шунда... Шунда табғаш қўлбошчиси асиранинг иккинчи қўлидан ушлаб, Қутлибекнинг кўкрагидан итариб юборди. Ҳеч кимдан ҳайиқиб кўрмаган, ҳатто ажалдан ҳам тап тортмайдиган Қутлибек учун бу ҳол ўлим билан баробар эди. У ўзини тутолмай белидаги қиличини суғуриб олиб, табғаш қўлбошчисининг қўлига қилич солди. Табғашнинг чопилган қўли осилиб, терисига илиниб қолди. Тутиқлар⁸ аралашмаганида жанжал зўравонлик қилган табғашнинг ўлими билан тугармиди, ким билсин? Қутлибекни банди қилиб, қамоққа олишди. Бундай жиноят учун табғаш ашина авлодидан ўзга одамни аяб ўтирмаган бўларди, аммо, обрўли хон авлодини қатл қилишдан ҳайиқдими, ё Қутлибекнинг орқасида турган тап тортмас қора туркий ёлланмалардан ҳайиқдими, у ёғи қоронғи, хуллас, бекни бир неча кун қамаб, чопилган қўл учун ўнта отни хун сифатида тўлатиб, қўйиб юборди. Қийиқ кўзли асира эса Чанъанга, Тайцзун саройига совғаларнинг энг зўри сифатида жўнатилди.

Ўшандан бошлаб Қутлибекнинг табғашлар хизматидан кўнгли совиди. Хаёлидан “табғаш учун жон-жаҳдимиз билан хизмат қилсак, у худди итга суяк ташлагандек, қўчқорнинг ошиғидек келадиган қумуш билан бир парча хитой ипагини бериб, бизни эркин одам ҳисобида кўрмаса, бу қандок бўлгани? Тагимиздаги от билан қўлимиздаги қилични, эркимиз билан куч-ғайрат тошиб турган ёшлигимизни бир парча ипак билан бир тутам қумушга сотганимиз эвазигами?” деган ўй кечди.

Орадан йиллар ўтди. Озодликни кўмсаган Қутлибекнинг бир ўзи эмас экан. Барс йили турклар билан қипчоқлар Шаньюйда қўзғолон кўтарди. Беклик барча томондан ёв билан қуршалган эди. Қўзғолончилар хон кўтарган Нушибек ашиналардан эди. Унинг “яхшиси, ҳалок бўламиз” деганини, ўзларига қарши келган ўн минг чоғли табғаш лашкарини қириб ташлаганини Қутлибек эшитди.

⁸ Тутиқ – ҳарбий увнов.

Табғаш Нушибек бошлаган ўн мингдан зиёд кўзғолончиларга қарши тўрт туман лашкар жўнатди. Табғашлар кўзғолончиларни бир тоғнинг ичида тузокқа тушириб, қириб ташлади деган хабарни эшитган Қутлибек афсусдан бармоғини тишлаб қолган эди. Жангнинг англаб етмас сирлари бўлади. Оқибатини ҳеч ким олдиндан башорат қила олмайди. Бирок, Нушибек бошлаган кўзғолон олови, туркийларнинг қалбида ёнган алам ва бундан эллик йил муқаддам содир бўлган мағлубият ўчини қайтариб олиш истагидан ўзга бинойидек қурол-яроғи, жанг қилиш санъатини пухта эгаллаган сардорлари йўқлигини Қутлибек билмаганида ким биларди? Устига-устак, табғаш ипаги билан кумуши ўз қудратини кўрсатди. Табғашнинг эҳсони билан жимжимадор сўзларига учган бир гуруҳ хоинлар Нушибекнинг бошини кесиб олиб, душманларига совға қилиб юборишди, олган эҳсонларига ашиналарнинг қонини тўкиш билан жавоб қайтаришди.

Туркийлар ортга чекинмадилар. Саридарёни кечиб ўтиб, яна бир ашина авлоди – Панабекни хон кўтариб, табғаш билан уларнинг тасарруфлари бўлиб олган уйғурлар ва тўққиз ўғузларни талон-тарож қилишга киришди.

Табғаш подшолиги ўзининг атоқли саркардасини туркий кўзғолончиларга қарши йўллашга мажбур бўлди. Саркарданинг жосуслари туркутлар ичига кириб олиб, ғайри ғалаёнларни бошлаб юборди. Панабекни қўллаб-қувватловчилар бир гуруҳ, ўзга бировни хон тахтига муносиб дегувчилар бир гуруҳ бўлиб, орадаги ахилликка путур етди. Кўзғолончилар икки гуруҳга бўлинди. Панабек бошлаган гуруҳ қарши келган табғашларга шунақанги қақшатқич зарба бердики, атоқли саркарда қочиб кутулишдан ўзга чора топа олмади.

Қутлибек бу воқеаларнинг барчасидан бохабар бўлиб турарди. Уларга қўшилишни ҳам ўйлади, бироқ томирида оқиб турган ашина қони ўзга хоннинг, тагин ўзидек ашина авлодининг хизматини қилишга йўл бермади. У ўзининг туркий хонлар авлодидан туғилганига айрича ғурурланар, кунлардан бир кун бобоси Буминхон ўтирган тахтга эгалик қилишдан умидвор эди. Шу боис Қутлибек Панабекка ёрдам қўлини чўзишга ошиқмади. Бу ҳаракатининг тўғри ё нотўғрилиги тўғрисида бош қотириб ўтирмади.

Табғашнинг кўзғолончиларга қарши юборган лашкари тўрт туман. Бу кўзғолончи туркийларнинг сонига нисбатан тўрт-беш ҳисса кўп эди. Устига-устак, отлиқ уйғурлар Панабекнинг хўкиз араваларда келаётган хотини ва болаларини, озиқ-овқат захирасини қўлга олиб, табғашга обориб беришди. Шундай қилиб, тушкунликка тушган Панабек ва унга эргашганлар оч қолиб, саҳронинг шимоли-ғарбига чекинишга мажбур бўлишди. Бирок, ёмғирдан қочиб, селга дуч келган Панабек узоққа кетолмади. Қўлларига қурол олиб, кўзғолончиларни кутиб ўтирган уйғурлар Панабек ашина билан унинг издошларини куршаб олишди. Ўлганлар ўлди, ўлмаганлар Панабек билан бирга қўлга тушди. Маҳбуслар зудлик билан Чанъанга юборилди. Кўзғолончилар қатл қилинганлиги ҳақидаги хабар яшин тезлигида кенг далага тарқалди. Ҳар қандай ишни бекаму кўст адо этадиган табғаш подшоси туркийларни ҳамманинг кўз ўнгида жазолаб, кўзғолончи туркийларни кўрқитмоқчи ва унинг йўлбошчиларини бу йўлдан қайтишга мажбурламоқчи бўлган эди.

Тажрибали йўлбошчи Қутлибек кўзғолончиларнинг йўл қўйган хатоларини англаб, сабабларини ақл тарозисига солиб, ўлчаб, қулай фурсатни пойларди.

Орадан бир йил ўтиб, Қутлибек отга минди. Вақт-соати етиб келган эди. Кўзғолонни пайсалга солаверса, бундан эллик йил олдинги туркутлар мағлубиятининг қайтарилмаган қасоси, турк хоконлигини тиклаш учун

бўлган интилишлар кул остида қолган чўғ каби бесамар сўниб кетиш хавфи туғилмайдими? Мўлжални куз билан қишга тўғрилагани бежиз эмас. Буюк девор ортидаги табғашга кўзғолон хабари етиб боргунича ва табғаш жангга отланаман дегунча вақт ўтади, саҳронинг қақшатқич қорли қиши бошланиб кетади. Шунга қадар аёвсиз қилич ўйнатиб, халқни ўзига тобе қилиб улгуради. Бундай тадбирни тўғри танлаганидан мамнун бўлган бек мийиғида қулиб кўйди.

Табғашга хизмат қилиб юрган ёлланма туркийларни қўл остига жамлаб, йўлга отланди. Бир-икки кунда Саридарё соҳилидаги Ўрдўсга, ўз юртига кетди. Фурсат ғанимат эди. Энди йиғиладиган лашкарга от керак, пиёда туркий бир табғаш аскарнинг шаштини қайтаришга қодир, лекин кўп душманга бас келолмайди. Унинг ҳам йўли топилди. Қутлибек туркийлар билан бориб, уйғурларнинг отларини ҳайдаб обкетиб, пиёдаларга тақсимлаб берди. Олдин олтмиш суворий эди, от олгач, етти юзга етди. Бирок, табғаш суворийлари Буюк девор ортидан кўққис чиқиб қолса, бу куч етарли эмас эди. Шу боис бек баҳор арафасида Цзуншай тоғларига юриш қилди. Тоғ бағрида истехком куриб, атрофига қипчоқларни, сирларни, қарлуқ билан тургашларни, буғулар билан тунграларни, байирқу билан эдизларни, хунлар билан кибиларни, Инжу дарёси билан Курдан ва Каспий денгизи ўртасида кўчиб-кўниб юрадиган кенгерес-қанглиларни, Шош томондан келган суғдоқларни тўплай бошлади. Улар тоғ бағрида кичикроқ бўлса-да, деворлари мустаҳкам шаҳар барпо қилишди. Қуролланган жангчиларнинг сони ўн мингга етай деб қолди.

Баҳор келганда туркийлар анча кўпайган, бироқ ота-боболари хонларга бўйсуниб ўрганган қавмларнинг авлодлари бўлган кўзғолончилар бека бош эггиси келмаётганликлари ҳам равшан бўлиб бормоқда эди. Шунда Қутлибек бошқалар орқали кўпчиликка кимнидир хон кўтариш даркорлигини уқтирди.

Истехком-шаҳарнинг ўртасидаги тошлоқ майдонга йиғилганлар қўлларида қуроллари билан келишган эди. Ёши анчага борган, ашиналар қурган биринчи туркут хоқонлигининг таназзулини ўз кўзи билан кўрган, жабрини тортган оқ соқолли қария ўртага чиқиб, тошлардан тикланган баландликка кўтарилди. Тоғнинг тескари томонидан эсган муздек шабада қариянинг ўскин соқолини юлқилаб ўйнарди.

– Халойиқ, хо, халойиқ! – дея овоз берди Будинли қария. Сўнгра йиғилганлар тинчлангунча пайсалланиб турди-да, шовқин босилгач тетик овозда давом қилди. Овоз кўкка кўтарилиб, йироқдаги тоғ чўққиларига етиб, қайта акс-садо берди.

– Тингланг мени! Мен – Будинли қария шундоқ демоқчиман.

Тош майдонда тўпланган оломон сув сепгандек жим бўлиб, қарияга кулоқ тутди.

– Мен бобом ашина Бумин Элхон сўзлаган, ундан кейинги хоқонларнинг қўл остида бўлган саккиз улус халқининг барчаси бирдек тушунган туркий тилда гапираман! – дея тин олди. У кўпчиликнинг олдида анчадан буён ваъз айтмаганлигидан бироз ҳаяжонланаётган эди.

– Бобом Бумин туркут Элхондан кейин Муғанхон, ундан кейин Тўбахон, ундан кейин Истамхон Шош билан Ўтрорни, Хоразм билан Суғдоқни бўйсундириб улуғ хоқонлик барпо қилган эди. У пайтларда Ипак йўли бошдан охиригача туркут хоқонлиги еридан ўтган. Бундоқ ақл билан ўйлаб кўрсаларинг, Буюк йўлнинг қаердан бошланиб, қай ерда тугашининг мағзини чақиб оласиз. Унинг бошидан чиққан карвон олти ойда охирига етаркан. Ўша хоқонликни туркутларга душман бўлган табғашлар йўқ

қилди. Биродарлар, бугун ўша хоқонликни қайта тиклаш улуғ Кўк тангрим-га маъкул келган кўринади. Ашина авлоди, Совуқхон ўғли Қутлибекни хон кўтарсак, унинг бўри бошли байроғи остида турк билан тўнгғира, қангли билан кенагас, қипчоқ билан қарлуқ, сир билан қареуқ бир жон-бир тан бўлиб бирлашсак бўлмайдами?

– Бўлади! Бўлади! – деган овозлар эшитилди.

– Биродарлар, мен кекса одамман, кулоғим яхши эшитади дея олмайман. Қарағай билан қайинга ин кўядиган, қонга бошқоронғи лочин қушнинг ўлжа излаб қийқирган ўктам овозидек гуркираган товушларни, анави оқ бўркли тоғларнинг қорини кўчириб юборгудек қудратли ҳайқириқларни эшитмаяпман. Ёки мен ҳақиқатан ҳам ҳеч вақо эшитмайдиган гаранг бўлиб қолдимми?

Оломон бирдан жунбишга келди:

– Маъкул! Офарин! Қутлибек хон бўлсин!

– Қутлибек хоқон бўлсин!

Қийқириқ майдонни ларзага келтирди. Будинли қария тепалиқдан паст-га тушди.

– Оқ наMAT келтирилсин!

– Оқ наMAT!

Қўй жунидан ясалган наMAT олиб келинди. НаMATга Қутлибекни ўтқазишди. Турк, қипчоқ, сир, кенега беклари наMATнинг тўрт бурчагидан ушлашди. Қолган қавмларнинг оқсоқоллари ҳам оқ наMATга қўл узатиб, иримини қилишди.

– Ашина Қутлибек туркийлар хони!

Ушбу сўзларни шошмасдан, салмоқлаб уч қарра такрорлаган Будинли қария биринчи бўлиб хонни табриклади.

– Рўмол олиб келингллар!

Қора рангли ипак рўмол келтирилди.

– О, Кўк тангрим, ер-сув, боболар руҳи, ўзинг қўлла! – Будинли қария рўмолни Қутлибекнинг бўйнига ўраётди тилак билдирди.

Сўнгра ёшига ярашмаган чаққонлик билан рўмолнинг икки учидан тортиб, хоннинг бўйинини бўға бошлади. Хон нафас ололмай бўғриқиб, буғдойранг юзига қон тепиб қизарган пайтда савол берди:

– Неча йил хон бўлмоқчисан?

Бу ашиналарнинг ота-боболаридан келаётган удумлардан бири эди. Хондан садо чиқмади, томоғи бўғилганликдан чорасиз қолганди. “Жоним узилгунча”, – дея хириллади ниҳоят.

– Ана, энди, Қутлибек, хонлик қутлуғ бўлсин!

Будинли қариядан сўнг барча хонни табриклади.

– Қутлуғ бўлсин! Қутлуғ бўлсин!

– Муборак бўлсин!

– Ҳали ота-боболар удумлари тўлиқ адо бўлгани йўқ, – дея давом қилди қария тошлардан қилинган тепалиққа кўтарилиб. – Одатда, янги хоқонга янгича исм берилади. Келингллар, хоқонимизга Элтерисхон исмини берайлик!

– Маъкул! Бўлади! Муносиб ном! Лойиқ... – деган овозлар янгради.

– Энди сенинг исминг Элтерисхон бўлди. Элингни тўпла, йиғ, бағрингга торт! Шундай қилиб, турк будиннинг мутлақ соҳиби бўл! – дея энтиқиб бақирди Будинли қария.

Шундан кейин қавм оқсоқоллари хон ўтирган оқ наMATни кўтариб, даврани уч қарра айлантириб чиқишди.

Элтерисхон номини олган Қутлибек энди ўз хонлигидаги назорат-тартибни рисоладигидек қилишга киришди. Даставвал туркут хоқонлигида

анъана бўлган тўлис ва тардушни⁹ тиклади. Иниси Тузалбекка ябғу унвонини берди. Ундан кичиги Машхурбекка шад унвонини инъом қилди. Табғаш подшолигига хизмат қилиб келган аниша авлодларининг ишончлироқ деганларини ўз сафига чорлади.

“Табғашлар нима учун улуғ подшоликни узоқ ушлаб келган?” деган хаёл Қутлибекнинг миясига жойлашиб олиб, унга ҳамиша мақбул жавоб излар, тафаккури қайтарган жавоблардан эса ҳеч қоникмас эди. Панабекнинг кўзғолонидан кейинги воқеалар шу жумбоқли саволга жавоб топиб бергандек бўлди.

Табғашнинг амалдори ҳам, қўлбошчиси ҳам, лашкари ҳам бирдек тартиб-қоидага бўйсунар, ўзларидан олдин ўтганларнинг удумларига қатъий амал қилардилар. Эркин турк жангчиси бекнинг амридан бўйин товлаши эҳтимолдан йироқ эмас. Ёлланма турклар орасида унақа ҳоллар кўп учраган, шу қилмиши учун аскар бир парча ипакни ёхуд жангда олинган ўлжадан улушини камроқ олиши мумкин, аммо ундан ортиқ жазога тортилмайди. Шунинг учун ҳам табғашлар жанг пайтида собитқадам. Демак, туркийлар орасида ҳам шундай тартиб ўрнатмоқ даркор.

Шу хаёл билан ўз атрофига табғашга хизмат қилган, илм олган ашиналарни тўплади. Уларнинг орасида шуури, билими ва тажрибаси билан кўзга ташланганларини ўзига яқинлаштириб, уларнинг маслаҳатларига кўпроқ қулоқ солди. Ашина Жуан билан Тўникўк бугун бекнинг ўнг қўлига айланган.

Буюк Хитой деворидан ўтмай, унинг бу ёғида метин деворларга орқа суяб ўтирган табғаш истехкомларига ҳамла қилиш, уларни қийратиш, ўлжа олиш Тўникўкнинг ақли билан бажарилган дастлабки ҳаракатлар эди. Қутлибек отлик аскарлари билан минглаб чақиримга чўзилган Буюк деворнинг бу ёғини бошдан-охиригача қийратиб ўтди. Ҳар гал ўздан кучли бўлган табғаш лашкарларини четлаб ўтиб, кучсизроғига ҳамла қилиб, уларни тўз-тўз қилиб, гўё куз тонгида кўтарилиб, атрофни қоплаб оладиган, қуёш одам бўйи кўтарилганда кўздан ғойиб бўладиган туман сингари тарқатиб юборди. Табғашнинг бир неча ҳарбий ўрамлари орқага чекиниб, Буюк деворнинг нариёғидан паноҳ излади. Қутлибек мустаҳкам девордан ошиб ўтишни ҳам, метин дарвозага кириб боришни ҳам хаёлига келтирмади.

Керак пайтида у ёқдан табғашнинг ўзи чиқишини, ана ўшанда муносиб кутиб олиш кераклигини мўлжалларди, бек ўзининг енгилмас кучга айланиб келаётганини яхши биларди. Бу ўйи Цзунцай тоғидаги истехкомига табғашлар хужум қилганда ўз тасдиғини топди. Истехкомдан чиқиб жангга кирган Қутлибек жангчилари минглаб табғаш жангчисини ер тишлатди, ўлжа тушган қурол-яроғлар юзлаб араваларга юк бўлди.

Қутлибек барча ҳарбий ҳаракатлари ғалаба билан тугалланавермаганини эсласа, бармоқлари мушт бўлиб тугилади. Қора алптегин гуруҳи Гоби саҳросидаги дарё бўйида табғаш саркардаси бошлаган қўл билан юзмаюз келганда мағлубиятга учраб қочгани эсига тушди. Уларни чексиз Улуғ дала-ю, уйғурлардан тортиб олинган отларнинг чопқирлиги кутқариб қолган эди.

Бу пайтларда табғаш подшолиги ҳам Тубит¹⁰ подшолиги билан жанг қилар, иккинчи томондан қарама-қарши ғалаёнлардан ҳам холи эмас эди. Шу боис Қутлибекка қарши кўп сонли лашкар юбора олмаётганди. Табғаш жуда бўлмаганда кек сақловчи туркларнинг Улуғ даладан отла-

⁹ Тўлис, тардуш, ябғу, шад – ҳарбий унвонлар.

¹⁰ Тубит – Тибет.

ниб чиқиб, Буюк девор ортига бостириб киришининг олдини олиш учун бу ишга уйғурларни жалб қилди. Тўққиз ўғузлар ҳам туркларни унча хуш кўрмасди, сабаби, ҳар гал турк йигитлари уйғурларнинг кўзини шамғалат қилиб, йилки уюрларини ҳайдаб олиб кетарди. Шу тариқа, бири-бири билан тили бир, урф-одатлари яқин бўлган икки қавм орасида табғашлар туфайли юзага келган парокандалик ҳануз давом этарди.

Табғашлар бир кун бўлмаса бир куни, албатта, кўп лашкар билан ҳамла қилишига кўзи етган Қутлибек тоғдан пастга тушиб, Олтой тоғлари этакларидаги Улуғ дала томон юришни маъкул кўрди. Ота-боболари Ўғузхон давридан буён Олтой тоғларини кўз остига олиб Улуғ дала бағрида кўчиб-кўниб, яйловлар учун отишиб-тортишиб юрганларини эшитган. Шу сабаб Қутлибекнинг қарвони Олтой тоғининг Тангритоғ номли чўққисини мангу макон тутган, тоғнинг салқин этагидаги ғорларда ухлаб ётган марҳум ота-боболарининг руҳларига, ер-сув руҳига қурбонлик қилиб, Улуғ турк хоқонлигини тиклаш йўлидаги ишларига мадад сўраб, сажда қилгани зиёратга ошиқмоқда.

ЗИЁРАТ ВА ҚУРБОНЛИК

Ҳали куёш қизариб улгурмаёқ зиёратчилар оёққа қалққан эди. Хушёрлик учун отлардан бўшатилган аравалар билан қуршалган Қутлибек қароргоҳи атрофига зиёратчи оломон йиғилаётганди. Эгниларига калта тўнларини, кигиз этикларини кийиб, белларига камар боғлаган узун-қиска болалар худди текин томошадан қуруқ қоладигандек ўтовлардан отилиб чиқиб, те-варак-ташга ҳайрат билан боқишарди. Бу пайтда Будинли қария Қутлибек ўтовининг олдига келиб, овоз берди:

– Ҳой, қудратли ашиналар авлоди, донгдор турклар хоқони Қутлибек Совуқхон ўғли Элтерис хоқон, сизни марҳаматли Кўк тангри билан ер-сув руҳи, боболар руҳи кутмоқда! Хуш кўрдик! Бошла бизни...

Ўрта бўй, миқти гавдали, қийик кўз, кенг пешонали, буғдой ранг, юзига қора мўйлови ярашиб, мардона ҳайбат бағишлаб турган Қутлибек-Элтерис хоқон ўтовдан шахдам чиқиб келди. Танга кўзли совут устидан елвагай ёпинган, яшил ранг хитой ипагидан тикилиб, кўчқоршоҳ нақшлари қавилган чопони айқара очилган, кўксидан айлана қалқонча бўлиб, унда тишлари иржайган ёввойи бўри тасвири усталик билан туширилган эди.

Белидаги хўкиз терисидан тикилиб, қизилга бўялган тилла тақали камарнинг ўнг томонига шамшир, чап томонига ханжар осилган. Оёғида кўнжлари тиззадан ошиб турадиган, қизил булғори тери қопланган кигиз этик, унга чопиб бораётган қийик сурати ип билан тикилган. Бек ўтовдан чиқиб, олға қадам ташлаганда қийиклар гўё пойгага тушиб бораётгандек туюлади. Бошидаги пўлат дубулғасининг хошияси оқ сувсар териси билан хошияланиб, усти тилла билан қопланган, тепасига қадалган найзаддек ўткир учи асл кумушдан ясалган бўлиб, унга тилла шуъласи тушганда оқ ва сариқ ранглар бири-бирини тўлдириб, кўрган кўзни қамаштиради. Дубулғага бириктирилган, керак пайтида ўз эгасини ёғий қиличидан ҳимоя қиладиган, хоқоннинг ёноқлари билан елкасига тўкилиб турган, бир-бирига кумуш симлар билан жипслаштирилган майда қалқончалар шиқир-шиқир сас чиқариб турарди.

– О-о-о! – деган қийқириқлар тонгги хавони титратиб юборди.

– Яшасин хоқонимиз Элтерис!

– Турк салтанатига кўз тегмасин!

– Зиёрат қутлуғ бўлсин!

Элтерис хоқон ўнг кўлини баланд кўтарди. Оломон тинчланди.

– Сизларга Кўк тангри ёр бўлсин!

Оломон гувранди:

– Ёр бўлсин! Ёр бўлсин!

– Бизни Кўк тангри кўлласин! – бу Элтерис хоқоннинг овози бўлиб, гўё юксак чўкқиларга ин кўядиган шунқорнинг хайқириғига ўхшади. Оломон овозни илиб кетди.

– Кўк тангри кўлласин!

– Кўлласин, кўлласин!

Алламаҳалда шовқинлар босилди. Кунчиқар томондан, тоғлар ортидан нурдан яралгандек тулпор кўшилган куёш араваси шошиб келмоқда эди. Буни ҳаммадан олдин Будинли қария кўрди.

– Нурларга сажда қиладиган пайтимиз яқин келмоқда, – деди у нуронийларга хос овозда. – Шошилмоқ керак!

– Будинли қария! – деди Элтерис. – Бошланг, қани!

– Қани, йўлни очинглар! Йўл беринглар!

Оломон иккига бўлиниб, йўл берди. Будинли қария тери бўркини бошидан олиб, терлаган пешонасини тўнининг кир енги билан артиб, йўл бошлади.

Тангри тоғ чўққиси этагида қад кўтарган ўтов олис эмас, кўл узатар жойда савлат тўкиб турарди. Зиёратчилар чўққи этагида тўхтаган чоғда куёшнинг илк нурлари қорли чўққиларни оппоқ рангга белади.

– О, Алтайн Нурун чўққиси! О, осмон билан ер ўртасини ёғдулантирган нур эгаси, Кўк тангрим!

Қариянинг беҳол товуш билан айтилган бу сўзларини минглаб овозлар такрорлади:

– О, нур соҳиби Кўк тангрим!

– Ер билан яксон бўлиб, яна қайта тикланган турк хоқонлигига мадад бер!

– ...мадад бер!

– Қутлибек-Элтерис хоқонни мақсадига етказ!

– ...мақсадига етказ!

– Туркит халқи кул бўлмасин, озод бўлсин!

– ...озод бўлсин!

– О, Кўк тангри! Сенинг нуринг бизга йўл кўрсатсин!

– ...йўл кўрсатсин!

Тангри тоғ чўққисидан ошиб ўтган куёш қариянинг тўзғиган оппоқ сочларига тушди, сўнг унинг изида турган Элтерис хоқоннинг кўксига олтин бошли бўри тасвири туширилган айлана қалқонга тушганди, қалқон ярқираб кетди.

– Биз турки будин, турки сир будин, турки қангли будин, турки кипчок будин, сенга таъзим қиламиз!

Қария бўркини кўксига босиб, таъзим қилди. Унинг кетидан кўксига олтин қалқони билан кумуш учли пўлат дубулғаси куёш нурида ялтиллаб Қутлибек-Элтерис хоқон бош эгди...

Куёш нурлари қорли тоғ чўққиларидан ошиб ўтиб, этакдаги кўк майсалар чулғаган дараларни, бошлари ерга теккунча эгилиб чуғурлашаётган одамларни, уларнинг изидаги аравалар билан куршалган ўтовларни, олисроқдаги йилқи уюрлари билан қўй отарларини ёритган маҳал Кўк тангрига таъзим бажо қилиш маросими адоғига етди.

– Кўк тангри биздан рози, – деди Будинли қария ҳорғин овоз билан. Сўнгра Элтерис хоқоннинг жилмайиб турган чехрасидан нигоҳини олиб, кўтарилиб келаётган куёшга қаратди.

– У биздан, албатта, рози, – деди қувноқ овозда. – Қаранг, атрофга нурларнинг ёйилишини, осмон қовоқ солмади, у бизнинг илтижоларимизни эшитди. – Сўзини исботламоқчи бўлган каби булутсиз осмонга тикилди.

– Кўк тангрим ишимизни қўллагай, – деди Элтерис хоқон ишонч билан. – Зиёратни давом қилдираимизми? Ҳеч бир маросим эсингдан чиқмадимми, Будинли қария?

– Йўқ, ҳеч бири ёдимдан кўтарилмади. Аниқ биламан, бобом Кат Элхонни Тангритоғ зиёратидан кейин боболар ғори томон бошлаган эди.

– Бизни ҳам бошла ўша томонга, Будинли.

– У томонга Элтерис хоқон билан беклар боради.

Элтерис хоқон билан беклар Будинли қария бошчилигида чўкки этагидаги ғор томон кетишди. Улар орасида калта тўнларининг белларига таққан камарларида кичкина ханжарлари осилиб турган икки бола ҳам бўлиб, улар бизга олдиндан таниш Муғилиян билан Култегин эди. Уларга одамларнинг қуёш нурларига таъзим қилишлари, айниқса, ўзларининг мураббийи бўлмиш Будинли қариянинг барча нарсадан хабардорлиги, тоғ чўкқиларининг тонгги нурлардан қизғиш рангда товланиши, Кўк тангри ҳақидаги сўзлар тушунарсиз, сеҳрли ҳам қизиқ туюлар эди. Қанийди, чўкқилардаги оппоқ қорларнинг нима учун қизаришини, йироқдан баҳайбат бир йиртқич ҳайвоннинг кенг очилган оғзига ўхшаб кетадиган ғорнинг ичида нималар борлигини тезроқ билиб олсалар!

– Ичкарига Элтерис хоқонгина киради! – деди овозига аллақандай жозиба ва тантанавор руҳ беришга интилган Будинли қария. – Уни боболари ҳузурига ўзим бошлаб бораман.

Хоқон қўлини кўтариб, ҳамроҳларига “тўхтаг” ишорасини қилди ва қарияга юзланди.

– Бошла!

– Боболар руҳига қурбонлик қилинсин! – деди қария кутилмаганда. – Руҳлар шундай дейди... Оқ-қора бош...

Совут кийган, этагида оқ кўй бор туркий йигит тезда келиб, Элтерис хоқоннинг олдида тўхтади.

– Боболар руҳи шод бўлсин, биздан ризо бўлсин, – деди қария икки қўлини кўкка чўзиб ёлворган оҳангда.

– Боболар руҳи биздан рози бўлсин!

– Рози бўлсин!

Йигит кўз илғамас чакқонлик билан белидаги пичоғини суғуриб, қўйни ётқизди... Атрофга иссиқ қон сачради, Элтерис хоқоннинг асл тери билан қопланиб, кийик тасвири билан безатилган кигиз этикларига томди, кўк майсани қизилга бўяди.

– Ортимдан юр!

Бу қариянинг овози эди. Кўп ўтмай қорайиб кўринган баҳайбат ғорнинг оғзи икки одамни ютиб юборгандек бўлди. Ташқарида қолган оломон нафасини ичларига ютиб, кутиб турарди.

Бу дамда чўкқилардан ошиб ўтиб, жумла оламни нури ила қучган қуёш худди ўрнида тўхтаб қолгандек, чўкқилардаги қор салқинлигини уфуриб турган шамол ҳам эсишдан тўхтагандек, бутун теварак-атроф шу жойдаги одамларга ҳамдарддек жим, бир воқеа юз берадигандек таҳликали хаяжонда эди.

Орадан анчагина вақт ўтиб, барчанинг бардоши тугай бошлаганда, ғор оғзида иккита қўланка кўринди. Улардан бири Будинли қария, иккинчиси Элтерис хоқон эканлигини таниган оломон оҳ деб юборди. Кўпчилик учун, ҳатто Элтерис хоқон билан Будинли қария учун ҳам боболарнинг

суяклари қўйилган, мангу руҳлари кезиб юрган ғорга кириш қандай яқун топиши номаълум эди. Шу сабабли хоқон билан қариянинг у ердан зиён-заҳматсиз чиқиб келганини кўрган халойиқнинг қувончи чексиз эди. Бекларга яқинлашиб келаётган икки кишининг чехраларидаги хотиржамликдан ҳамма амалларнинг кўнгилдагидек ўтганлигини англаган кўпчилик энгил тин олди.

Ер-сув руҳларига қурбонлик қилиш маросими пайти келди. Ер билан сув руҳларининг ғазаби келмагани яхши. Ерда гиёҳ кўкаради, у тириклик таянчи, унинг ғазаби келса ёмон, кўксига душман ўқи қадалган турк жангчисининг қонини қурбонлик деб қабул қилса, жангчи омон қолади, агар қабул қилмаса, жонини олади. Танасини муздек бағрига босиб, тупроққа айланмагунча қўйиб юбормайди, ярадор туғишганларига қайтиб боролмайди, агар раҳми келса... Шунинг учун ғазабнок ер руҳини рози қилмоқ керак.

Будинли қариянинг ишораси билан ер депсиниб, кўзларидан ўт чакнаб турган қора буқа олиб келинди. Қил арқонларни узиб кетиши мумкин, деган ўй билан бўлса керак, буқанинг бўйнига темир занжир боғланган, ўн чоғли одам занжирни ҳар томонидан ушлаб турарди. Темирчи ўчоғида тобланиб қип-қизил чўққа айланган темирни кўлига узун қисқич билан ушлаган Будинли қария буқага етгудек яқинлаб келди, қизиган темирни буқанинг пешонасига босди, атрофга куйган жун билан қуйқанинг ўткир ҳиди таралди. Буқанинг пешонасига ашиналар тамғаси босилган бўлиб, у руҳлар қурбонликнинг ким томонидан келтирилганлигини билдирарди. Қария кўли билан Элтерис хоқонга ишора қилди. Довжурак хоқон яқинроқ бориб буқанинг пешонасига, рангли ипак матолар боғланган шохига кўл теккизди.

Будинли қария кўллари билан баланд кўтариб илтижо қилди:

– О, қора ер!
 Чопсам отим қоқилмасин,
 Йиқилсам ярам газак олмасин,
 Ўзинг бўлгайсан мадақкор.
 Қора буқа қурбонлик.
 Қурбонликни қабул ол!

Бошқалар ҳам қарияга жўр бўлди:

– Қурбонликни қабул ол!

Қурбонликнинг қони ўт-ўланлар билан тоғнинг сарғиш сатҳини алвон рангга бўяди. Энди сув руҳига қурбонлик қилиш қолди. Бўйнига қил арқон солинган асов саман келтирилганда “Буни ҳам қурбонлик қилмоқчимикан?” деган ўйдан Култегиннинг юрагида қизиқувчанликдан кўра аянч туйғулари устунлик қилиб қолди. “Чиройли ва ёвқур от экан, балки учқур чопағондир ҳам”.

Асов от халқумини қисаётган қил арқондан кутулмоқ учун олд оёқларини тик кўтарди. Бироқ арқон баттарроқ бўғганидан кўзларига қон қуйилди. Кўлига узун қисқич ушлаган Будинли қариянинг ҳаракатлари беҳуда кетди. Саман ҳеч кимни ёнига йўлатмади. Унинг пешонасига ашиналар тамғасини босиш мушкул бўлди. Қурбонликка кўл теккизган хоқоннинг қалбида тушунарсиз бир ҳис уйғонди, у аянчми, кўнгли бўшлиқми, нималигини ўзи ҳам фарқлай олмади. Отнинг тақдири, айниқса, Култегинга ўзгача таъсир қилди. У уч-тўрт ёшида отга минган, олти ёшида болалаган бўрининг инига ёлғиз ўзи кириб, онасини эмаётган бўри боласини олиб чиққан. Ўшанда одамлар она бўрининг Култегинга нима учун ҳамла қилмаганига ҳалихануз хайрон қолишади. Баъзилар она бўри Култегин тимсолида ўз авлоди-

нинг рамзини кўрган деса, баъзилар она бўри болакайнинг довураклигидан ҳайиққан, она юраги Култегиннинг боласига озор бермаслигини, ўзига содиқ ҳамроҳ қилиб олишини сезган, дейишади. Ўша бўри боласи шундан буён Култегиннинг қошидан қолмайди, худди ўргатилган итга ўхшаб, доим эргшиб юради.

Култегинга энди қурбонлик билан зиёратнинг қизиғи йўқ эди.

– Ёлғиз қолгим келяпти, – деди у Муғилиянга. – Ўзинг ўйнай қол.

У кўпчиликдан ажралиб чиқиб, олисдаги тоғ чўққилари томон кетди. Орқасидан кўк бўри боласи эргашди. Асов отнинг аянчли тақдирига қийналдими, боланинг қора кўзларида ёш томчилари кўринди. Бу маҳалда маросимларни бошқараётган тиниб-тинчимас Будинли қариянинг Култегинга қарашга фурсати йўқ эди.

Қуёш ўз нурлари билан тоғнинг кунчиқар томонини қиздира бошлади. Бола белидаги камарни бўшатиб, тўнининг кўкрак олдини кенг очиб юборганди. Тоғ шабадасининг эпкини вужудига ҳузур бағишлади. Лекин оёқлари қил арқон билан маҳкам боғланган саман отнинг жон ҳолатда типирчилаётгани кўз олдидан кетмади. У ҳали ўлим билан юзма-юз келмаган, тушунарсиз ва сирли ўлим ҳақида беихтиёр ўйлай бошлади. Саман от сув рухига қурбон қилинганди. “Хўш, энди сув мўл бўладими?” – ўйлади бола.

Кўз олда ўзлари қарвон билан кечиб ўтган, негадир сарғиш бўлиб кўринган Саридарё гавдаланди. “Сув оз бўлганда-чи? Отни бўғизлаш шартмиди?” Энди саман отнинг яйловдаги уюрларда чопа олмаслигини, унинг ўлганлигини, ўлганларнинг кўзга кўринмас рухларга айланишини ўйлаб, йиғлаб юборди. Йиғлаганимни биров кўриб қолмадимикин деган хаёлда ялт этиб орқасига ўгирилганди, изида содиқ кўк бўридан ўзга ҳеч кимни кўрмади.

Ёлғизоёқ сўқмоқ узра тепага кўтарила бошлади. Чўққига олиб борадиган бу сўқмоқ хавф-хатарга тўла, юқорилаган сайин йиқилиб тушиш хавфи ошиб борарди. Олдидан юзаси текис, ранги қизғиш қирра тош чиққанида анча юқорилаб кетганини англади. Пастга қараганди, одамлар кичкинагина бўлиб кўринди. Сўқмоқ четидаги ялпоқ тошга ўтириб, атрофни томоша қила бошлади. Қулоқларини қисиб олган кўк бўри ёнига келиб чўнқайди.

Саман от яна эсига тушди. От қиёфаси худди қаршисидаги қизғиш ранг қирра тошда жилва қилгандек бўлди. Оёқ остидан учли, ўткир тошлардан бирини танлаб олиб, қўл етгудек жойдаги тошга бир қўлини тиради, иккинчи қўлидаги учли тош билан хаёлидаги сариқ отнинг суратини чиза бошлади. Хаёли билан қўлидаги ҳаракати мос келавермади. Чизиклар ўйлаганидек тўғри ва чиройли чизилмас, керак жойда тўғри чизилмагани каби, эгилиши лозим ўринда тўғри чизилар эди.

Тошдаги тўғри ва эгри чизикларда қурбонлик қилинган, кўнглига ўлим ғулғуласини солган саман отнинг қиёфаси муҳрланган эди. “Хов, қулоқларини, туёқларини чизишни унутибман-ку”. Тошга чизиклар тушавермади, гранит тош қаттиқ, бола қўлидаги тошнинг ўткир учи емирилиб бўлганди. Иккинчи учли тошни топиб, ишга киришди. Қулоқлар билан туёқларни аниқ қилиб чизиб бўлгач, пешонасидаги терини артди. “Ана, энди отнинг тарк этган руҳи ўз вужудини қайта топа олади”, деган хаёл норасида кўнглига тасалли бергандек бўлди.

Бу пайтда Будинли қария Муғилиян билан Култегинни эслаб қолди. Нигоҳи билан кўпчиликни бирма-бир ахтарган қариянинг кўзи болаларнинг каттасига тушди. Унинг ёнида укаси кўринмаганига хавотирланиб, жонхалак, болани қидиришга киришди. Сўраб-суриштириб, оёқлари чалишиб, зир югурди. Бироқ Култегин гўё Кўк тангри ҳузурига учиб кетгандек,

ундан ном-нишон йўқ эди. Кўркувдан капалаги учган қария бор овози билан бақирдишга тушди.

– Култегин! Кул-те-гин! Қаёқдасан?

Одамларнинг қария билан иши йўқ, қурбонликка сўйилган молдан ўзларига тегишли гўштни дарада қурилган уч туёқли ўчоқдаги қозонларга солиб, тагига олов ёқиш билан машғул эди. Шунда халойиқ орасидан кимнингдир:

– Қаранглар, чўққига чиқиб олибди! Ким экан у? – деган овози эшитилди.

Барчанинг диққати дарадан ярим чақирим йироқдаги бири-бири билан баҳс бойлашгандек тизилган тоғ чўққиларига қаратилди.

– Чиқиб олибди-я? Ким бўлдийкин?

Будинли қария бир қўли билан кўзини қуёшдан пана қилиб, одамлар айтган томонга тикилди. Аммо, ёшланган кўзлари билан тошлар орасидаги болани кўролмади. Фақат Муғилиянгина укасини таниди.

– Култегин, – деди одамларнинг нигоҳи тушган чўққини ниқтаб. – Кўк бўри ҳам ёнида кўринади, худди ўзи!

– У ёққа қандай чиқиб олди? – деди Элтерис хоқон хотиржамлик билан. Овозида довюрақ фарзандининг бу ҳаракатидан ранжишдан кўра фахрланиш ҳисси устундек туюлди.

– Қандай чиққан?

– Қандоқ тушади?

– Довюрақ экан!

Култегин пастга қаради-ю, юраги орқага тортиб кетгандек бўлди. Ўзи кўтарилаётганда парво қилмаган экан, тошли сўқмоқ тикка чўзилган, унга тирмашиб чиқишдан кўра пастга тушиш машаққатлироқ эди. “Тирмашиб чиқдимми, қайтиб туша оламан!” дея қайсарлиги тутди ва ўзи тошга ўйиб туширган сариқ отнинг суратига сўнгги бор тикилди-ю, пастга туша бошлади.

Пастга тушиш нечоғлиқ мушкул эканлигини англаган бола ҳар одимини жуда эҳтиёткорлик ва хушёрлик билан ташларди. Оёғидаги этикнинг тагчарми сирпанчиқ экан. Бир-икки маротаба тайғаниб кетганида, сўқмоқ четидаги ўткир қиррали тошларни ушлайман деб бармоқларини қонатиб олди. Аммо унга парво қилмади. Қалбида қатъий бир мақсад: соғ-саломат пастга тушиб олиш эди.

Ҳамма нафаси ичига тушиб, тошлоқ сўқмоқдан пастга аста-секин сирпаниб тушиб келаётган бола билан унинг изидаги кўк бўридан кўз узмас эди. Бу воқеада ўзини айбдор ҳис қилаётган Будинли қария кўпроқ хавотирда.

– О, Кўк тангри! О, ер-сув руҳлари! Култегинни ўзинг қўлла!

Ялангликка ўн қулоч, балки, ундан-да кўпроқ қолган пайтда оёғини қўйган тош сурилиб кетиб, бола пастга қулаб кетди. Бироқ, чаққонлик билан тошларга тирмашиб олди, оёқлари эса ҳавода муаллақ қолди. Кимдир беихтиёр “оҳ” деб юборди.

Элтерис хоқоннинг юзидаги бир туки ҳам қимирламади, ўрнидан ҳам кўзгалмади, аммо бошқалар ёрдамга ошиқди.

– Намат, намат обкелинглар! – деди ёрдамга ошиққанларга бош бўлиб югуриб бораётган Қора алптегин дўриллаган овозда. Кейин болага бақирди:

– Бардам бўл, Култегин, чида! Қўлингни қўйворма!

Орадаги масофа тўрт юз одимдан кам эмасди. Наматлар ҳам топилди. “Чидармикин? Қўлларини қўйиб юбормаса, бас!..” Кўпчиликнинг хаёлидан шу тахлит ўйлар кечган бўлса ажабмас.

Одамлар яна бир ғаройиб кўринишнинг гувоҳи бўлганди: орқада ке-

лаётган кўк бўри сўкмоқда, Култегиннинг қоқ тепасида, бир жойда кўзғалмасдан турарди. Етиб келган одамлар ўн қулоч чоғи баландликда, қирра тошда осилиб турган боланинг йиқилиб тушади деб тахмин қилган ўрнига наMATлар ёйиб тутишди.

– Кўлларингни кўйвор!

– Пастга сакра! Кўркма, наMATга тушасан!

Бола пастга қаради. Бир неча наMATларни қатор ушлаб турган одамлар кўринди. Юқорига чиқишнинг имкони йўқ, оёқ кўйгудек, тиргак бўлгудек жой йўқ.

– Сакра! – дея амр қилди отаси Элтерис хоқон.

Култегин кўркди чоғи, сакрамади. Шу пайт кимдир қичқириб юборди:

– Бўри боланинг енгидан тишлаб олган!

– Кўк бўри, юбор, кўк бўри! – дея шовқин солди пастдагилар.

Салдан кейин бола пастга шўнғиди, маҳкам тутиб турилган наMAT устига гуп этиб тушди.

– Омон қолди! Омон! – дея шовқин кўтарди халойик.

Ўзига келган бола бошини кўтариб, атрофига ҳайрон аланглади.

– Бирор жойинг оғриётгани йўқми? – қария наMATдан тушиб келган боланинг у ер, бу ерини сийпалаб кўра бошлади.

– Нега бирдан сакрамадинг?

Бола бирпас ўйланиб қолди.

– Кўк бўри тўнимнинг енгини кўйиб юбормади.

Одамларнинг бор эътибори энди кўк бўрига оғди.

– Бўри ёрдам берибди.

– Жонивор, бола хавф остида қолганини сезган-да.

– Йўғ-е, у ёввойи бир ҳайвон бўлса, қаёқдан сезади?

– Кўк бўрининг ўзи қани?

– Хув, ана, келяпти.

Кимдир худди итнинг исмини айтиб чақиргандек, “кўк бўри, кўк бўри, бу ёққа кел”, деб чақира бошлади. Кўк бўри бир муддат тўхтаб, кўпчиликнинг орасидан болани излади. Кўринмагач, тумшуғини кўкка тутиб, таниш хидни топди-да, олға талпинди. Ана, у қулоқларини динг қилиб, Култегиннинг ёнига келгач, унинг тўнини ялай бошлади.

– О, кўк бўрининг болага ёрдам бермоқчи бўлгани рост экан!

– Нега рост бўлмас экан? Ахир енгидан тишлаб турганини ўз кўзим билан кўрганман!

– Вафодор экан!

Бўри ҳақидаги гап билан машғул бўлган оломон болани зумда унутиб, ўтовлари олдида осифлик турган қозонлар томон тарқала бошлади. Бу пайтда қария боланинг кўлидан тутиб олган эди.

– Очққандирсан, а? – деди қария меҳрибончилик билан. “Ҳа, оч қолдим”, деган жавобни эшитишга чоғланган қария бунинг ўрнига:

– Будинли ота, саман от энди тирилмайдими? – деган саволни эшитди.

– Йўқ, тирилмайди. Унинг руҳи Кўк тангрига кетди.

– Кўк тангри қаерда? Юксак чўккидами?

– У қудратли. Қаерни хоҳласа, ўша ерда бўлади.

– Сув руҳи-чи? Саман отни сув руҳига аташдими?

Будинли қария боланинг зийраклигига қойил қолди.

– Ҳа, сув руҳига...

– Саман отнинг руҳи тирик. Унинг суратини тошга зарб этдим, – деди бола кўли билан ўзи йиқилиб тушган чўккига кўл чўзиб.

– Сен тошга сурат солдингми?

– Ҳа, саман отнинг суратини.

Будинли ўйланиб қолди. “Бу бола ҳоқон бўлади-ёв, – дея ҳаёл қилди дилдан. – Муғилиянга нисбатан зехнлироқ. Кўз тегмасин”.

...Элтерис ҳоқон ўтовга кирди, олдига олиб келиб қўйилган гўштдан бир-икки тотиган пайтида Қора алптегин келди.

– Нима гап? – ҳоқон саволомуз тикилди.

Қора алптегин ҳоқон томон энгашиди.

– Ҳозиргина хабар қилишди, изимиздан тўққиз ўғузларнинг қуролланган гуруҳи етиб келибди.

– Қанча отлиқ? – ҳоқон бошқалар бу совуқ хабарни эшитиб ваҳима қилмасликлари учун паст овозда сўради.

– Беш минг отлиқдан кам эмас кўринади.

– Отлиқлар жангга шай турсин!

– Йигитлар от устида...

– Қолганлари қурбонлик таомидан еб олгунларича эълон қилмай турайлик.

– Маъкул.

Қора алптегин ўтовдан тез қайтиб чиқди. Ўтов олдида боғлиқ турган отига миниб, жиловини силтади.

Карвоннинг охирига жойлашганларнинг кўпчилиги отларига миниб, қўлларига қуролларини ушлаб, шай турарди. Ўғузлар эса бир от чопкулик жойда тўхтаган, эҳтимол, ортларида таянч куч бўлиб, ўшаларнинг келишига умид қилишарди. Тоғ хавосида терлаган отларининг ўмровлари билан сағирларида буғ чиқиб турар, шунга кўра шошилиш от чоптиришган кўринади.

Орадан бир пиёла қимиз ичгулик вақт ўтар-ўтмас зиёратга келганлар карвони томондан от минган, қурол ушлаган гуруҳ-гуруҳ отлиқлар туркийларга келиб қўшилаверди. Ўғузларнинг орқасида кўтарилган чанг-тўзон кўринмасди. Шу туфайли, ёрдам етиб келишига кўзлари етмаган ёғий ҳужумга ташланмади, туркийлар эса уларнинг кўз олдида кўпайиб борарди.

Ниҳоят, ўғузлар саркардасининг сабри тугади, ҳужум қилишга юраги дов бермай отларининг бошини ортга бурди.

– Қора алптегин, – деди унинг ёнида турган қипчоқ беги Тўлис. – Душман чекинди, изидан қувиб, қиличдан ўтказиб, ўлжали бўлайлик.

– Бир пас кут, Тўлибек, – деди Қора алптегин босиқлик билан. – Улар ўз кучларига ишонганда келган заҳотиёқ ҳужумга ўтарди. Душман ортдагиларининг етиб келишини кутди. Ўйлаб кўрсанг, уларнинг ортида ҳордик чиқариб, аста келаётган кучлар бор. Устига-уштак, чекиниш бизни чалғитиш учун қилинган ҳийла бўлса-чи?

– Ана, ўғузлар, тайёр луқмани оғзимиздан олдириб қўйдик, – деди доим қизиққонлиги билан бирон ишни бошлаб, оқибати ҳақида ўйламайдиган Тўлибек.

– Менга рухсат эт, йигитларимни бошлаб ҳужумга ўтай.

– Йўқ, жойимиздан жилмаймиз.

Ўғузларнинг қораси кўринмай кетгач, укалари Машхурбек билан Тузалбекни бошлаб Элтерис ҳоқон келди.

– Душман қани?

– Ҳозирча улар чекинди, – деди Қора алптегин. – Бироқ ҳамла қилиш хавфи камайгани йўқ. Эҳтимол, изларида нажот кучлари бор. Ўшалар билан бирлашишга кетди.

– Биз Халхадан чиққандан буён ортимиздан келишяпти. Ҳал қилувчи

зарб билан қирғинбарот қилсак, қандок бўларкин?

– Бу от устида маслаҳатлашадиган гап эмас, Элтерис хоқон, – деди ёши элликларга бориб қолган, сийрак соқол, хитойча қора чакмон кийган, ўрта бўй, кийик кўз одам ўзининг бойўғли қушнинг оқшомдаги шанғиллашига ўхшаган ёқимсиз овози билан.

Элтерис хоқонга бу одам шунақа кескин маслаҳатлари биланми ё ёқимсиз овози биланми, ё устидан ташламайдиган хитойча чакмони биланми, хуллас, ёқмасди. Бироқ берган маслаҳатлари ҳар гал олиб борадиган ишига фойдали бўлганлиги учун ҳар бир ҳаракатидан хитойча тарбиянинг ҳиди анқиб турадиган бу одамнинг нағмаларига чидаб келарди.

Бу одамнинг ҳозирги ҳаракати ҳам хоқонга ёқмади. Лекин унинг гапига қулоқ солди.

– Тўғри айтасиз, Тўникўк, – деди Элтерис хоқон тишлари орасидан, сўнг Қора алптегинга юзланди.

– Ўрдадаги ўтовга тездан йиғилинг, лашкарга ишончли одамларни қолдир, улар ғаним томондан кўзларини узмасин.

Ўрдадаги кенгашда душманга биринчи бўлиб ҳужумга ўтишга келишилди. Бу фикрни кўпроқ Тўникўк ёқлади. Карвон ўрнидан кўзғалиб, Гоби саҳросига отланадиган бўлди. Баҳор яқинлаб келмоқда, кўп ўтмай тўрт тулук мол туллай бошлайди, уларга кенг яйлов, хатарсиз макон керак. Шундай қилиб, Элтерис хоқон карвони, биринчидан, душман ҳудудларидан йироқлашади, уларнинг изидан келадиган кучларнинг йўлини тўсиб қўяди. Иккинчидан, Улуғ дала бағридан уларни топиб олиш душманга осон кечмайди.

Кенгашда тўққиз ўғузлар билан ҳал қилувчи жангсиз музокарага келиш мушкул эканлиги ҳам таъкидланди.

– Уларни бизга қарши табғашлар йўлламоқда, – деди Тўникўк. – Йўқса, тўққиз ўғузлар ким ўзи? Уларнинг ота-боболари ҳам бўридан таркаган эмасмиди? Бундан юз йил муқаддам бобом Буминнинг хизматини қилмаганмиди улар? Урф-одатлари-чи? Уларни бизга қарши қилич кўтаришга ундаб турган нарса хитой ипаги билан қумуши эмасми?

– Шундоқ, шундоқ, – дейишди ўтирганлар.

– Тўғри гапиради, уни мен билмаганда ким ҳам биларди!

Бу Тўникўкнинг ҳамроҳи Ашидэ Жуан эди.

Ўрдадаги кенгашда ўғузлар билан бўладиган жангда кимнинг қаерда туриб жанг қилиши ҳам тайинланди. Элтерис хоқон ёнига Қора алптегинни олиб ҳар қачонгидек марказда, хоқоннинг укалари Машхурбек ўнг қўлда, Тузалбек чап қўлда, Тўлисбек ўз қипчоқлари билан марказнинг ортида турадиган бўлди.

Тўникўк билан Ашидэ Жуанга хизмат топширилмади. Улар Элтерис хоқон ёнида қоладиган бўлди. Бу Тўникўкнинг ҳам, Ашидэ Жуаннинг ҳам кўнглида ғулғула кучайишига сабабчи бўлди.

ҒАРБДАН КЕЛГАН МЕҲМОН

Элтерис хоқоннинг диққатини эшик олдида турган хизматкор бўлди.

– Улуғ хоқон, чопар келди! Киришга рухсат сўрайди.

– Ким келибди?

– Ўн ўқ турклардан келдим, дейди.

– Кирсин.

Ўтовга дубулғаси остидан қийик кўзлари ялтираб турган, қуролсиз йигит кирди. Элтерис хоқон ён томондан жой кўрсатди. Йигит оёғида аранг турарди чоғи, дарров чўккалади.

– Йўл бўлсин, йигит, қайдан келяпсан? Афт-ангорингга қараганда, олисдан келган кўринасан? – сўради хоқон.

– Менга бир пиёла чанқовбосди беришларини буюрсангиз, хоқон, – деди йигит ҳирилдоқ овозда. – Тўғри топдингиз, жуда олисдан келяпман. Шатакка олган отларим ҳолдан тойиб, ора йўлда қолди.

– Бунча от чоптиргудек қандай хабар обкелдинг? – деди ўткир нигоҳини йигитга қадаган хоқон. Сўнг хизматкорга овоз берди:

– Меҳмонга чанқовбосди келтиринг!

Остонада хизматкор кўринди. Қўлидаги кумуш идишда салқин айрон лиммо-лим эди. Меҳмон одобниям унутиб, идишга қўл чўзди ва айронни ютоқиб ича бошлади.

Элтерис хоқон меҳмоннинг чанқоғи босилгунча кутиб турди. Айронни ичиб, лабидаги юқини ҳам ялаб бўлгач, йигит идишни бўсағада турган хизматкорга узатди. Сўнг:

– Кўк тангри сизга ёр бўлсин, Элтерис хоқон, – деб миннатдорчилик билдирди.

– Қулоғим сенда, баён қил хабарингни!

– Балхаш кўлининг нарёғи, Инжу билан Қурданнинг бу ёғидан, нушибилар маконидан келяпман, – деди ниҳоят ўзига келган чопар. – Ашина Куба қорадан хабар келтирдим.

– Узоқдан келибсан, – деди Элтерис хоқон вазминлик билан. – Шунча йўл босибсан, келтирган хабаринг шунга арзирлими?

– Арзирли деб ўйлайман. Хоқонлигинг қутлуғ бўлсин! Мени ғарбда Балхашнинг жанубида яшайдиган турк дулулари юборди. Сизларнинг хоқонлик тиклаганингиздан, табғашлар билан уларга хизмат қилиб юрган тўққиз ўғузларнинг адабини бераётганингиздан хабаримиз бор, бундан дулулар хони ашина Куба хабардор...

– Сизлар ҳам катта ишга жазм қилдингларми? – тоқати тоқ бўлган Элтерис хоқон чопарнинг сўзини бўлди.

– Ашина Куба қора дулуларнинг бир қисмини ўзига қаратди. Бироқ, табғашлар лашкари кўп. Ҳал қилувчи жанглар олдимизда.

– У томонларда туркий халқ кўп деб эшитганман. Ўн ўқ туркийлар – нушубилар билан дулулар оз эмас дейишади.

– Тўғри, нушубилар ҳам, дулулар ҳам кўп, уларнинг ҳар бирида катта қавмдан беш қавм – шу боис ҳам ўн ўқ аталган, – деди чопар. – Бироқ, ўн ўқ ҳамжихат эмас, ачинарлиси шу.

– Куба қора туғишганимиз қандай хабар билан юборди?

– Табғаш лашкари кўп. Ўн ўқлар тарқоқ, имкони бўлса ёрдам кўлини чўзсалар деган ўтинч билдириб, сизнинг соғлигингиз ва давлатингизни тилади, – деди чопар бош эгиб.

– Ёрдам? – Элтерис хоқон ҳам бошини қуйи солди. Ҳозир ёрдам ўзига керак. Аммо уни қаёқдан олади? Сўнг йигитга савол берди:

– Нушубилар билан ора бу ердан қанча от чоптирим?

– Билолмадим, – деди йигит мужмал.

– Ҳарқалай, Олтойга нисбатан яқиндир. – “Бизга нисбатан” демокчи эди-ю, айтмади. Турган жойи Олтойдан олис эмасди, шу сабаб, турклар қаерда юрса ҳам ўз ватаним, ернинг киндиги дея ҳисоблайдиган тоғнинг номини таъкидлади.

– Яқиндир, – деди чопар.

– Дулудан ёрдам сўрамадингизми?

– Бош тортди. Хон биздан бўлсин, деди.

– Тургашлар-чи?

– Уларнинг жавоби ҳам шундоқ бўлди.

Элтерис хоқон ўйга чўмди. Кўз олдида Улуғ даланинг шарқидан ғарбига қадар чўзилган турк хоқонлиги эслаб кетгандек бўлди. “Эшитишимча, ғарбда, Суғдоқ юртида Бухоро, ундан буёғидами ёки нарёғидами жойлашган Шош, Ўтрор, Самарқанд, Иссиққўл соҳиллари туркутлар хоқонлигининг ери бўлиб, табғаш карвонлари Буюк ипак йўлидан Бухорога борган, туркийларга бож тўлаган экан. Шарқда ўзим, ғарбда ашина авлодидан хоқон тайинлаб, туркутлар салтанатини тиклаб бўлмасмикин?” – деб ўйлади Элтерис хоқон.

“Ёрдам бериш керак, – деган қарорга келди хоқон. – Кўп лашкар бўлмаса ҳам ёрдам етиб борса икки ўртада дўстлик алоқалари юзага келади. Бу эса, ўз навбатида, улуғ хоқонлик сари ташланган дадил қадам бўлади”.

– Ёрдам бўлади. Бироқ, Қуба хон кўп лашкардан умидвор бўлмасин. Чунки ҳозир ўзимиз ҳам Қуба хонга ўхшаб, сон-саноксиз душманлар куршовидамиз. Бироқ, биз улардан кўркмаймиз, аксинча, улар бўз бўри авлодлари бўлган биздан кўрқишади. Қуба хонга айт, Кўк тангримиз ярлақаб, Улуғ турк хоқонлигини барпо қилиш бизга насиб қилса, Қуба хон ёрдам кўлини чўзганимизни эсидан чиқармасин. Яна билиб қўйсинки, шарқ билан ғарбни бирлаштирган шундай бир хоқонликни тиклашда бизга ҳамиша мадақдор бўлғай.

– Куллуқ, сўзингизни етказаман, – деди чопар.

– Ҳозир ўтовга бориб, меҳмон бўл. Ёрдам лашкарини бошлаб кетасан.

– Куллуқ, Элтерис хоқон. Сизни Кўк тангри қўлласин!

Меҳмон хоқон ўтовидан кўнгли хотиржам бўлиб чиқди. Хоқон олисдаги Балхаш кўлининг нариги томонига қанча куч юбориш, унга кимни бош қилиш ҳақида ўйлай бошлади. Бош қотира-қотира, ахийри, бир қарорга келган Элтерис хоқон хитой ипаги билан қопланган болишга бош қўйиб, тўнини ёпинган маҳалда тонг ҳам оқарди.

Уйқудан кечроқ уйғонган хоқон нонуштадан сўнг Қора алптегинни хузурига чорлади.

– Қора алптегин, – деди болалигини бирга ўтказган дўстига меҳр билан тикилган хоқон. – Сени узоқ-узоқ сафарга йўллашга жазм қилдим.

– Тортинмасдан буюраверинг, Элтерис хоқон, – деди Қора алптегин. – Хизмат бўлса бош устига, биз тайёрмиз.

– Балхаш кўли ҳақида эшитгандирсан?

– Эшитганман, хоқон.

– Эшитган бўлсанг, ўша ёқда насабдошимиз, ашина беги Қуба қора катта ишга таваккал қилибди.

– Хоқонлик кўтарибдимми?

– Хоқонликка даъво қилибди, уни Кўк тангри қўллагай, – деб Элтерис хоқон олдиндан ғарбда тикланажак хоқонликка тилақдошлик билдириб қўйди.

– Отланишга-ку отланарман. Бироқ, лашкар Улуғ хоқонимизга у ёқдагига нисбатан бу ёқда кўпроқ керак бўлади деган фикрдаман.

– Гапларинг тўғри. Аммо, Улуғ хоқонликнинг келажаги учун бундай ишларни қилмасак бўлмайди, Алптегин биродарим.

Қора алптегин юз отлик билан ёрдам учун йўлга тушадиган бўлди. Жангчилар сони оз эди, албатта. Лекин бу гуруҳнинг сардори сафарга отланар чоғда кўнглига бир сирни туғиб олганди.

ҚОРА АЛПТЕГИН

Қора алптегин чопар билан ҳамроҳликда йўлга тушганда Наврўздан кейинги ой кирган, Улуғ даланинг сарҳадсиз кенгликлари баҳорнинг шаррос ёмғирларидан яшил либосга бурканган эди. Баланд-паст ерларда дала қизғалдоқлари гоҳ қизил, гоҳ сарғиш рангда очилган, илиқ шабадада чайқалиб, кўл юзасига ўхшаб тўлқинланиб турарди.

Қора алптегиннинг насл-насаби ашина уруғидан тарқаган оқсуяклардан бўлиб, у йирик гавдали, бурундор, кенг пешона киши эди, юзидаги бўртиб турган мушаклари унинг серғайрат ва айтганидан қайтмайдиган ўжар эканлигини намоён қилиб турарди. Ўз вақтида отаси ўзгалардан суяк олишга қарши бўлган ашина удумларидан ҳатлаб ўтиб, қарлуқ қизига уйлангани сабабли Қора алптегин норасидалигидаёқ хоқонликка лойиқ эмас деб топилганди. Ашина хонадонидида ўғил дунёга келса, отаси эзгу ният қилиб, мол сўйиб, будининлини¹¹ таклиф қилиб, унга сарполар бериб, чақалокнинг исмига “хоқон” сўзини қўшиб, кулоғига уч маротаба айттирарди.

Қора алптегиннинг боболари туркутларнинг дастлабки хоқони Бумин Элхондан тарқаган ва ўзларига хоқонликдек юксак мартаба насиб қилган бўлмасаям хонликдан умидларини узмасдилар. Шу боис унга ашина Қора алптегин – ботир, шаҳзода деган ном берган бўлсалар, эҳтимол.

Болалик пайтида отаси берган ном учун камситилмасаям, камолот чоғига етганида ашиналарнинг айримлари Қора алптегиннинг номини эшитганда “Бўрихоннинг эваралари қадим бобосининг хонлигини истаб қолибди”, дея кулишар, бу масхараомуз миш-мишлар ўсмирнинг қалбига наштардек санчиларди. Лекин Қора алптегин ўсмирлигидаёқ бу исми бекорга кўтариб юрмаганлигини исботлаб қўйганди.

Бир ашина боласи бор эди, исми Жутан эди, у ҳам ўсмирлик чоғидаёқ куч-қувват соҳиби эканлигини бошқаларга намоён қилиб улгурганди. Мардликда ҳам Кўк тангри уни борича сийлаган экан. Бир куни қутурган туя далада ўйнаб юрган болаларга ҳамла қилганда, катталар ҳам, болалар ҳам паноҳ излаб тум-тарақай қочиб қолади. Ўшанда у, қўлига илинган йилқининг тўқмоқ илиги билан оғзидан кўпик сочиб келаётган туяни уриб тўхтатган экан.

Ўша Жутан бир куни қимизга маст бўлиб, ўзига таҳдид қилгани эсида. Дастлаб от устида бири-бирини отдан ағдаришга уриниб, куч синашишди. Қизикқон туркий йигитларда отдан қулатиш одати азалдан бор эди. Кучи ўзиники билан баравар келадиган ҳеч кимни учратмай юрган Жутан эгарда худди чўяндек мустаҳкам ўтирган Қора алптегинни отдан ағдара олмади. Аламзадалиги тилига кўчди:

– Сен ўзингни, Алптегин, шаҳзода санайсан, хонлик сенга осмондаги юлдуздан-да йироқ, билиб қўй!

– Хон бўлмасам ҳам ботирман, мана, кўриб қўй, Жутан! – деб, Қора алп-

¹¹ Будининли – руҳоний одам.

тегин уни остидаги қуштумшук от эгари билан кўшиб кўтариб, зах ерга улоқтириб юборди. Номусга чидамаган Жутан қиличига ёпишди.

– Туш отдан, кел, номард бўлмасанг, мен билан куч синашиб кўр! – бақирди Жутан.

Йигитлар атрофидагиларнинг ҳай-ҳайлашларига парво қилмасдан қиличларини яланғочлаб, жангга киришди. Олишув Жутаннинг ярадор бўлиши билан тамомланди...

Ғарбда яна бир туркий хоқонлик барпо қилиш учун ўзи бошлаган юз отлик камлик қилишини Қора алптегин сафарга отланмасиданоқ тушунган эди. Бирок, “Бўри озиғи йўлда” деганларидек, сафар олдидан кўнглига бир ўй жойлаб қўйганди. У аста пишиб-етилиб, айна дамда қарама-қарши бир тугунга айланди. Гумонлар унинг ижобий ҳал бўлишига ишончсизлик уйғотса, яхши ниятлар “умид, албатта, рўёбга чиқади”, деб қўллагандек бўлади.

Кўчманчи навкарлардан ташкил топган туркийлар ҳар хил сабабларга кўра, баъзан ёнма-ён, кўшни бўлиб кўчиб-кўниб юрсалар, баъзан кўнган маконларининг ораси минглаб чақиримда йироқлаб кетарди. Қора алптегиннинг она юрти, туркийларнинг катта қавмларидан бири бўлган қарлуқлар ҳозир Балхаш кўлидан нарироқда, Инжу дарёси келиб қуйиладиган Курдан денгизи атрофида яшамоқда, деган хабарни эшитгач, ўзи ҳам ўша томонга сафарга чиққан. Куба хонга бир гуруҳ жангчи билан ёрдамга боргандан кўра, даставвал қарлуқларга бориб, тоғам юртидан жангчи тўпласам қандоқ бўларкин деган фикр сафаролди хаёлига келиб, энди ўша фикрнинг олди-бердисини чамалаб, бир тўхтамга келолмай юрарди.

– Куба хон ўрдасигача неча кунлик йўл қолди? – деди Қора алптегин бир булоқ бошидан отланар пайтда чопар йигитга.

– Тахминан икки ҳафта юрсак нушибийлар масканига етиб борамиз.

– Унда гапимни яхшилаб уқиб ол, – деди Қора алптегин Куба хоннинг элчисига. – Шарқда, Буюк девор ёнида Қутлибек хоқон сени қўллаб-қувватлаб лашкар юборди, келяпти, тез етади, дегин. Кўк тангри қўлласа, келгуси оининг ўроғи кўкда кўрингунча етиб бораман. Уқдингми?

– Уқдим, Қора алптегин, – деди йигит бошини эгиб.

– Уққан бўлсанг, жуда яхши. Энди айт, қарлуқлар улуси қайси томонда?

– Мана бу ёқда, – дея йигит кунботар томонни кўрсатди. – Тахминан ўн кунлик йўл.

– Майли, боравер унда, Кўк тангри сенга ёр бўлсин. Озиғинг етарлими?

– Етса керак, – деди чопар мужмалроқ.

– Оз бўлса, яна ол. Очнинг ови бароридан келмайди, дейишади.

Қора алптегин хизматкорни чақириб, овланган овнинг яхна гўшtidан чопарнинг хуржунини тўлдириб, етакка от берди.

– Хўп, энди борақол, Куба хонга айтганларимни етказ.

Чопар от чоптириб кўздан ғойиб бўлгач, Қора алптегин бошлиқ отликлар кунботар-тушлик томонни мўлжалга олиб йўлга тушди. Мўлжаллари ўзлари бориб кўрмаган қарлуқлар юрти эди.

Бир неча кун деганда бир тепаликнинг бошига кўтарилган эди, пастда элат кўринди. Атрофда ўтлаб юрган мол, қатор тикилган ўтовлар билан ён бағирда боғлоқлик турган отлар яйловга чиққан қавмнинг беҳаловат ўтирганлигидан дарак бериб турарди.

Шу лаҳзаларда ўтовлар орасида жонланиш бошланди. Ўтовлардан чиққан одамлар сафарбарликка шошилишар, кимлардир чеккароқда боғлоқлик турган отлар томон чопар эди.

– Бизни душман деб ўйлаб қолдилар чоғи, – деди Қора алптегин бош чайқаб. – Ҳарҳолда ён бағирга тушайлик. Ҳой, сен, отни қамчила, бориб, душман эмас, дўст эканлигимизни етказ.

Устидаги танга кўзли совути шинғир-шинғир товуш чиқариб, чипор отлик жангчи гуруҳдан ажралиб чиқди. От чоптириб бораётиб, йўлакай ок ипак матони найзасига боғлаб олди. Бу унинг келишув учун келаётганига ишора эди.

Терадан от чоптириб тушган элчи овулга етаман дегунча, овулдаги жамики одам отларига миниб олган, гуруҳларга бўлиниб маслаҳатлашмоқда эдилар.

– Улар дўстми, душманми?

– Душман бўлса керак, қурол-яроғи бор.

– Сони қанча?

Тўпланганлар шу тахлит ғала-ғовур қилишиб туришган чоғда нигоҳлари элчига тушди. Элчи отига қамчи уриб, ҳайқириб келарди:

– Биродарлар, ёв эмасмиз. Эл излаб келаётган туркийлармиз! Хоқонимиз Қутлибек-Элтерис хоқон!

Худди кўш тўлқиннинг бирлашгани каби гуруҳлар зумда кўшилиб, элчининг ҳайқирғига кулоқ тутиб, бу ёғи қандоқ бўларкин, деганча бир жойга тўпланиб қолди.

– Қаёқдан келяпсан, ҳой, элчи, гапир! Тилингдан чиққан сўзларга қараганда туркийга ўхшайсан, – деди оқёл дўнан отнинг устида ўтирган гуруҳ сардори ўктам овозда.

– Туркларданмиз, ўзим кипчоқман, – деди йигит босиқлик билан.

– Бу томонларга нима етаклаб келди?

– Мадад сўраб келдик!

– Ҳой, йигит, – деди ўктам овоз соҳиби. – Олтой тоғларига қадар бу ердан бир ойлик йўл. Қандай ёрдам тилайсиз биздан? Бошлигингиз ким?

– Ашина Қора алптегин...

– Ким? Қора алптегин... Танишдек туюляпти, – деди ўктам овоз соҳиби. Кейин: – Қани, бошла бошлигинг хузурига! – деб буюрди. Сўнгра орқадагиларга амр этди: – Қуролларингиз қўлингизда шай турсин, мабодо, бу душман ҳийласи бўлиб юрмасин тагин.

– Элчи кўлимизда-ку, – деди гуруҳдан кимдир.

– Ҳар ҳолда, далада от чоптириб юрган кипчоққа ишонгандан кўра, қўлингиздаги қуролга ишонганинг афзал.

Тоғ бошидан оққан жилғаларнинг кўшилиб-кўшилиб, этакда тошқин сойга айланганидек, овулдан чиққан отликларнинг сони ҳам йиғила-йиғила юздан ошиб кетди.

Қора алптегин бошлаган туркий гуруҳ билан овулдан чиқиб келган отликларнинг ораси бир ўқ етгулик масофага келганда, отларнинг жилови тортилди.

– Қора алптегин! Қарлуқлар мен билан келяпти. Энди бу ёғига нима қилишни буюрасиз? Айтинг, кулоғим сизда.

– Қора алптегин! Агар ўша бўлсанг, мен сени танисам керак. Хавфсирамасдан менга яқин кел. Бу томонларга сени қандай шамол учирди, айтиб бер!

Қошида икки отлик билан Қора алптегин гуруҳдан ажралиб чиқиб, от суриб келаверди. Хаёлидан: “Қарлуқлар орасида менинг исмимни биладиган ким экан?” деган ўй кечди.

“Қора алптегин, ўша экан”, деб шивирлади ўктам овоз соҳиби отликлар яқинлашган пайтда. Отликлар гуруҳга уч-тўрт найза бўйи қолган жойда тўхтади.

– Сардорингиз ким? – деди от жиловин тортган Қора алптегин биринчи бўлиб.

– Мен! – ўктам овоз соҳиби отни қистаб олдинга чикди.

Дубулға остидан тикилган қахрли қирғий кўзлар Қора алптегинга танишдек туюлди. “Ким эди у?”

– Мен ашина қавмидан Қора алптегин Бўрихон ўғлиман. Туркийлар салтанатини барпо қилган Улуғ хоқон Элтерис топшириғи билан юртингизга келдик, ёв эмас, дўстмиз. Мана, қиличим сеники бўлсин, – деб белбоғидаги қилич солинган қинни бўшатиб олиб ўртада турган элчига узатди. – Беринг қарлуқлар сардорига.

– Совғанг учун раҳмат, сенга Кўк тангри ёр бўлсин, – деди ўктам овоз соҳиби совғани оларкан. – Мен ҳам ашина қавмиданман. Шу боис сийловга сийлов билан жавоб қайтаришга одатланганман. Олинг менинг қиличимни!

Ўктам овоз соҳиби белидан қиличини олиб, элчига берди, у ўз навбатида Қора алптегинга узатди.

– Сизга ҳам Кўк тангридан марҳамат тилайман, – деди Қора алптегин. – Сиздек мард ва жўмард одамнинг исмини билишни ўзим учун мартаба деб билган бўлардим.

– Мен Қўтан ўғли Жутанман, ашина авлодиман, – деди ўктам овоз соҳиби.

– Жутан... ашина... Хўп, бизни меҳмон қиласизларми?

Бу Қора алптегиннинг овози эди. У Жутанни таниди, бироқ эҳтиёт шарт, ўзгалардан сир тутгиси келди чоғи, бошқа ҳеч нарса демади.

– Бош устига, қарлуқлар сардори Жутан Қора алптегинни меҳмон қилади, – деди ўктам овоз соҳиби.

Отлиқлар ўтовларга бўлинди. Ёнида ишончли отбоқари билан Қора алптегин бир пайтлар ўзи билан жиқиллашиб қолган шуҳратпараст ашина Жутан ўтовига тушди.

Яйловларда баҳорий ёғин-сочиндан ўтлар бисёр, йилқилар тўк, қимиз мўл эди.

Жез човгумда олиб келинган қимиз қумуш идишларга қуйилиб, меҳмонларга тортиқ қилинди. Чанқоқ қониб, йўл азоби унут бўла бошлаганда Жутан кириб келди.

– Мени чиндан ҳам танимадингми, ашина Қора алптегин? – сўради Жутан улар холи қолганда.

– Нега танимас эканман, танидим. Аммо, дўст-душманга сиримни ошкор қилгим келмади.

– Хотиржам бўл, Қора алптегин, – деди Жутан. – Ашина туркий дўст сотмайди, сўзидан, берган ваъдасидан қайтиш унга ёт эканлигини ўзинг яхши биласан. Ўша, ўсмир пайтдаги нохуш воқеани эса мен унутганман, сен ҳам унут.

– Албатта, – деди қурол айрибошлаб, иттифоқлашган, шу боис бегона макондалигини бир пасга бўлсаям унутиб, кўнглига хотиржамлик жо бўлган Қора алптегин.

– Оз сонли аскар билан узоқ сафарга чиқибсан, Элтерис хоқоннинг ишлари юришмаётган экан, шекилли, десам, ранжимассан, – деди Жутан. – Ёрдам излаб чиқибсан?

– Қарлуқлар саркардаси кимга орқа суйайди? – деди Қора алптегин ўзининг азалий тўғри сўзлаш одатини тарк этолмай.

Жутан ўйланиб қолди.

– Гапнинг пўстқалласини айтсам, биз табғаш подшосининг қулларимиз, – деди Жутан салдан сўнг бошини кўтариб. – Бироқ, табғаш йирокда, уларга биз-

нинг “сенга тобемиз” деган сўзимизнинг ўзи етарли, қарши қилич кўтармай, молимизни боқиб, қимрон ичиб юрганemizга қувонишади.

– Элтерис хоқон катта ишга қўл урди, – деди Қора алптегин хайрихоҳлик билан. – Эрксевар туркийлар унинг атрофига тўпланишмоқда.

– Тўпланишса тўпланишар, – деди Жутан ўзини бепарво кўрсатишга уриниб. Қалб тўрида ётган хоқонлик тахти ҳақидаги армонлари бош кўтармоқда эди. – Мен қарлуқлар сардориман, холос.

– Хоқонликдан умидвор эдинг, – деди Қора алптегин. Ўқ нишонга бориб теккан эди.

– Кутаман. Фурсати келади, албатта.

– Мен қарлуқлардан ёрдам оламанми деган умид билан шунча жойдан от чоптириб келгандим.

– Сен яхшиси ёнимда қол, қарлуқлар хоқонлигини барпо қиламиз! – Жутаннинг овози дадиллашди.

– Қололмайман, Жутан. Ўзим, очиғини айтсам, ўн ўқ туркларга ёрдамга юборилганман. Орқамда юз нафар аскар, у ҳам катта куч, лекин табғашга қарши туриш учун камлик қилади. Шунинг учун Қуба хоқонни қўллайдиган кучни қарлуқлардан топарман деган ниятда от жиловини бургандим. Қолаверса, қарлуқлар онамнинг қариндошлари.

– Қарлуққа эмас, турғашга берганинг маъқулмиди? Улар туркийларга қарлуқлардан ҳам анча яқинроқ эмасмиди?

– У ёғини ўйлаб кўрмабман, – деди Қора алптегин.

Гапнинг лўндаси, қарлуқлар ўн ўқ турклар ёхуд Элтерис хоқон томонда туриб табғашга қарши боришга ботинолмади. Жутан раҳбарлигида Қора алптегин қарлуқлар оқсоқоли билан ҳам музокара қилиб кўрди. Улар гоҳ отларнинг ориқлигини, гоҳ йўлнинг олислигини рўқач қилиб, Қора алптегинга эргашишдан бош тортди. Аслида, уларга озодлик, эрк деган сўздан кўра табғашдан оладиган ипаги ё олтин-кумуши афзалроқ бўлса керакки, турғашга боришни маслаҳат қилди. Уларнинг табғашга қарам эмаслигини қайта-қайта уқтирди. Оқсоқоллардан бири Қора алптегиннинг қарлуқлардан туғилганлигини таъкидлаб, унга Жутаннинг ёнида қолишни таклиф қилди.

Қора алптегиннинг режаси амалга ошмади. Бироқ, қарлуқлар оқсоқолининг “турғашлардан ёрдам сўра”, деган сўзи эсидан чиқмай, шу ҳақда кўпроқ фикр юритди ва пировардида: “Турғашларга борсам нима бўпти, улар ҳам ўзимизнинг туркий эмасми?” деган тўхтамга келиб, отланди.

“Элтерис хоқоннинг буйруғини бажо келтиролмадим”, деган ёқимсиз ўй хаёлига келиши билан, унга “буйруқни бекаму кўст, яхшироқ бажариш учун от чоптириб юрибман-ку” қабилдаги овунтирувчи жавоби тайёр эди.

Турғашларнинг хоқони ким, улар табғашга қарамми ёки ўзларича эмин-эркин ҳаёт кечиришяптими, рости, у ёғини билмади, фақат номлари айтиб турганидек, турғашлар ҳам туркларга ёт эмас, деган хаёл уни олға юришга мажбурлади.

Бир неча кун от чоптириб, ёз ўртасида Исикқўл худудига етди. Бу худудда турғашлар яшарди.

Сариқ турғашлар ва қора турғашларга бўлинадиган турғаш қавми шу атрофдаги қудратли қавмлардан бири бўлиб, собиқ ғарбий туркут хоқонлигининг меросхўрига айланган, ўн ўқ туркларнинг қавмлари дуллар, нушубилар ва суғдоқларни ўзларига тобе қилиб, табғашлар билан беллаша оладиган қавм эди.

Турғаш тарханлари Қора алптегиннинг режаларига хайрихоҳлик

билдирсалар-да, харқалай, ўзлари бирор ишни дангал қойиллатмасдан, ўрдага боришга ундайверишди.

Қора алптегин кўниб, тушлик қилиб тургашлар раҳнамоси Ушала ўрдасига етаман, дегунча ёз охирлаб қолди. Ўрда олис шарқдан келган меҳмонларни яхши кутиб олди. Хурматлаб меҳмон қилди, совға-саломлар берди, эҳтимол, буларнинг дарагини узун қулоқлардан аллақачон эшитган, Халха томонда, Олтой этакларида турк хоқонлигини барпо қилаётган ашина Қутлибекнинг элчилари деб ўйлашган эди.

Ниҳоят, Ушала тургаш билан учрашув пайти етди. Учрашув ўтовда эмас, саркарданинг аскарлар машқ қилаётган катта майдоннинг чеккасига тикилган чодирда ўтди.

Майдонда қуролланган жангчилар алоҳида-алоҳида жойлашган, саф тортган пиёдалар, суворийлар гуруҳларининг қурол-яроғлари куёш тиғида ялтиллаб, кўзни қамаштирар, тоғ тарафдан эсиб турган салқин шабадага қарамасдан совут кийган жангчиларнинг дубулғалари остидан тер томчилари шиғалаб турар, отлар бир ўринда турмай нукул депсинишар, жез узангиларнинг бир-бирига тегиб шиқирлаган овози бир маромдаги гувуллашга ўхшаб эшитиларди.

Қуролланган навкар Қора алптегиннинг бир ўзини чодирга бошлаб кирганда, эҳтимол, ёнидаги ҳамроҳларидан бирортаси тургаш саркардаси билан учрашувга лойиқ ҳисобланмадими ё хулқ-атвори маълум бўлмаган одамлардан ҳадиксирадими, ким билсин, Ушала саркарда баланддаги тахтиравонда, учи ерга қадалган узун қиличига иягини тираб ўтирарди.

Қора алптегин табғашларнинг подшоларга салом бериш одатига хос гавдасини эгиб, таъзим қилди. Қаддини тиклаган дамда нигоҳи тургаш саркардасининг ўткир нигоҳига дуч келди ва улар бири-бирига бир муддат тикилиб қолишди.

– Келинг, Элтерис хоқон элчиси, – деди Ушала туркийларга хос очик чехра билан ва Қора алптегинга қаршисидан жой кўрсатди.

Саркарда ўтирган уч оёқли ўриндикдан сал куйироқ ўринга жойлашаётиб, Ушаланинг қиёфасига зимдан разм солди.

Бошига дубулға ўрнига тепаси ясси, пешонасига гавхар қадалган, жияги-га сувсар териси қавилган қалпоқ, устига совут сиртидан жундан тўқилган, энги тирсагигача келадиган қора чакмон кийган, буғдойранг, нигоҳи ўткир, микти гавдали, чўққи соқол кимса ўтирарди. Уни туркийлардан сариқ юзи, кўзларининг юмалоқлиги ажратиб турарди, чоғи.

– Барчаси шай, – деди саркарданинг ўнг тарафида ўтирган, бошдан-оёқ совутга ўранган, қозоннинг қуясидек қора, сўлоқмондек киши паст овозда.

Саркарда ўнг тарафида кимдир борлигини энди эслагандек, у тарафга юзланди ва амр этди:

– Бошланг!

Сўлоқмон ўрнидан турди, дубулғасининг учи чодирнинг тепасига тегаёзди. Сўнг ўнг қўлини баланд кўтариб, бироз тўхтаб, шиддат билан пастга силтади. Бу кўрик бошланишига ишора эди.

Хар бир гуруҳ олдида тарханлар ўйноқлаган отининг жиловини қаттиқ тортиб, буйруқ кутиб турарди. Берилган ишорадан сўнг ўнг қанотдаги отликлар тўдаси кўзғалиб ўртага чикди ва сувликни тишлаб, юлқиниб турган отларини қўйвормай, бир маромда қадам ташлаб чодир олдидаги майдондан ўта бошлади. Юганларини чайнашган семиз отларга минган гуруҳ пўлат совутли, ўқ-ёй ва камонлар, узун найзалар билан қуролланган, чамаси, тургашларнинг сара лашкари эди. Юз отликдан бўлинган гуруҳларни Қора алптегин кўзи билан санашга киришди, “хатолашмаган бўлсам, чодир

олдидан ўттиз гуруҳ ўтди, демак, жами уч минг бўлади”, – деб қўйди.

– Шу каби намот ва тери совут кийганлардан ўн гуруҳ отлик, – дея овоз берди сўлоқмон, Ушаланинг кулоғи томон қаддини эгиб.

– Хўп, барчасининг ўтиши шарт эмас.

– Пиёдалар ўтсин.

Майдондан совут кийиб, турли рангларга бўялган тери қалқонлар ушлаган, елкасига ўқ-ёй ташлаган, яғринларига пайконлар жойланган тери ўқдонлар осилган, узун сопли найзаларини тикка ушлаган жангчилар ўта бошлади. Улар ўн-ўндан саф тузиб, юз-юздан бўлиниб қадам ташлаб борарди. Қора алптегин ҳисобдан адашиб кетди. Кўрик замирида қанақадир мақсад яширинганини у кейинроқ англади.

Шарқий турк хоқонлиги ҳалокатга учраганидан сўнг ғарбий турк хоқонлиги майда ва кучсиз бекликларга бўлиниб кетиб, ашина авлодлари ўн ўқ туркларнинг асосий бўғини бўлган дулулар ва нушубиларга қарам бўлиб қолди. Қайси жойда хон тайинланмоқчи бўлса, ўша жойда расмиятчилик учун ашина қавмининг авлодлари хон тайинланар, лекин, аслида уларда илгаригидек беклик – ҳуқуқ бўлмас, ҳукмронлик нушуби, дулу қабилалари беклари қўлига ўтар ёки суғдоқлар беклик қиларди.

Собиқ ғарбий хоқонлик мулки бўлган Улуғ даланинг кунботар худуди Байкалдан тортиб, то Инжу дарёси бошланган Тангритоғдан, унинг куяр оёғи Курдан қўлини ёқалаб, ундан нари Хоразм, Бухоро ўрамларига қадар тургашлар ҳукмронлиги остида эди. Тургашлар ўзининг шарқдаги қудратли қўшнисини, ўзларини табғаш деб атайдиган Хитой подшолигига ён босиб, уларга бўйсуниб, гоҳо табғашлар Тубит подшолиги билан жанг олиб борган пайтларда уларнинг қўли калталигидан фойдаланиб қолишарди.

Қора алптегин мадад сўраб келганда сариқ ва қора тургашлар бирлашиб, қудратли кучга айланган, Ушала саркарданинг юз мингдан зиёд қуролланган лашкари бор бўлиб, унга нақ тумшуғининг тагида янги хоқонликнинг қад ростлаши, албатта, хуш келмас, туркийлар билан қондошлиги боис уни янчиб ташлашга қўли бормаса ҳам, мадад қўлини чўзишга кўнгли чопмасди.

Албатта, Балхаш қўлининг бу томонида хонлик тиклаб, атрофига ўн ўқ туркийларни жамламоқчи бўлган Куба хонга ёрдамга отланиб, энди кутилмаганда элчига айланган Қора алптегиннинг мазкур воқеаларни ақл тарозусига солиб кўришига фурсат қолмади.

Лашкарлар чодир олдидаги майдондан ўтиб бўлгач, меҳмон ўз кўрганларидан қандай таассурот олганлигини билиш Ушала учун, албатта, қизиқ эди. Қора алптегин томон ўгирилиб, савол берди:

– Нима деб ўйлайсиз, сизнингча лашкарим кам эмасми?

– Кам эмас, чамамда, хоқонлик учун етарли.

Саркарда Қора алптегиннинг жавобидаги киноя оҳангни сезмади, шеклли, индамади. Шу билан суҳбат ниҳояланди. У Қора алптегинни ўрдага таклиф қилди.

Саркарданинг чодир салобати ва баландлиги билан бошқаларидан ажралиб турарди. Кўпни кўрган, табғаш саркардалари билан амалдорларининг чодирларига ташриф буюриш кўп бора насиб этган Қора алптегинни бирор ноёб нарса билан ҳайратлантириш осон эмасди. Оқ, сариқ, кўк, қизил ипаклардан жило берилган кенг ва баланд чодирнинг ҳашамдорлиги уни ҳайрон қилмади. Бироқ, чодир олдидаги олтин бошли бўри тасвири туширилган ипак байроқ ҳайратлантирмади десак, хатолашган бўлардик.

Ўзига жонажон, туркийларнинг онаси бўлган бўз бўрининг тасвири акс эттирилган байроқни кўрган Қора алптегиннинг зилдек пўлат дубулға кийган катта боши беихтиёр эгилди ва байроқ олдида тўхтаб қолди.

Чодир кенг ва ажойиб, ҳар хил ҳайвон суратлари туширилган, олтин ва кумуш буюмлар билан безатилган хоқон чодирига ўхшарди. Ушала ўзини хоқон дейишларига изн бермас, тахтгаям ўтирмас, туркутлар хоқонлиги даврида ўрнатилган ҳар қандай тартиб-интизомни қадрлаб, унга бўйсунар, фаолиятида қатъий амал қиларди. Шу боис ҳам эга бўлган куч-қудратига қарамасдан хоқон эмас, балки, саркарда бўлиб қолди.

Чодирни кўтариб турган баланд ёғоч устунлар олтин ва кумуш билан қопланган. Мармар даҳлизга тўшалган гиламларнинг устига ипак болишлар қўйилган, ўртага ёзилган дастурхон таомга тўла. Кўлларига кумуш идишлар ушлаган хизматкорлар фармон кутмоқда эдилар.

Таклифдан кейин дастурхон атрофига Қора алптегин Ушала саркарда билан қарама-қарши ўтирди. Ушала кумуш идишда турган қўй гўшtidан ёнбош иликни ўзининг олдига қўйиб, Қора алптегинга тўқмоқ иликни узатди. Бу ҳисобсиз лашкар соҳиби ва бепоён элатларнинг чинакам ҳукмдори бўлган Ушаланинг меҳмонни ўзига тенг кўрмаса ҳам, шу иззат-икромга лойиқ эканлигини билдирарди.

Кумуш идишларда таклиф қилинган муздек қимизни ичиб, кайфияти кўтарилган Қора алптегин атрофга зимдан назар ташлай бошлади. Форс ва туркман гиламлари тўшалган чодирнинг тўрида кумуш билан безатилган бир нечта уч оёқли курсилар турарди. Бериқда саркарданинг кийимлари ва буюмлари сақланадиган бўлса керак, биринж билан қопланиб, асл тошлар билан безатилган катта-катта сандиқлар кўринарди. Баланд устунларнинг бирида саркарданинг қурол-яроғлари: пўлатдан ишланган, тилла қопланган қалқон, тилла сопли қилич, ғилофига куш сурати чизишиб, асл тошлар билан жило берилган ханжар осилган, узун сопли пўлат найза эса устунга суяб қўйилганди.

Ушала саркардани Қуба хон тақдири қизиқтирмади чоғи ё ўзини шундоқ тутдими, у ёғи қоронғи бўлиб қолди. Бироқ, олисда, табғашлар биқинида турк хоқонлигини барпо қилишга бел боғлаган Қутлибек тўғрисида бирикки оғиз гап кўзғади, насл-насабини, бўлғуси меросхўрларини суриштирди. Лекин хоқонлик ҳақида ўз фикрини баён қилмади.

– Юртинга қачон отланмоқчисан? – деб сўради хайрлашар чоғда.

Қора алптегин кўп ҳаялламаслигини айтди ва келгандаги мақсадини айтишга чоғланган пайтда, саркарда:

– Аскар ўзимга керак, ёрдам беролмайман, – деб суҳбатни чўрт кесди.

Саркарданинг овозидаги кескинлик умидвор бўлишга ўрин қолмаганлигини аңлатди. Қора алптегин бошини қуйи солди.

– Хизматкоримга топшираман, йўл озиғи билан таъминлайди, – деди саркарда, гўё ўртадаги кўнгилсизликни юмшатиш пайида. – Нимаики зарур бўлса, торгинмай айтаверинг, барчаси муҳайё қилинади.

У шу тахлит марҳаматининг чексизлигини олисдан келган меҳмонларга яна бир қарра кўрсатиб қўйгиси келгандир, ким билсин?

Қора алптегин нияти ижобат бўлмаганига унчалар ғам чекмади, ҳарқалай, у ҳаракат қилди, интилди, хоқоннинг амрини адо этишга сидқидилдан, ҳатто, бор вужуди билан киришди, афсуски, иш битмаса на илож? Энди ёнидаги гуруҳ билан ёрдамга бораверади.

Ёз охирлаб қолганди. Ер юзини кўрпадек қоплаб ётган ўт-ўланлар қовжираб, уруғ тўқа бошлаган пайтда Қуба хон ҳузурига отланди.

Қора алптегин қарлуқлар билан тургашлардан мадад сўраб юрган чоғларда табғаш лашкарлари ашина Қуба хон бошқарган кўзғолончиларни Иле дарёси соҳилида тор-мор қилиб, Кубани асир олганди.

Қора алптегиннинг бир қавмдан иккинчи қавмга бориб, жаҳонгашталиқ

килиб юриши унинг ўзини ва қуролдошларини муқаррар ажалдан сақлаб қолган бўлса ажабмас. Ўн ўқ туркларнинг бош кўтармаслиги учун табғашлар бир фитна ўйлаб топишди. “Саркардага суиқасд қилмоқчи экан”, деган фисқу фасод тарқатиб, табғаш лашкари тарафида туриб, уларга ёлланиб хизмат қилган қавмларнинг тарханларини ҳибсга олиб, жазолади, жами олтмишдан зиёд одамнинг боши танасидан жудо қилинди.

Қора алптегин буни Балхаш ортига от чарчатиб, ҳафталаб йўл босиб етиб борганда эшитди-ю, суюнишини ҳам, куйинишини ҳам билмай аросатда қолди. Биринчидан, чеккан заҳматлари зое кетди, хоқон амри вожиб бўлмади, Қора алптегин Қуба хонга ёрдам бера олмади. Иккинчидан, юз аскар билан Қуба хонни табғашлардан омон олиб қолармиди, бу фақат Кўк тангрига аён. Ўзининг омон қолганига шукрона қилсаям бўлар. Ахир, шарк турк салтанатини оёққа турғазини учун Қора алптегиннинг Элтерис хоқон ёнида ҳамқадам туриб қилажак ишлари жуда кўп, балки шу боис ажал уни четлаб ўтгандир?

От жиловини Олтой томонга буришдан ўзга чора қолмаганди. Ушала тургаш берган озиқ-овқат ҳам тугай бошлаганди. Олдинда эса Улуғ даштни кесиб ўтадиган бир неча кунлик, балки ҳафталик йўл чўзилиб ётибди. Куз бошланди, ҳадемай, қиш келади. Озиқ-чорвасиз узоқ йўлни босиб ўтиш мушкул эди.

Ҳамроҳлар билан маслаҳатлашиб, табғашларнинг чегарасидан четроқ, тўкин-сочин жой топилса, ўша жойда бир ҳафта, ўн кун ов қилиб, озиқ ғамлаб олишга қарор қилишди.

Бир неча кун йўл юриб, Улуғ дашт бағрига сингиб кетдилар. Аслида, улар дала фарзандлари – Улуғ дала мисли асрагувчи она каби эди. Катта йўллардан йироқда, кузги ёмғирлардан ҳосил бўладиган қоқ сувлар атрофига қанча йиллар мобайнида от туёғи, одам изи тушмасди. У ерларнинг ҳайвонот олами одамни кўрмаган, кийиклар, қулонлар, оқ сайғоқлар подапода бўлиб юради. Қашқирдан, тулкидан хуркса ҳам, одамдан қочишни билмайди. Кеч маҳал йўловчилар ана шундай маконга ўтов қуришди. Сахар туриб, овга чиқадиган бўлишди. Отларни толиқтириб қўймаслик учун сайғоқ овлашга келишишди. Бир гуруҳ отлиқлар сайғоқлар подасини ҳайдаб келади, поданинг олдини тўсиб турган овчилар сайғоқларни пайкон отиб ё найза санчиб йиқитаверади. Пиёдалар гуруҳи эса уларни нимталаб, тузлаб, саксовулдан қилинган қўтонларнинг ёғочларига илиб қурилади. Шундай қилиб, ўлжадан озиқ тайёрланади. Минглаб чақирим ораликда эл йўқ, элат йўқ. Шундай экан, Кўк тангри дала фарзандларини очдан ўлдирмаслик учун чўл ҳайвонларини яратиб қўйган бўлса не ажаб?

Бир неча кун сайғоқ овлаб, ов хумори тарқаган, гўштни ҳам мўл қилиб ғамлаган гуруҳ ҳаялламай йўлга тушди, бироқ қаҳри қаттиқ қишнинг хуружидан батамом қутула олмади. Кузнинг охири қишга уланиб, қор эрта ёғди. Қалин қорда узоқ йўл босиш қийин, ҳаяллаб қолиш эса хатарли эди. Қора алптегин бошлиқ гуруҳ йўл давомида анчагина отидан айрилиб, қиш ярмига етмай Олтой тоғлари билан Гоби саҳросининг туташган жойида, бир томони тоққа, бир томони кенг далаларга қараган макондаги Элтерис хоқон ўрдасига етиб келди.

Давоми бор

Қорақалпоқ тилидан
Аҳмад ҚОЗОҚ таржимаси

БУЮК ЗАФАР ҚЎШИҒИ

Тарихий романнинг бошқа эпик жанрлардан битта фарқи бор: ўтмиш ҳақида энг яхши ва ишончли суҳбатдошдир. Тарихий роман сентименталликдан холилиги билан ҳам ҳаммининг диққатини тортавермаслиги мумкин. Тарихий романи ўқиш учун маълум даражада тайёргарлик ҳам керак. Ўқувчи ўтмишни севиши, ўзининг кимлигини билишга интилиши керак. Ўзлигини билишга интилган, туғилган юртини севган, Ватанини химоя қилишга тайёр, вужуди билан заминига боғланган авлод учун тарихий романларнинг вазифаси бекиёс. Ёзувчи Кенгесбой Каримовнинг “Улуғ дашт бўрилари” романи айни ана шу мақсадда ёзилган ва ўз Вазифасини уйдалаган роман деб баҳолашга тўла ҳақлимиз. Шу ўринда бу мавзуга алоқадорлиги учун бир адабий воқеага тўхталиб ўтишни лозим кўрдик.

Ўтган асрнинг 80-йилларида Владимир Чивилихиннинг “Хотира” (“Память”) номли роман-эссеси чоп этилган, адабиётда анча шов-шув бўлган эди. В.Чивилихин бу асарида славян халқининг ибтидоси ҳақида сўз юритиб, машҳур туркийшунос олим Л.Н.Гумилёв билан баҳсга киришган ва ўз фикрини далиллаш учун ҳам ижодкор, ҳам олим сифатида мулоҳазаларини ўртага ташлаган эди. Биз бу ўринда баҳсларни таҳлил қилиш ниятидан узоқмиз. Чивилихиннинг юқоридаги роман-эссесига тўхталишимнинг сабаби ҳам аслида шу – ўша романда туркий қавмлар ва уларнинг тарихи ҳақида гоҳ асосли, гоҳ тўлақонли асосланмаган гаплар айланиб юрди. Лекин тарихий ҳақиқатга, далилларга муносабат ўзгариши мумкин эмас эди. Қолаверса, миллатнинг фидойи фарзандлари ҳамиша тарихга ҳурмат билан муносабатда бўлиб келганлар. “Улуғ дашт бўрилари” романи айни шу маънода қадрли эканини яна бир бор таъкидлашни ўринли деб биламиз. Роман, асосан, туркий қавмларнинг табғашлар зулмидан озод бўлиб, Иккинчи турк хоқонлигини тиклаш воқеаларини қамраб олади. Бу тарихий воқеа милодий 680 йилдан кейин юз берган.

Романи ўқий бошлаганингизда, “ғайритабиий воқеа”га дуч келасиз: бу туркий қавмларнинг бўридан келиб чиққани ҳақидаги афсона. Албатта, бу афсонанинг манбаи бор. XIX асрда машҳур тарихчи Н.Я. Бичурин уч жилддан иборат “Қадимги даврларда Ўрта Осиёда истиқомат қилган халқлар ҳақида маълумотлар мажмуи” асарининг 1-жилдида шу афсонани келтиради (Москва-Ленинград, 1950, 220-бет). Н.Я. Бичуриннинг бу асари қадимги Хитой йилномаларининг таржимаси бўлиб, энг қадимги даврлардан милодий V асрнинг охиригача ва милодий III-IX асрларга оид Хитой манбаларининг Ўрта Осиё қавмлари тарихига оид қисмларини ўз ичига олади. Қолаверса, Н.Я.Бичуриннинг бу асари қадимги туркий қавмларнинг ижтимоий-сиёсий тарихи, удумлари, ишонч-этиқодларига оид қимматли маълумотларни беради. Хитойнинг бир қатор сулоалари қадимги туркийлар билан гоҳ яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатганлари, гоҳ душманлашиб, бир-бири билан қирғинбарот урушлар олиб борганлари тарихдан маълум. Шундай бўлса-да, Хитой муаррихлари туркийларнинг тарихи ва маданиятига ҳурматли муносабатда бўлганлари сабабли уларнинг ўтмишига ўрни-ўрни билан тўхталиб ўтганлар. Туркий қавмларнинг она бўридан келиб чиққанлиги ҳақидаги афсона қадимги Хитой ҳукмдорларига ҳам жуда яхши маълум бўлган, улар “турк хоқони” ва “бўри” сўзларини синоним сифатида қўллаганлар.

Шуни яна бир бор эслатиб ўтиш ўринли: бу афсонани қадимги туркий қавмларнинг ўзлари тўқиганлар. Халқ ўзининг келиб чиқиши ҳақидаги афсонага эътибор берган экан, бу бежиз эмас. Афсона орқали халқ ўзининг

шажарасини, кимлигини билишга интиланган. Зотан, қадимда ҳам авлодларнинг тарих саҳнасидаги нуфузида шажара муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилган. Айни пайтда Н.Я.Бичурин юқоридаги афсонанинг бошқа вариантларини ҳам келтиради (Юқоридаги асар, 221-222-бетлар).

Хитой ҳукмдорлари “бўри”ни “турк хоқонлари” ўрнида ишлатганларида, бу билан турк хоқонларининг шажарасига ҳурмат билан қараганлари, турк хоқонларига чуқур иззат-ҳурматни ифодалаш билан бирга, уларнинг жанговар, жасоратли, қаҳрамонликларини ҳам эътироф этганлари ойдинлашади. Ана шу боис мазкур романда қадимги туркий қавмлар барпо қилган хоқонликнинг такрорланмас асл қиёфаси, моҳияти бўй кўрсатиб туради.

Ёзувчи тарихий воқеаларни ҳам романда ривоятга айлантиради, ўқувчига сингишини осонлаштиради. Жумладан, ашина уруғининг бир неча ўн йиллар давомида жужанлар (манкуртлар)га қул бўлиб яшагани, табғашларга алданиб, узоқ йиллар тарихда ном-нишонсиз яшагани тўғрисидаги тарихий воқеаларнинг ривоятга айлантирилган шакли романнинг жонли чиқишини таъминлаган.

Мардлик, қаҳрамонлик одамнинг табиатида бўлади. Романнинг бош қаҳрамони Қутлибек (роман сўнггида Элтерис хоқон) табиатидаги айни шу хислатларга ёзувчи аввалданок замин ясаб боради. Аввал бой берилган хоқонликни тиклаш Қутлибекнинг зиммасида, ҳеч ким бу вазифани унга юкламаган, балки Қутлибекдаги ватанпарварлик туйғуси, ўз халқига, умуман, инсониятга меҳр, шафқат уни шу йўлга бошлади. Қутлибекдаги шу фазилатлар тасодифдан холи. У табиатан ана шу физилатлар эгаси. Шу фазилатларни кўрсатиш мақсадида К.Каримов ориятли эркакларгагина хос бўлган мардликни – асирликда ожиз вазиятда қолган аёл зотини ҳимоя қилиш лавҳасини олиб киради. Қутлибек ҳали ёш йигит, табғаш давлатида тутуқ лавозимида экан, қирғизлардан тортиб олинган ўлжаларни тақсимлаш пайтида унинг “нигоҳи айни баркамол ёшдаги, узун сочли қийиқ кўз гўзалга тушди-ю, юраги дукурлаб кетди, балки, у онаси ўпмаган қиздир ёки жангда қурбон бўлган бирон жангчининг бевасидир... У асирани қўлидан ушлаб ўртага олиб чиқди. Шунда табғаш қўлбошчиси асиранинг қўлидан ушлаб, Қутлибекнинг кўкрагидан итариб юборади. Ҳеч кимдан ҳайиқиб кўрмаган, ҳатто ажалдан ҳам тап тортмайдиган Қутлибек учун бу ҳол ўлим билан баробар эди. У ўзини тутолмай, белидаги қиличини суғуриб олиб, табғаш қўлбошчисининг қўлига қилич солди”. Роман ниҳоясида бир-бирига душман қабилаларнинг бошини қовуштирган, Ватан мустақиллиги йўлида жонини тиккан Қутлибекнинг бўлажак хатти-ҳаракатларига бу лавҳа бир ишорадир. Бундай мардлик ва жасорат намунасини “бўри авлодлари”гина кўрсата олиши мумкинлигини ёзувчи ана шундай лавҳалар орқали асослаб боради. Айниқса, ёш бола Қултегин билан боғлиқ эса қоладиган воқеалар – энди болалаган бўри уясига кириб, онасини эмаётган бўри боласини олиб чиққани, унинг тоғ чўққисига бир ўзи чиқиши ва бошқалар, бир томондан, қаҳрамон Қутлибек образини тўлдириб борса, иккинчи томондан, барпо қилинажак хоқонларнинг ҳимоячиси ҳар доим бор деган ўғитга ишора қилаётгандай тасаввур уйғотади.

К.Каримов қадимги туркий аждодларимизнинг эътиқодларини, маросимларини яхши ўргангани романнинг ҳар бир саҳифасида кўриниб туради. Романда ижодкорнинг тафаккуридаги миллий ўзига хослик ана шу омиллар орқали юзага чиқади. Романда келтирилган қатор деталлар – “аждар тангаларидаги сирли битиклар”, “бўри қалласи тасвирланган қалқон” ва бошқа бир қатор тарихий деталлар, удумларнинг, шунингдек, ота-боболар, ер-сув руҳларига қилинган қурбонлик маросимларининг роман воқеаларидан

мустаҳкам ўрин олиб, сингдириб юборилгани ишончсизликка, шубҳаларга ўрин қолдирмайди, китобхон қалбига катта ғоялар кириб келишига замин ясайди. Зотан, ижодкор учун кичик бир тарихий детал ҳам, агар ўринли қўлланган бўлса, бутун бир манзарани ўқувчи кўз ўнгида гавдалантириб бера олади, тарихий ҳақиқатни китобхонга сингдиради. Дарвоқе, романинг вазифаси ҳам аслида шу – ҳаётнинг ишончли ва тўлиқ манзараси кафолатидир. Мазкур тарихий роман айти шу вазифани бажаргани ҳолда, бугунги китобхонни тарихнинг муҳим деталларига, воқеаларига гувоҳ қилади. Шу боис даврнинг маълум бир воқеа-ҳодисалари китобхоннинг эътиборидан четда қолмайди, аксинча, диққатни тортади.

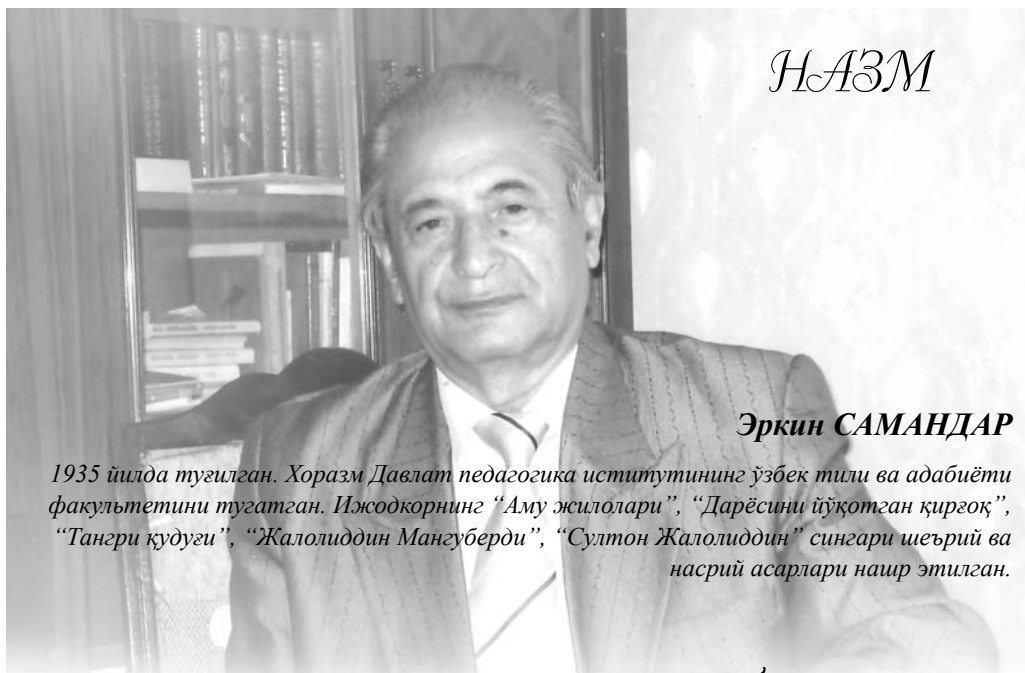
К.Каримов тарихий далилларни шундай танлайдики, кичик детал ҳам воқеалар баёнига хизмат қилади. Бу орқали давр манзарасининг ўзига хослигини бериш билан бирга, қаҳрамонларнинг такрорланмас қиёфаси ҳам яралади. Масалан, Қора алптегин, Тўникўк каби тарихий образларни яратишда деталларни шуларнинг ҳаётдан олиб, уларнинг заминида асосий мақсадни юзага чиқарди. Биргина лавҳа орқали уларнинг мақсадини ҳам, аъмолини ҳам, ички оламини ҳам кўрсата олди. Жиззаки Жутан билан олишувда Қора алптегиннинг мурасосозлиги ва бағрикенглиги, ҳар бир ишда етти ўлчаб бир кесиб, хоқонга маслаҳат берадиган Тўникўкнинг мулоҳазакорлиги бу қаҳрамонларнинг эса қоладиган образлари яратилиши заминидир деб бемалол айтиш мумкин. Ватанга, халққа садоқат, фидойилик рамзи ҳам ана шу образларда ўз аксини топган.

Романининг асосий мақсадларидан бири – қавмлар ўртасидаги биродаркушликни қоралашдир. Бунинг учун ёзувчи бир-бирига қондош-қариндош қавмларни шунчаки мурасага келтириб қўя қолмайди, насихатбозлик қилмайди, балки қадимги туркий битиктошлардаги тарихий далилларга таянган ҳолда қаҳрамонларда англаш хиссини юзага чиқаради. Қора алптегин тургашлар билан бўлиб ўтган жангда асирга тушганда, унинг қуйидаги биргина гапи бир-бирига ёвлашган иккала томонни ҳам ҳушёр тортиради. “Ахир, тургашлар қариндошларимиз-ку! Наҳотки, қон тўкилишидан олдин бир оғиз мураса қилишнинг имкони бўлмади? Эҳ, энди бу ўкинчлардан не фойда?!”

Ёзувчининг маълум воқеаларда, исмлар танлашда топқирлиги ўқувчида завқ уйғотмасдан қолмайди. Масалан, Элтерис вафотидан кейин, қонунга кўра тахтга ўтирган Машҳурбекни ёзувчи Қапаған деб атайди. Бу исмда, албатта, Қапағаннинг жасорати, душманга нисбатан аёвсизлиги (қопонғичлиги) мужассамланган.

К.Каримовнинг “Улуғ дашт бўрилари” романи ўзбек ва қорақалпоқ адабиётида ўз ўрнини топади деган ишонч бизни тарк этмайди.

Насимхон РАҲМОНОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

НАЗМ

Эркин САМАНДАР

1935 йилда туғилган. Хоразм Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини тугатган. Ижодкорнинг “Аму жилолари”, “Дарёсини йўқотган қиргоқ”, “Тангри қудуғи”, “Жалолиддин Мангуберди”, “Султон Жалолиддин” сингари шеърӣй ва насрий асарлари нашр этилган.

БҲЛ ИҲИНОДА ШҲБЛА ҚҲРДИМ

ТОЗАРИШ

*Андӯҳни мен тоғу тошга сочиб юбордим
Ва дилимнинг эшигини очиб юбордим.*

*Оқиб кирди унга насим иболар билан,
Тоғ виқори кириб келди саболар билан.*

*Жилга илги майсаларнинг ювди рангини,
Сўлишига юз тутган гулнинг очди рангини.*

*Айрилиқнинг тиканларин ювиб қай бир қўл,
Орзуларнинг оқимига очиб берди йўл.*

*Дил кўзига ёр жамоли жойлашди келиб,
Мен сендаман, сен мendasан деди, ёр кулиб.*

*Онинг лафзин тасдиқ этди булбул чаҳ-чаҳи,
Қовушдилар дил даргоҳи ва ёр даргоҳи.*

*Қишдан омон-эсон чиққан ниҳол сингари
Шувуллади дилимдаги япроқлар бари.*

*Андӯҳни мен тоғу тошга сочиб юбордим
Ва дилимнинг эшигини очиб юбордим.*

ИФТИХОР

Гул ичинда шуъла кўрдим,
Эманларда ирода.
Тоғу тошни кезиб юрдим,
Учиб юрдим саҳрода.
Назм богин кучогинда
Кўзим ишқни илгади.
Куйиб ёрнинг фирогинда
Қалб тубида йиғладим.
Ўтли назм не, билурман,
Мени билур ўт-назм!

Учдим тарих қанотида,
Мозий ичра тўлгондим.
Жалолиддин оқ отида
Мен қиличга айландим.
Синд дарёсин кечмоқликни
Ул ила жазм айладим.
Полвонпирнинг белбогини
Ўз белимга бойладим.
Жазм недур, мен билурман,
Мени билур жаҳд-жазм!

Чингизийлар байроғига
Ҳазрат Кубро солиб чанг,
Қилич сирмаб сўл-соғига
Қилганида ёвни танг,
Ҳилпиратиб эрк тугини
Унинг билан ёнма-ён,
Олқадим эл улугини,
Ал-омон, у, ал-омон!
Чин-азм не, мен билурман,
Мени билур чин азм!

Огаҳийнинг қўлин олиб,
Унинг билан тут едим.
Сиз устозсиз, мен бир толиб,
Олқанг, аё, пир, дедим!
Ўнг-сўлимда оқ-оппоқ қуш
Парвозини туйдим мен.
Фариштаннинг жуда ҳам хуш
Оғозини туйдим мен.
Куй базми не, мен билурман,
Мени билур куй-базм!

Тошиб оқди Амударё,
Тоғлар керди қаддини.
Қошимдаги қуёш гўё
Билмас эди қаддини.
Сермавж ҳаёт дарёсида
Оққанам йўқ, суздим мен.
Ҳазар қилдим ёлгонидан,
Ростга бағрим ёздим мен.
Тизим надур, мен билурман,
Мени билур тил-тизим!

Ануштегин, Феруздан то
Қатагонни кўрган йўл,
Неки қилди тақдир ато,
Неки ўтди қўлма-қўл.
Хоразмнинг бош-оёғи
Узугимда муҳайё.
Ўзбегимнинг ҳур маёғи
Юрагимда берк, оё.
Хоразмни мен билурман,
Мени билур Хоразм!

КУЗГИ ДАРАХТ

Қирмиз уфқ ёнар қаршимда,
Қаршимдадир куз аталмиш бахт.
Кучоғида бўшаб ҳосилдан
Нурдай порлаб турар бир дарахт.

Чиройига еллар берса тан
Қуллуқ этиб, силкитади бош.
Худди кеча кўзи ёриган
Она каби ҳорғин ва ювош.

СЎНГ

Юрагимда уйғонади дарё
Сиз келгандан сўнг.
Миллион йилга яшарди дунё
Сиз келгандан сўнг.

Дарё ўрнин қоплади саҳро
Сиз кетгандан сўнг.
Тор қафасга айланди дунё
Сиз кетгандан сўнг.

СИЗ

Хаёл дарёсида сузар эдингиз,
Севги изҳорига сўз эди ожиз.
Аммо айтмаганми бу дардни кўзим,
Наҳотки, кўзимни кўрмадингиз, сиз?

Менинг кўзим, ахир, иборат сўздан,
Қибрай кўрди буни, шовуллаб кетди.
Чинорнинг шохлари ловуллаб кетди,
Лек ҳол сўрмадингиз сиз бизнинг кўздан.

ҒАЗАЛ

Қайга борсам ҳамнафас дўст изладим,
Дўстсиз дунё – қафас, дўст изладим.

Могу дунёсига йўқ ҳою ҳавас,
Дўстни мен этдим ҳавас, дўст изладим.

Дўст гадоси деб мени, қулди рақиб,
Душманамга басма-бас дўст изладим.

Дўстсиз сахрога менгайдур чаман,
Дўстсиз жаннат абас, дўст изладим.

Дўст топдим-да, йўқотдим гоҳида,
Ҳамма дўст ҳам дўст эмас, дўст изладим.

Гарчи, ҳамдам бўлмаса дард чоғида,
Кўнглим они дўст демас, дўст изладим.

Дўст изламоқлик худди бир кон изламоқ,
Дер Самандар ҳар нафас дўст изладим.

РУБОИЙ

Фаҳм ила таъб қай бозорда сотилгай,
Гар сотилса, баҳоси қанча тургай.
Тарози йўқ фаҳму таъбни ўлчарга,
Фаҳм ила таъб пешонага ёзилгай.

ТУЮҚ

Ёлқинли фасл – бу тўкин-сочин ёз,
Чорлайди бог-роғлар, дил чигилинг ёз.
Қиш бўйи тиллашдим мен қалам билан,
Ёзни кутган шоир, навбат сенга, ёз.

 HAZM

Саъдулла ҲАКИМ

1951 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетини тугатган. Шу кунга қадар унинг “Ҳамал тонглари”, “Сен кутган баҳор”, “Ёз оқиоми”, “Она сўз”, “Кўнгил юзи”, “Кўҳна нақл” каби шеърӣ тўпламлари нашр этилган. У Гёте, Пушкин, Лермонтов, Есенин, Юнус Эмро каби шоирларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

СОҒИНИЧ ҲСАР ЙИРОҚ КЕҢТЛАНИНГ САРИ

ДАЪВАТ

Салом-алиқдан тортиб, юришу туришигача,
Бино барпо этишидан оила қуришигача,
Самимий табассуму қаҳқаҳа уришигача,
Бари маданиятдир. Бу шеър бир қиёс бўлсин!

Ер бағрида тиллодай кўнгилда маъдан ният,
Пок ниятни уйғотар аслида маданият,
Эзгу ишига чорловчи эзгу бир ваъда ният,
Эр йигитнинг ҳар иши мард йигитга хос бўлсин!

Улугбек кўк тоқига қўл чўзиб юлдуз илди,
Навий эл дардига ҳар сўзни малҳам билди,
Юракларга маърифат уруғлари экилди,
Ҳар ишимиз улуглар ибратига мос бўлсин!

Ажабки, учраб турар боқибегам, лоқайд зот,
Қийнамайди жонини, эл таишвиши унга ёт,
Аммо бурни осмонда, савлатидан ҳурқар от,
Шундай ноинсофлардан жамият халос бўлсин!

Кўймижоздан кўрқ, қайтиб бош суқар кўганига,
Асл тулпор ётларни йўлатмас юганига,
Эгаридан жой берар Темурман деганига,
Хуррият берган шавкат тоабат мерос бўлсин!

Офтоб тоғлар бошидан курагандек қорини,
Ватан меҳри аритар кўнгиллар губорини,
Ҳар юракда уйғотар чин йигитлик орини,
Ҳар ишига чин муҳаббат, ҳар ишига ихлос бўлсин!

ТУҒИЛГАН КУН

Дарахтлар табиат донишмандлари
Юракка қуяди олтин туйғуни.
Унмоқ – бино бўлмоқ тугилиш сари,
Баҳор – дарахтларнинг тугилган куни.

Тугилмоқ, демакки, эзгу ишларда
Ўзни аён этмоқ умр ҳар вақти.
Кимга жасоратда насибдир, кимга
Меҳр-оқибатда тугилмоқ бахти.

Ёмғир гул баргини ювгани каби
Дардидан беморни айласа халос,
Қирқдами ё эллик ёшдами, табиб
Айни ўша куни тугилгани рост.

Яхшиликка буркаб дунёи дунни
Кимки адо этса инсонлик фарзин –
Бир муҳтож инсонни қўллаган кунни
Тугилган куним деб атаса арзир.

Тугилиб, ҳаётда тугилмаганлар
Зора бу гапларим англаса ибрат.
Токи одат бўлса қиёмат қадар
Муҳаббат – каъбаю муҳаббат – қибла.

...Ай, гулқучоқ юртим – бахтимга боғбон,
Сенга номехрнинг юраги хундир.
Сени ҳур ва озод кўргандим қачон –
Ўша кун мен учун тугилган кундир.

МУНОЖОТ

Сендан ўзга сизмагай кўнглимга, бас,
Ҳар замон, ҳар лаҳза, ҳар он, ҳар нафас.

На учун қуршовдадир, ким англатар,
У қуёшу бу юрак – гирди қафас.

Ки ипак қурти каби топди шараф,
Чулганиб ёдинг ила ҳар ишқпараст.

То товонига тикон кирмай, бола
Ота айтган сўз баҳосин англамас.

Дод солиб ёмғир каби қочганни кўр,
Оҳ уриб бағринга ўрлар басма-бас.

Ер ёриб, сенга гиёҳ чўзмиш қўлин,
Пойида зилдай заминни юк демас.

Сен, ахир, бўлгаймидинг қадри баланд,
Бўлмасам мен хокисору қадди паст.

Не гарибман, сен менингсиз сен эмас,
Не улугман, мен сенингсиз мен эмас.

ИНСОН

Юлдуз ила бир маконда яшар,
Илдиз ила бир маконда яшар.
Зулматни ёриб нур соча келгай,
Кундуз ила бир маконда яшар.

Кундуз ила бир маконда яшар,
Юлдуз ила бир маконда яшар.
Сўнг жисми қаро ер сари шўнгиб,
Илдиз ила бир маконда яшар.

Илдиз ила бир маконда яшар,
Кундуз ила бир маконда яшар.
Сўнг руҳи баланд-баланд ҳаволаб,
Юлдуз ила бир маконда яшар.

Кундуз ила бир маконда яшар.
Илдиз ила бир маконда яшар.
Юлдуз ила бир маконда яшар.

* * *

“Ҳар нарса йироқдан кўринар аён”,
Дониш аҳлидан бу мерос тушунча.
Қанча узоқ кетсанг агар, беғумон
Тоғ ҳам салобатли туюлар шунча.

“Юксакликда инсон қалби тоғ қадар”,
Бу ҳам асрлардан ўзган тушунча.
Қалбга баҳо бериб бўлмас олисдан,
Қанча яқин борсанг юксалар шунча.

Тоғларга хос виқор, қалбга хос шуқуҳ,
Ў, муҳаббат, сенда мужассам бари.
Қанча яқин келсанг улғаяр шодлик,
Соғинч ўсар йироқ кетганинг сари.

Мухтор ХУДОЙҚУЛОВ

*Филология фанлари доктори. 1936 йилда туғилган.
Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)ни тамомлаган.
қирқдан ортиқ бадиий ва илмий асарлари нашр этилган.*

МУЮЛИШДАГИ УЙ

Роман-хроникадан боблар

МУАЛЛИФДАН

Мен Фарғона водийсининг жануброғи – Риштон туманига қарашли Жалойир деган хилват қишлоқда туғилганман. Бизнинг уйимиз бир томони катта йўл, бир томони қишлоғимиздан ўтувчи Катта Фарғона канали бўйида – муюлишда жойлашган. Бу уйни ўтган асрнинг бошларида дадам қурган. Шу оддий бир қишлоқ уйида яшовчиларнинг ҳаёти замонлар билан, тарих билан, яхшилик ва ёмонлик ўртасида азалий ва доимий давом этиб келадиган кураш билан, меҳнат ва изланишлар билан боғлиқ бўлди. Сиз варақлай бошлаган ушбу асаримда ана шулар ҳақида, оддий бир ўзбек оиласининг деярли юз йиллик тарихи, яхши ва ёмон кунлари, қувонч ва ташвишлари ҳақида ҳикоя қилишни, кўрган-кечирганларим, ҳаётдан олган тажрибаларимни сиз – азиз ўқувчим билан ўртоқлашгим келди.

Муюлишдаги бу уй олдидан замонлар ўтди, яхши ва ёмонлар ўтди, оқилу нодонлар ўтди... Кўп нарсалар унут бўлиб кетди, аммо эзгу ишлар, яхшилик, яхши одамларнинг хотиралари абадий қолди.

Муюлишдаги уйимиз ҳамон турибди, бу муюлишдан ҳозирча бизлар ўтиб турибмиз, кейин эса кимлардир ўтади. Зеро, чарх айланишдан бир зум тинмайди.

ЧИЯЛИ ДАРЁСИНING ЎЗАНИ

Бу қишлоқни Катта Жалойир дейишади. Сабаби – ундан қуйида (Фарғона тарафларда шарқ томон қуйи, паст ҳисобланади) Кичик Жалойир, аниқроғи Чеки Жалойир деган қишлоқча бор. Жалойирликлар уни Чўл деб ҳам аташади. Ана шу қишлоқча бир вақтлар ҳақиқатан ҳам чўл бўлган-у,

кейин жалойирликларнинг чекига тушиб бўлиб берилган. Шунинг учун ҳар икки қишлоқнинг урф-одати, тўй-маъракаси бир хил. “Ота-буваларимиз Жалойирдан чиққан”, деб қўйишади чўлликлар. Уларнинг мазорликлари ҳам бир – Жалойирнинг тепаси (яъни ғарб томон)даги даштда – Исмоил бува қабристониди.

Жалойир хийла катта қишлоқ, шу ваҳждан уни Минг уйлик Жалойир деб ҳам юритишади. Бу ерда ўндан ортиқ маҳалла бўлиб, Чеки Жалойир томондан ўтадиган катта тош йўлнинг бўйидаги Ғарибмачит (жалойирликлар уни шошилишда Ғаримачит дейишади) маҳалласидан то Юқори дашт маҳалласигача чўзилиб кетади. Қишлоқнинг аҳоли ғуж жойлашган Гузар маҳалла, Бой маҳалла, Туман (қуйининг бошланиши учун пастлик – туман) маҳалла, сал нарироқда эса Сарой маҳалла (бу ўттизинчи йилларда қурилган пахта қабул қилиш пункти сабабидан шундай аталган), Қозок маҳалла, Юқори маҳаллалар бўлиб, кўчанинг икки томони кета-кетгунча уйлар эди. Жалойирнинг тарихи хусусида қариялар оғзида турлича гап юрарди. Баъзилар бу қадимги жалойир уруғига бориб тақалади, дейишса, баъзилари бу жайлов, яъни яйлов ер дегани, ота-буваларимиз қачонлардир Кармана тарафларда яшашгану Бухоро амирларининг зулмидан қочиб ва ўзларининг молу туяларини боқиш учун яйловлар излаб шу ёқларга келиб қолишган, дейишарди. Бу гапларнинг қайси бири тўғри эканлигини ҳеч ким аниқ билмасди. Жалойирликлар атроф қишлоқларнинг одамларидан ўз содаликлари, тилларининг бошқачалиги билан ажралиб туришарди. Жалойирликлар оғизларини тўлдириб гапиришарди. Агар Жалойирнинг кўчасидан бир одам кетманини кўтариб ўтиб бораётса, иккинчи одам берироқдан туриб: “Ҳа, Мамадали, қақа кетяпсан?” деса, кетиб борувчи: “Долоға”, деб жавоб қиларди. Яна эмишки, битта жалойирлик: “Палаҳти тагидан хамаҳдей бўдана пор-р этиб ушти” (яъни, қовун палагининг тагидан хомак қовундай бедана учди), деган экан. Турган гапки, қўшни Бешкапа, Булоқбоши деган қишлоқликлар жалойирликларнинг бунақа гуфти-гўларидан қулишар, жалойирликлар эса бундан хафа бўлмасдан оғизларини тўлдириб “хо-хо-хо”лаб қулиб кетаверишарди.

Қишлоқнинг об-ҳавоси захкаш бўлса ҳам ерлари қадимдан кенг-мўл эди. Пастда – то тош йўлгача чўзилган далаларда пахта етиштирилар (бир пайтлар катта-катта бўлакларда бедазорлар ҳам бўларди), ғарбда – дашт томонда эса одамлар сабзи-пиёз, бачки (молларга емиш учун пишмасдан ўриб олинадиган макка ёки жўхори) экиб олишарди. Қишлоқ ораси чорвоқларда эса кўпинча сабзи экилар, бу ерда аччиқ ва кейинчалик расм бўлган булғор қалампири ҳам яхши бўларди. Қишлоқда мевали дарахтлар кўп, гоҳ-гоҳ жойларда катта-катта оқ тутлар тарвақайлаб ўсиб ётар, баъзи оилалар ана шу тут пишганда еб, мевасини қоқиб, ерга тушганини ҳам териб тутмайиз қилиб, ана шундан тирикчилик қилишарди. Бу ерда сув етарли эди, қишлоқнинг икки-уч жойидан даштдан пастга қараб оқувчи сойлар кесиб ўтган эди. Бу сойлар кейин қайси қишлоққа оқиб боришига қараб Чўларик, Бешкапасой, Канзалоларик, Шўроқерсой деб номланарди. Бу сойларнинг аксарияти қишлоқ тепасидаги Мингбулоқ деган ботқоқликдан оқиб келарди. Ҳозир бу ботқоқликдан ном-нишон қолмаган. Илгари Мингбулоқ жуда ваҳимали, қамишзор тўқай бўлиб, шу ерларда мол боқиб юрган болалар ичкарироқ киришга кўрқисар, “билиқ-билиқ” лойқа қайнаб турган булоқларнинг кўзига мол-ҳол тушиб қолгудек бўлса чиқолмай ботиб қолар, мол эгаси бўлган бола йиғлаб, катталарни ёки ота-онасини чақириб келиб, бир одам сигирнинг шохидан, иккинчи одам думидан тортиб зўрға чиқариб оларди.

Мингбулоқнинг юқориси кенг даштлик бўлиб, теп-текис тошлок майдонлар билан ботқоқлик ўртасидан Искандар йўли деган катта йўл

ўтган эди. Бу йўлдан қачонлардир Шох Искандар қўшини билан ўтган, дейишарди. Бу ростга ўхшарди, негаки шимоли ғарбдан жануби шарққа (Ҳиндистон томонга) ўтган бу кенггина йўлнинг четида кета-кетгунча катта қабристонлар бор эди: шимол тарафда Оқмозор қабристони, Дўрманча қабристони, Жалойирнинг Исмоил бува қабристони, нарида Хўжай бува (бу қўшни Бешкапа, Бўжай, Пандиган қишлоқларининг қабристони эди), ундан шарққа қараб бурилганда қадимий Рошидоннинг Хўжа Илғор қабристони... Хуллас, кенг даштликда гоҳ аниқ кўришиб, гоҳ жойларда эса ери ҳайдалиб, пахта экилганидан йўқолиб кетган бу йўлдан бир вақтлар ҳақиқатдан ҳам шох Искандар лак-лак қўшини билан ўтиб, кета-кетгунча ўз ортидан ана шу қабристонларни қолдириб кетгандай эди. Булардаги сонсиз-саноксиз қабрларда босқинчи шохнинг узоқ, бегона юртларда тутдек тўкилган лашкарлари ётибдими ёки келгинди ёвлар билан жанг қилиб шаҳид бўлган ота-боболаримизми, деган ўй туғиларди.

Қабристоннинг юқориси узоқ-узоқларга чўзилиб кетган теп-текис даштлик бўлиб, ҳаммаёқ тошлоқ эди. Даштнинг яна ҳам ғарбидан Сўх дарёси оқиб ўтар, у Сарқўрғон деган жойдаги тўғонда турли томонларга бўлиниб кетар, катта бир қисми шимолга – Қўқон тарафга кетса, бошқалари ариқ бўлиб тарқалар, даштда деҳқончилик қиладиганлар ўз экинларини ана шу узоқ тоғлардан оқиб келган (сарғимтил тусли бу сувни оқ сув дейишарди) сув билан суғоришар, шунинг учун ҳосили яхши бўларди. Сарқўрғоннинг пастида Ёйилма деган қирғиз қишлоғи бўлиб, унинг пастидан Жалойирнинг дашти бошланар, бу ер ҳам Юқори дашт ва Пастки дашт деган икки маҳаллага бўлинар эди. Пастки дашт хийла қишлоқ тусини олган бўлса-да, Юқори дашт, асосан, у ер-бу ердаги яккам-дуккам ҳовлилар, кўрғонлардан, боғлардан иборат эди. Даштда деҳқончилик қилиш жуда машаққатли, ҳаммаёқ заранг тошлоқ эди. Бунча тош қаердан келган экан, а? Афтидан, жуда қадимларда бу ер денгизнинг ости бўлган, унинг суви кейинчалик пастга қараб оққан. Кексаларнинг гапларига қараганда Жалойирнинг қоқ ўртасидан бир дарё оқиб ўтган экан, унинг номи Чияли (яна кимдир Чаёли дейди) дарёси экан. Менимча, бу ердан дарё оқиб ўтганлиги рост эди. Негаки, Мингбулоқнинг ўрнида кенг ёйилган бу дарёнинг қишлоқнинг қоқ ўртасидан ўтган ўзани ҳам сақланиб қолган эди. Бир жойда – Юқориги тегирмоннинг шундайгина пастидаги ботқоқроқ жойда ер остидан темир зангига ўхшаган сариқ сув сизиб оқиб чиқарди. Айтишларига қараганда, қачонлардир бир савдогар хуржунининг икки кўзи лик тўла тиллоси билан дарёни кечиб ўтаётганда эшаги хуржун-пуржуни билан ботиб кетганмиш. Бу ростми, ёлғонми, ҳеч ким билмасди. Лекин ботқоқликнинг бир еридан чиқиб ётган сарғиш занг суви ўша ернинг остида қандайдир темир моддаси борлигидан далолат берарди.

Ундан сал қуйроқда – Гузар маҳалланинг рўпарасида, сойнинг шундоққина қирғоғида иккита катта булоқ қайнаб ётарди. Уни уйи сой бўйида бўлган Боймирза ҳожи бува очган экан. Булоқнинг четларига тўрт бурчак қилиниб хари ёғочлар қўйилиб мустаҳкамланган, айтишларича, илгарилари булоқнинг тахтадан ясалган қопқоғи ҳам бўларкан-у, кейин йўқолиб кетибди. Булоқдан чиққан сув сойга оқиб ётарди. Саратоннинг иссиқ кунларида ота-оналар болаларига “Бор, ҳожи каттангнинг (жалойирликлар оқсоқол қария – катта бувани шундай деб аташарди) булоғидан сув олиб кел”, деб жўнатишар, булоқ бўйи пақир, кўза кўтарган болалар, хотин-қизларга тўлиб кетарди. Пастда кумушсимон ялтироқ кумлар остидан иккита булоқ қайнаб, отилиб турар, болалар тўрт томондан унга эгилганларича ер остидан кумларни думалоқ-думалоқ тебратиб чиқаётган чашма кўзларини томоша қилишар, тепадан туриб “лапок, лапок,

лапоқ...”¹ ёки “чапия, чапия, чапия...”² деб чувурлашар, булоқ кўзлари эса болакайларнинг буйруқларига бўйсунгандек гоҳ лапанглаб ёйилиб, гоҳ ингичка бўлиб қайнарди. Болалар бу мўъжизадан танг қолишиб булоқ бўйида қолиб кетишар, сувга келганлари ҳам эсларидан чиқиб кетарди.

Эски Чияли дарёси ўзани яна давом этар, унинг икки қирғоғи қишлоқнинг икки маҳалласи эди. Аммо сал нарироқда қишлоқнинг азалдан сақланиб келган қиёфасини ҳам, тинч чўзилиб кетган дарё ўзанини ҳам бутунлай ўзгартириб юборган бошқа бир манзара пайдо бўларди. Бу қишлоқни қоқ иккига бўлиб ўтган канал бўлиб, у дарё ўзани-ю, қишлоқ оралаб оқадиган сойларни кўндалангига кесиб ўтган эди. Катта Фарғона канали деб ном олган бу сув ҳу шарқ тарафдан, узокда Наманган ва Андижон томонлардаги Қорадарё ва Норин дарёларида бошланиб, шимоли ғарб – Қўқон ва ундан ҳам нарига оқиб кетарди. Канал сарғишроқ лойқа сувли бўлиб, баҳор ва ёз ойларида лиммо-лим тўлиб оқар, кузда суви бироз камаяр, қишда эса оқмасдан таглари кўриниб қоларди. Қишлоқ сойлари каналнинг остидан қувурлар орқали ўтиб кетарди. Дарё ўзанидаги сойга негадир унча катта бўлмаган иккита темир қувур қўйилганидан унинг биттаси кўмилиб қолган, иккинчиси эса хас-хашақлар билан тезда тўсилиб қоларди. Натижада каналнинг тик қирғоғи билан тақаладиган толзор пастликда сув тўпланиб, каттагина кўл ҳосил бўлиб ётарди, “қор-р, қор-р” деган овоз чиқиб сув ютиларди. Ундан ўтган сув эса каналнинг нариги томонидаги пастликдан туткунликдан қутулган одамдай шошилиб қайнаб, отилиб чиқарди-да, тўқай, шопипоя бўлиб ётган эски дарё ўзани бўйлаб пастга, далалар томонга оқиб кетар, бора-бора қуйидаги бошқа қишлоқ – Шўроқерга кириб кетарди.

Дарё ўзанида қолиб кетган ерларга шоли экилар, бу Жалойирнинг ўзига хос бойлиги эди. Баҳор келиши билан ҳамма ўз шопипоясига чиқар, тўқайлар кўпорилиб шолиторлар пайдо бўларди. Одамлар ёзи билан ялангоёқ бўлиб, тиззаларигача сувга ботиб шоли ўтоқ қилишар, то кеч кузгача сувдан чиқишмасди. Лекин бу оғир меҳнатнинг эвазига омборларда қоп-қоп шоли тикланган бўларди. Шундан жалойирликлар ошхўр халқ дейилар, “ёппасига тўйга” деб бутун қишлоқ айтиладиган тўйларда ўн пуд-ўн беш пуд (юз килодан ошириб) гуруч дамланарди. Қариялар болаларини ё набираларини ухлатишда айтадиган алласимон кўшиқларини шундай бошлашарди:

Бундан бордиг-ей Жалойир қишлоғ-а,
Эрта баҳор-ей, лойқага ишлоб-а.
Экишлари-ей шоли бўлиб-ов
Паловхўрликни конин кўринг-а...

Қишлоқнинг маркази Гузар маҳалла эди. Даштдан келган йўл қишлоқни иккига бўлиб, Гузар маҳаллага, кейин пастга – Туман маҳаллага, ундан кейин эса далалар оралаб то тош йўлгача борарди. Гузар маҳалла Фарғона канали устига қурилган катта кўприк билан тугар, у ёғи Туман маҳалла эди.

Мана шу ерда, Гузар маҳалланинг чети, бир томони йўл, бир томон канал, нариги томони эса эски дарё ўзанига туташиб кетган муюлишда бир уй турарди. Бу уйнинг бошқа, кўшни уйлардан деярли фарқи йўқ, катта кўча томонда ёғоч дарвозаси, канал тарафдан эса кўча эшиги бўлиб, уйнинг атрофи толлар, тераклар билан ўралган, девор ўрнига шох-шаббалар, ғўзапоялар уюми билан қўра олинган эди. Уй узокдан кўм-кўк дарахтлардан

¹Лапоқ – (шева) катта хурмача.

²Чапия – (шева) оғзи кичик хурмача.

ташқил топган бир кўрғонни эслатарди. Бу ҳовлини шу яқин депарадаги жуда кўп одамлар билишарди. Муюлишдаги бу уй ўтган йигирманчи асрнинг бошларида дадам – Мулла Худойкул домла томонидан қурилган бўлиб, бу ерда мен ва опа-акаларим, синглим туғилган, шу ерда менинг болалигим ўтган. Бу уй фақатгина оддий ховли-жой бўлиб қолмасдан, бутун бир оиланинг ҳаёти ўтган, бутун бир аср воқеаларига гувоҳ бўлган бир манзилдир. Келинг, энди гапни унинг соҳибларидан эшитиб кўрайлик.

“ХОДАРВЕШ”ДАГИ ДАРВЕШ (Дадамнинг ҳикояси)

Валлоҳу аълам, бу уйнинг қурилганига эллик йилдан ошди. Илгари бу ерлар теракзор эди. Бу ҳовлининг ўртасида биттагина хужра бўларди. Уйланганимда ўша ерга кўчиб келганмиз. Хужралли ховлини шу ернинг эгаси Йўлдош акадан сотиб олгандик. Бу уйларни мен кейинроқ, Бухородан келгандан кейин қурганман.

Ота-буваларимизнинг бари деҳқон ўтишган. Биз отадан олти ўғил эдик: Акамиз Аҳрорқул, мен – Худойкул, укаларим Исломқул, Усмонқул, Боймирза қори, Сатторқул. Қишлоқдаги мактабда хат-саводимни чиқарганман. Кейин отам мени Кўкон мадрасасига ўқишга берди. Кўқонда яхши илм олдим. Бир ёзда уйга келиб даладаги ишларга қаршиб юрган эдим, отамнинг Бухородаги ошнаси келибди. Отам беда етиштириб, беда уруғи сотарди, Фарғона тарафнинг, айниқса, чўл жойининг бедаси яхши бўлганиданми, узоқ-узоқлардан, ҳатто Бухоро тарафлардан ҳам деҳқонлар келиб қоп-қоп олиб кетишарди. Бу киши ҳам отамдан уруғ олиб юриб ошна бўлиб қолган экан. Меҳмон мен – ёш муллавачча билан суҳбатлашиб, таҳсилимни суриштирди, бир неча саволлар берди, менинг жавобларимни эшитгач: “Ҳақиқий толиби илм экансиз, энди бу илмни яна такомил қилиш учун, албатта, Бухорога бориб ўқинг”, – деб менинг кўнглимдаги қизиқиш ўтини алангалатди. Бу ўрта ҳол турмуш кечирувчи ота-онамни анча ўйлантириб қўйди, ахир Бухорога бориб ўқишнинг ўзи бўладими? Энам: “Кўқонда ўқиганинг етар, болам, узоқларга кетиб қолсанг ҳолинг нима кечади”, деб ташвиш қилди, шунда отам: “Ке, хотин, бутун умримиз далада, кетмон чопиб, қўлимиз қавариб ўтаяпти, шу битта фарзандимиз ўқиса ўқисин, рози бўлақол”, – деб онамни кўндирди. Кейин бисотидаги битта-ю, битта отини сотиб менга йўл харажати, борганда яшаш учун дастмоя қилиб берди. Ўша пайтларда нотинчлик бўлиб темир йўлдан поездлар юрмасди. Шаҳарма-шаҳар бориш учун от-улов, шерик керак эди. Ота-онам ўзимни ёлғиз юборишга кўнгиллари бўлмай ҳамроҳ қидира бошладилар. Шунда қўшни Бағдод қишлоғилик бир бойнинг оиласи билан ўз аравада Бухорога йўл олаётганини эшитиб, шулар билан эшу қўш бўлиб кетсин, деб улардан илтимос қилишди. Бой бува “майли” депти, аммо аравада бойнинг хотини бораётганидан унда фақат менинг хуржунимга жой топилди, холос, ўзим эса ёнларида пиёда йўлга тушдим. Шунисигаям шукур қилдим, елкада оғир хуржун билан қаёққа ҳам бора олардим? Биз Бешарик орқали Конибодомга, кейин Хўжандга қараб йўл олдик. Конибодомдан кейин бошланадиган Маҳрам чўлидан ўтиш жуда оғир бўлди. Бу чўлни Ходарвеш чўли ҳам дейишаркан. Айтишларича, бир вақтлар бу ерда бўронда тўртта дарвеш адашиб қолиб, бир-бирларини “Ҳо, дарвеш! Ҳо, дарвеш!” – деб бакириб чақира-чақира тополмасдан ҳалок бўлишган экан. Биз ўтиб бораётганда оби ҳаво тинч бўлса ҳам, шўр босган бийдай чўлда юравериб ҳолдан тойдим. Бунинг устига баҳор, ёмғир ёғиб ўтган экан, чўл тупроғи оёққа ёпишиб қийнарди. Охири оёғимни кўтариб босишга мажолсиз бўлиб,

юролмай қолдим. Арава эса илгарилаб, кўзга кўринмай кетди. Оёқларимда ҳатто туришга ҳам мадор йўқ, шу боисдан шундоқ чўлда, шувок ўтлар устида ётиб қолдим. Кеч кирди, ҳамма ёққа қоронғилик тушди. Чўл янаям ваҳимали тус олди. Атрофдан чиябўриларнинг увуллаши эшитиларди. Тун ярмидан оққанда узокдан қандайдир товуш эшитилгандай бўлди. Кулоқ солсам, “Ҳо, дарвеш! Ҳо, дарвеш!” – деганга ўхшарди. Нима бало, бу ерда ўлган дарвешларнинг арвоҳлари бор шекилли, деб дилимга кўркув тушди. Кейин ўша товушлар яна такрорланди. Яхшилаб кулоқ солсам кимдир: “Ҳо, мулла! Ҳо, мулла!” – деб чақираётган экан. Кейин от туёқлари товуши эшитилди ва ҳалиги чақириқ сал берирокдан келгандай бўлди. Бу одамлар мени излашаётганига шубҳам қолмади, ўрнимдан бироз кўтарилиб: “Ҳа-хо, мен бу ердман!” – деб овоз бердим. Чақириқ яна эшитилди, мен яна овоз қилдим. Ниҳоят, от дўпири яқинроқдан эшитилди ва иккита отлик отларини чоптириб яқинлашиб келишди. “Э, бормисиз, мулла, қачондан бери излаймиз-а?” – деди отлиқлардан бири. “Хайрият, тирик экансиз, мен бўри-мўри дахл қилдимикин, депман...” – деди иккинчиси. Маълум бўлишича, менинг аравадаги ҳамроҳларим Қароқчикум кишлоғига етиб бир карвонсаройга тушишибди, мен келавермагач карвонсарой эгасига: “Биз билан бирга бир муллавачча ҳам келаётган эди, йўлда қолиб кетди-я”, – деган экан, бечоранинг раҳми келиб иккита йигитни мени топиш учун юборибди. Йигитлар менинг тирик топилганимдан хурсанд бўлиб отларига мингаштириб олиб кетишди.

Мен Бухородаги Мирараб мадрасасида ўқидим. Дастлабига қийналдим, аммо Қўкон мадрасасида ўрганган билимларим бу ерда асқотди. Кўп ўтмасдан Қуръони шарифни хатм қилдим, кейин “Рухил баён”, “Тафсири ҳазин”, “Ҳадиси Исмоил Бухорий” ва бошқа кўпгина тафсир ва ҳадис китобларини ўқиб тугалладим. Араб тилини “Мушқилот”, “Кофия”, “Шарҳи мулло” китоблари, форс тилини эса “Ғиёсил луғат”, “Мунтаҳобот” дарсликлари орқали ўргандим. Илми эътиқодга доир, илми тасаввуфга доир китобларини ўрганиб чиқдим, фикҳ илмини чуқурроқ ўрганишга киришдим.

Турган гапки, шунча йил мук тушиб қилган меҳнатим, саъй-ҳаракатим бекор кетмади, мен мадрасанинг пешқадам талабаларидан бири, илмли муллавачча бўлиб етишдим. Турли тарафдан келган айрим бой болалари, ўзига тўқ оиладан чиққан баъзи талабалар нафсининг кўйига кириб ҳар куни ошхўрлик билан машғул бўлишар, тузук-қурук илм олишмасди. Мен бўлсам уйда “ўғлим ўқиб, мулло бўлади”, деб интизор кўз тикиб ўтирган, борғувчи-келғувчилардан “болам есин”, деб нону толқон, майизу ўрик, “ҳеч нарсага зориқмасин”, деб ўзидан орттириб танга-червон юбориб турган захматкаш ота-онамнинг ишончини оқлаш учун куну тун ўқиш, илм олиш билан банд эдим. Ҳатто хужрада ҳам иложи бўлса бегона, фақирроқ талабалар билан истиқомат қилишга интилардим, негаки, баъзи ҳамюртларим бир бўлишиб олиб, тонг отгунча хангомалашиб, яхши дарс қилишмасди. Бунинг устига, улар бир-бирлари билан ўз тилу шеваларида гаплашишар, шу боисдан мадрасада дарслар ўтиладиган араб-форс тилларини яхши эгаллай олишмасди. Мен ўзбекчани билмайдиган кўҳсорлик тожик йигит билан турардим, у билан илож-ноилож тожикча гаплашардим, натижада форсчани ҳам бемалол ўзлаштириб олдим. Бундан мударрисларимиз мамнун бўлишиб, “Офарин кўқонлик мулла Худоёр”, деб дуо қилишар, айрим ҳамюртларимиз бундан хурсанд бўлишса, айримлари мени “одамсуймас”, “китобхўр” деб камситиб ҳам кўйишарди. Лекин мен жуда улар айтгандай “ёввойи”, “нон емас” эмас эдим, кўлимга маблағ тушганда, айниқса, энам бу ёққа келувчилардан гўшт-ёғ, хумчада сариёғ бериб юборганда хужрамда ош дамлаб ҳамюртларим, дўстларим,

мударрисларимни чакирардим, улар девзира гуручдан дамлаган ошимни мактаб ейишар, ошпазлик маҳоратимга тасаннолар ўқишарди. Мен дамлаган ош бир гал ҳаттоки амирга ҳам ёққан. Одатга кўра рамазон ойи тугаб, ҳайит арафаси бўлган кунда кўни-кўшниларга косада ош улашилади. Бизнинг мадрасамиз Бухоро амирининг арки билан кўшни бўлганлигидан муллаваччалар арафада аркка ош киритишар, кимнинг оши амирга маъқул бўлса, у ўша муллаваччага марҳамат кўрсатар эди. Бир сафар мен киритган ош амирга ва унинг хонадонидагиларга жуда манзур бўлибди, “Кимнинг оши?” – деб суриштирган экан, “Кўконлик бир муллаваччаники”, дейишибди. Амир марҳамат қилиб менга бир тилло танга ва бошдан-оёқ кийим-бош ҳадя этибди, арк мулозимларидан бири мени излаб келиб, ҳалиги совғаларни бериб кетди.

Аммо кўп ўтмай тақдир ўзининг аёвсизлигини кўрсатди. Онамдан “Болам тез етиб келсин, отаси вафот этди”, деган совуқ хабар етиб келди. Ҳаммаёқ остин-устун бўлиб кетгандай, кўз олдим қоронғилашиб, кўз ёшларим шашқатор бўлиб йўлга тушдим. У вақтларда тез етиб бориш учун самолёт қаёқда, ялиниб-ёлвориб, поезддан поездга ўтиб, етиб боргунимча отамни жойига қўйишибди.

Падари бузрукворимни охирги марта кўриш, видолашиш насиб этмади. Отамизнинг ўлими оиламиз учун жуда оғир мусибат бўлди. Муштипар онамиз бешта укам, яна Аҳроркул акамдан ёдгор – бир ёшли гўдак – Орифжон билан қолган эди. Энди оиланинг бош фарзанди мен эдим. Қишлоқда қолиб ишлаб онамни ва укаларимни боқишим керак эди. Лекин отамнинг худойиси-ю, қирқи ўтгандан кейин энам: “Йўк, болам, боравер Бухорога, таҳсилнинг тўхтатма, биз бир кунимизни кўрармиз, отангнинг васияти шу, жон болам, борақол”, – деб туриб олди. Укаларим Исломкул, Усмонкуллар ҳам “Бораверинг, ака, ўқингизни ўқинг, мана биз бормиз, ишлаймиз, бир кунимизни кўрармиз”, – дейишди. Кичик укам Боймирза ҳам илм йўлини тутган, Кўкон мадрасасида таҳсил кўраётган эди. “Ака, сиз бораверинг, мен яқинроқдаман, тез-тез келиб энамдан хабар олиб тураман, ҳеч бўлмаса сиз яхшироқ илм олинг”, деди. Шу зайл мен Бухорода ўқишимни давом эттирдим.

Бу орада замон ҳам ўзгариб, дунё нотинч бўлиб қолди. Мадрасамизда турли-туман миш-мишлар тарқала бошлади: “Фалончини амир одамлари тутиб кетибди, жадид экан”, “Фалончи зиндонга ташланибди, мол-мулки талон деб эълон қилинибди”, “Кўшни мадрасанинг мударриси Мулла Садриддинхўжани қушбеги чақиртириб “Сиз, мулла одам, нега кофирларнинг жаридаларини ўқийсиз?” – деб сўроқ қилибди. Аммо Садриддинхўжа яна ўз йўлидан қайтмаган экан, амир уни туттириб келиб етмиш беш дарра урдирибди...”

Мударрисларимиз “Тўполон пайтида кўчага чикманглар”, деб тайинлашарди. Қаёққа қараманг, “ўлдирилибди”, “сўйилибди”, “осилибди”, деган гаплар... Сал нарсага балого қолиш мумкин эди. Бирорта тараққийпарвар жадиднамо одам билан бирга суҳбатлашган, чой ичганни ҳам “сен жадидларга шериксан”, деб олиб бориб осиб юбораверишган... Бухоронинг мана-ман деган бойлари ҳам ўз болалари-ю, яқинларини амирнинг сиртмоғидан ажратиб олишолмаган, биздақа камбағал мусофирлар бирон гап билан қўлга тушгудек бўлса “кимсан, нимасан”, деб ўтирмасдан шартта дорга тортишлари турган гап эди. Шунинг учун биз жонимизни ҳовучлаб юрардик. Уйга кетворайлик десак поездлар юрмайди, темир йўллари у ёғи Кармана, бу ёғи Самарқандгача бузиб ташланган...

Кейин тўполонлар кучайди. Муллаваччалар ўртасида: “Тошкентдан болшавойлар қатта аскар билан келибди, Бухоронинг кулини қўкка совуришармиш”, деган ваҳимали миш-мишлар кўпайиб кетди. Шунда

домлам Мавлави Фазоил махдум: “Мулла Худоёр, сен мадрасамизда яхши илм олдинг, энди ўзингни эҳтиёт қил, Бухоро ҳали-вери тинчимайди шекилли, яхшиси, кишлоғингга кет”, – деди. Узим ҳам шу фикрга келиб турувдим, негаки отамизнинг вафотига бир йилдан ошди, онамиз мен ва укам Боймирза қорини ўкитаман деб жуда қийналиб кетди, бориб қарашмасам бўлмасди. Лекин қандай кетишни билмайман, поездлар юрмайди, йўллар ёмон. Ёлғиз ўзимман, бир амаллаб етиб оламану, аммо не азоблар билан йиққан китобларимни кўзим қиймайди. Охири, ўйлаб-ўйлаб бир эшак сотиб олиб, китобларимни унга ортиб йўлга тушмоқчи бўлдим. Мударрисим мени қойиб берди: “Э, қаёқдаги гапларни гапирасан-а, Худоёр! Шу топда китоб кўзингга кўринганини қара-я! Эшакка китобларингни ортиб йўлга тушсанг, Худо кўрсатмасин, бир хилватда “Ана Бухоронинг бойи тиллосини ортиб қочиб бораёпти” деб сени ўлдириб кетсалар нима қиласан? Ё нариги томонда болшавойлар сени бунча китоб билан қўлга туширишса соғ қўядими? Бош омон бўлса, китоб топилади! Жонингни ўйласанг-чи, Худонинг беозор бандаси!” – деди.

Ноилож, у кишининг маслаҳатларига кўндим-у, хужрамни қулфлаб, тунда Бухородан чиқиб “Ҳайё-хуйт” деб йўлга тушдим, бир ҳафтача юриб кишлоғимга кириб келдим. “Бухорода уруш бўпти, амир тахтдан қулабди”, деган гапларни эшитиб кеча-ю, кундуз юрагини ҳовучлаб юрган энам “Вой бормисан, болам!” – деб нола билан кутиб олди. “Бўлди энди, болам, ўқиганинг ҳам етар, бундай нотинч замонда ёнимдан ҳеч қаерга жилдирмайман”, деди энам. Мен ҳам бу гапга кўндим, деҳқончиликни соғиниб қолган эканман, белни маҳкам боғлаб ишга тушиб кетдим. Бу орада энам “Бўлди, шунча юрганинг етар, битга бошингни иккита қилиб қўяман, сен тенгилар болалик бўлди. Сен кўнмадинг, мана, уканг Исломқулни уйлантирдик, энди сенинг тўйингни қиламиз”, деб туриб олди. Жалойирдаги Фозилбой деган кишига тушган Рихсинисо амманнинг Сорабиби деган қизига унаштирилдим. Тез орада тўй ҳам бўлиб ўтди.

КАПА ТОМИДАГИ ДУНЁ

(Қатта энамнинг ҳикояси)

Яратганга мингдан-минг шукурки, болам Худойкул омон-эсон бағримга қайтди. Уни уйлаб қўйдик, Катта Жалойирдан уй қиламан, деяпти. Майли, она кишлоғи, бир қадам йўл. Қайин отаси, тоғалари шундай ёнгиналарида, ташлаб қўйишмас. Отаси ўлиб, амакилари “ҳақи маҳрум” қилишмаганда-ку, олдимдан бир қадам ҳам силжитмасдим-а! Нима қилай, тақдир экан, шу кунларга қолиб ўтирибмиз. Олдин дабдурустдан қатта ўғлим Аҳроркул даладан бошим оғриб қолди, деб инқиллаб келди-ю, эртасига жон таслим қилди-қўйди. Вой, ҳеч кимга фарзанд доғини солмасин экан, тўнғичим, ювошгина меҳнаткашим эди, эндигина уйловдик. Гулдек хотини, бир ёшга етмаган ўғилчаси – Орифжон қолди. Тақдирга тан бермай иложимиз қанча? Аммо, тақдир деганлари ҳам бир ёпишса қўймас экан, энди ишонган тоғим – отаси иситмага қуйиб ёниб, “бошимни уқала, хотин”лаб қолди. Юрагим “шув” этди. Аммо яхши ният қилиб исирик тутатдим, қушночга кўрсатдим, охири табиб олдириб келдим. Табиб томирини ушлаб кўриб хиёл бош чайқади-ю: “Худо шифосини берса ҳеч гапмас”, деб қўя қолди. Ўғил борки, отадан олдин ўлмасин экан, ота юрагининг ярмини юлиб кетар экан. Эрим ҳам ўғлига жуда қуйворди. Доим юзидан нур, қулги аримайдиган одам ўғлининг ўлиги устида хўнграб-хўнграб йиғлаганда аста олдига келиб: “Ўзингизни босинг, отаси, Худонинг иродаси, ахир... Бошқа болаларингизга Аҳрорқулнинг умрини ҳам қўшиб берсин”, деб зўрға юпатганим эсимда. Бир ҳафта ўтмай

Ўзининг ётиб қолиши етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди. Мана, неча йилдан бери кўзи ожиз бўлиб қолган қайнотам – Мирзакул ҳожи тўшакка михланганича ётибди. Тақдирни қарангки, бу ўғил ҳам отадан илдамлади – қариб-чириб турган қария қолиб, энди олтмишга яқинлашган, икки юзи кип-кизил, девдай одам ўлди-кетди-я...

Ўша йили вабо келди, дейишди. Келмай ўлгур вабо, бориб-бориб олти болани боқиб, рўзгорини зўрға тебратиб юрган бир бечорага ёпишасанми? Ахир шу бечоранинг ўн гулидан бир гули очилмаган, хали оила роҳатига тўймаган самбитдай йигит фарзандини олиб тўймадингми? Ҳе, уруғингга ўт тушсин!.. Яна тавба қилдим, куфр кетмай, буям бўлса яратган Эгамнинг буйруғи-да, биз бандаларининг қўлидан нимаям келарди?

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан қайнотам ҳам оламдан ўтди. У киши ёшлигида чўлга келиб ер очган девкор дехқон бўлган экан. Кейин шу уруғдан биринчи бўлиб ҳажга бориб Мирзакул ҳожи бўлиб келган. Аммо Худонинг меҳрибончилигини қаранг – қариганда кўздан қолиб, бир ерда ўтирарди. Бакироқ туянинг бори яхши, бакириб-чакириб юргани ундан яхши, деганларидек, қайнотамнинг бориям бир давлат экан, у кетди-ю, хонадонимиздан файз-барака кетди. Ота ўлиши билан ўғиллар мерос бўлишга тушишди. Катта ҳовли-жой, болохонали уйлар кенжа ўғил Олимқулга тегди, боғ-роғлар ундан каттаси Муҳаммад Ғози билан Ҳошиммуҳаммадга ўтди. Ер-сув, от-улов, сигиру хўкизларни ҳам учала тирик ўғил бўлишиб олишди, мен билан олтита етимчага битта каталакдай кулба-ю, бир парчагина ер тегди, холос. “Нимага”, десам мерос олдин тирик ўғиллар орасида бўлинармиш, кейин набираларга учдан бири тегармиш. Отаси ўлган етимчалар “ҳаққи маҳрум” бўлармиш. Э, ўт тушсин бунақа гапларни ўйлаб чиққанларга! Ўзига тўк, соппа-соғ, егани олдида, емагани кетидалар ҳамма нарсага эга бўлишармиш-да, отасиз, боқувчисиз қолган, хали жишдай гўшт, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган норасидаларга ҳеч нарса йўқмиш. Майли, Худога солдим, болаларимнинг ризқини Яратганнинг ўзи берар, дедим. Болаларим хали ёш, Худойқулим ўқишда, Исломқулим энди қўшнинг қулоғини ушлайдиган бўлган. Ундан кичкинаси – Усмонқул сал ўйинқароқ, меҳнатга унча тоби йўқ, кейингиси Боймирза бўлса нуқул “мен ҳам акамдақа Бухорога бориб ўқийман”, дейди. “Э, болам, сен ҳам кетиб қолсанг қунимиз кимга қолади, аканг ўқиб келсин”, десам кўнмайди. Кўнгли бузилиб “отам тирик бўлганда-ю...” – девди, чидаб туролмадим, “жон болам, сен ўқийман дейсан-у, мен йўқ дермидим, Худойи таоло дилингда илм ишқини солибдими, майли, бор, ўқи, лекигин Бухоро узок, аканг иккаланларни у ерда ўқитишга қўлим қисқалик қилади, сен мана, Қўқонга бориб ўқий қол, амакиннинг ўғли Маҳрам қори ҳам шу ерда ўқияпти, эшу қўш бўлиб бирга бориб-келиб турасизлар, айланай болам, ўргилай болам”, – дедим. Ювошгина бола-да, бошини эгиб “хўп”, деди. Кичкинам – Сатторқулнинг китоб билан унчалик иши йўқ, ёнимга кириб кетмон ургани-урган, ота касби – дехқон бўлади, шекилли. Худо хайрини берсин. Яратганга шукурки, Орифжоним ҳам ғизиллаб юриб қолди, мендан бир қадам ҳам айрилмайди, мен билан ётади, мен билан туради. Эрга тегиб кетган онаси гоҳ-гоҳ йиғламсираб келиб қолади: “Энажон, боламни кўргани келдим”, дейди. Мен: “Бунақа келаверма-да, болани бузиб, ҳардамхаёл қилиб кўясан”, – деб уришиб бердим. Йиғлаб кетди, шу-шу қадамини узди. Майли, ёш нарса, борган жойида тинчисин.

Ёз келди дегунча болаларим билан ўша, меросга теккан бир парча еримизга чиқиб кетаман. Эртадан то кечгача қўлимиздан кетмон тушмайди – ғимирлаганимиз ғимирлаган. Кечалариям ўша ерда қоламиз – дўшайгангина қапа-уй қуриб олганмиз – шунинг томида болаларимни бағримга босиб ётаман. Қуни билан ишлаб чарчаб қолган болалар бир пасда “пиш-пиш”

ухлаб қолишади, менга эса уйку келармиди. Кечаси билан киприк-кўз юммай чиқаман. Осмон тўла юлдуз, менинг юрагимдаги ташвиш, хаёллар бўлса чамамда улардан ҳам кўпроқ.

Замон йилдан-йилга нотинч бўлиб борапти. Олдин “мардикор” деган алғов-далғов гаплар чикди, бир йил ўтиб-ўтмай “Оқ пошшо тахтдан тушибди”, дейишди. Ҳа, тушса тушибди-да, кўлидан келмагандир-да пошшолик қилиш... Раҳматли отам Худоёрхоннинг тахтдан тушиб, йиғлаб-йиғлаб ҳажга кетганлигини гапириб юрар, “Худоёрхон демишки, тахти давронимдан айрилдим”, деган ғазални ҳам ўқиб кўярди. “Ҳе, Маллахоннинг замонида...” – деб кўйгучи эди. Лекин у ҳам ахири бир кун ўтибди-ку. “Агар сен хону султонсан, ўларсан оқибат бир кун”, деган ғазални ўқиб берарди отам. Кимлар ўтмади-ю... Нуроний, мусичадай беозор эрим ҳам ўтиб кетди. Менга бир оғиз ҳам қаттиқ гапирмасди. Нукул ҳолимни сўрагани-сўраган эди. “Ке, хотин, мана буни е, мана буни ич...” Кўйгани жой тополмасди. Ҳар ҳайитда янги чикқан алакми, бўзми, шойими – кийимлик олиб келар, янги кўйлак кийиб кўринсам “Э, баракалла, баракалла”, – деб чўққи соқолини тутамлаб кўзлари билан эркаларди бечора. Болаларини ҳам бир оғиз уришмасди. Олтита ўғил бола, гоҳ-гоҳ шўхлик қилиб жонимга тўйдиришса “Ахир, отаси, бир уришиб кўйинг мановларингизни!” – десам, у “А, шунақами, а?” – деб хохолаб куларди. Водариғ, қандай одам эди-я! Жон ҳалқумига келиб, ғар-ғар терга ботиб ётибди-ю, кўзлари менга қараб жавдирайди: “Хотин, сенга қийин бўладиган бўлди-да, ёш болалар билан қоляпсан...” Ўзи ўлиб кетаяпти-ю, яна болаларини ўйлайди. Олдин: “Ҳеч нарса қилмайди, отаси, Худо хоҳласа тузук бўлиб кетасиз”, деб юпатдим, кейин қарасам, жони чиқиб борапти. “Кўнглингиз тўқ бўлсин, отаси, болаларингизни хор қилиб қўймайман, оқ ювиб оқ тарайман, танамда жоним бор экан, бировга қарам бўлишмайди”, дедим. Кўзлари “ярк” этиб очилгандек бўлди. Яна менга термилиб туриб: “Худойкул... ўкисин...”, деди. “Албатта ўқийди, отажониси, албатта ўқитаман”, дедим. Кўзларидан бир томчи ёш чикди. Калима келтирди-ю, “ух-х” деб омонатини топширди-қўйди. Мана, ўлганига бир йилдан ошди. Ишқилиб, илоя-илоякам жуфти ҳалоломга берган сўзимнинг устидан чиқай, етимчаларни соғ-саломат катта қилиб олай.

Капанинг томида кичкинама Орифжонни маҳкам бағримга босиб ётаман: катта йўлдан дупур-дупур от минганлар ўтади. Улар кимлар, қаёкка кетаяпти, ким билади. Дам қишлоқ ичидан, дам қўшни Қанзалол томондан дод-вой чиқади. Кечаси бировнинг додлаганидан ёмони йўқ экан, тирноқ-тирноғимгача зирқираб кетади-я. Эртасига “нима гап?” деб сўрашса бир “босмачи босибди” дейишади, бир “қизиллар кепти”, дейишади. Униси ҳам отини дупурлатиб ўтади, буниси ҳам. Юрагимни ҳовучлайман.

Ҳартугул, Мулла Худойкул шу йили таътилга келиб қолди. Биз, укалари ўзимизда йўқ хурсандмиз. Энди уни уйлаб, битта бошини иккита қилиб қўйишимиз керак. Бу тўғрида гап очсам “Шошманг эна, ўқишим бир ёклик бўлсин”, дейди. “Э, болам ўқишингни ўқийверасан, мана, сен тенгилар битта-иккитадан болали бўлди. Тамом, уйланасан”, дедим, индамай қолди. Келинниям топиб қўйганман, Жалойирдаги Рихсинисо қайин эгачимнинг Сорабуви деган қизи. Суксурдеккина, мўмин-мусулмон қиз. Олдинроқ, Мулла Худойкул уйланишга кўнмай юрганда ундан кичиги – Ислонқулга сўратган эдим, кўнмабди, шундан билдимки, унинг кўнгли Бухородаги Худойкулда. Бу ўғлимга ҳам Сорабувидан гап очсам “ҳа”ям демади, “йўқ” ҳам. Шундан билдимки, униям кўнгли бор. Бу гапни қайин эгачимлар тарафга билдирган эдим, ўзиям, эри – бамаънигина Фозилбой ҳам хурсандлик билан рози бўлишибди. Ахир, Худойкулимдақа йигит оламда йўқ-да! Икки юзи қип-қизиллиги отасининг ўзи, аммо бўй-басти менга тортган – ўрта

бўй, думалокдан келган. Кўрган кўрсам дейди, не-не бойлар куёв қилсам дейди. Аммо ўзимизникидан қолмайман, дедим – синашта. Қайин эгачим тарафдагилар: “Майли, биз рози, фақат тўйни тезлаштиринглар, замон оғир, қиз пойлайвериш ўлаяпмиз”, дегандек қилишибди. Исми-расмини қилиб унаштириб кўйдик. Тўйни-ку бир амаллаб ўтказармиз, аммо келинни каерга тушираман, шунга бошим қотди. Каталакдай уйда жўжабирдай жонмиз, алоҳида уй йўқ. Отаси тирик бўлганда-ку, оқ уй ола баргак қилиб жойларди-я, аммо начора... Каталакдай уйимизни келин-куёвга бердик, ўзимиз болаларим билан айвонга кўчиб чиқдик. Энди бошимизга битгани шу бўлса нима ҳам қилардик.

Болам бечора минг меҳнату машаққат билан ўқишини тамомлаб келганда замоннинг бунақа ўзгариб кетишини қаранг. Камбағални туянинг устида ҳам ит копади, деганлари шумикан? Шундай қилиб хатми кутуб муллоий забардаст ўғлимга қилай деса иш йўқ, деҳқончиликка-ю, тузук, аммо дала билан овора бўлиб кетса шунча илми бекор кетади-да. Қўқондаям тўполонлар бўлиб, мадраса-ю, масжидлар бузилиб кетибди, илми борлар қоч-қочга тушибди. Қатнаб ўқиб юрган ўғлим Боймирза ҳам бормай кўйди. Ўзимизнинг қишлоғимизда бўлса шундай ёнгинамизда қайинотам курган масжид бор, қайним Олимқулбой азон айтиб туради, ўғлим “ҳаққи маҳрум” бўлганидан кейин амакиларидан кўнгли қолган, “келиб-келиб шуларнинг масжидига имом бўламанми?” – деб қовоқ солади. Лекин энди бола-чақали, бир ишнинг бошини ушламаса бўлмайди. Иложи бўлса яна Бухоросига жўнатиб юборай десам у ёқда ҳалиям тўполон. Бир мунглиғ, муштипар бўлсам, қандай кунларга қолдик, Худо-ей! Қайнотаси томонга маслаҳат солдим, улар: “Бизнинг қишлоққа кўчиб келақолишсин, ёнимизда бўлади, тинчроқ, катта қишлоқ, тирикчиликлари ўтиб қолар”, дейишди.

“Майли, кўчиб борақолишсин, ота-боболари ҳам шу қишлоқдан чиққан, қайинота-ю, тоғалари ўша ерда ёлғизлатиб кўйишмас”, деб кўнглим жойига тушди. Икки қадам жой, бориб турармиз. Бошқа болаларимга маслаҳат солсам, улар: “Акам ўқиб олсин деб роса ишловдик, энди ўқиб келганда бизга ёрдам бериш ўрнига яна кетиб қолар экан-да”, – деб лабларини чўччайтиришди. “Акаларинг соғ бўлса қараб турмас, сенларгаям фойдаси тегиб қолар”, деб уларни юпатдим. Қайинотаси билан маслаҳатлашиб бир ҳовли олиб бердик, шундоққина қишлоқнинг ўртасида, ҳозирча битта хужраси бор, кейин Худо дастларига берса қуриб олишар.

ХЎКИЗ ЕТАКЛАГАН ФАРИШТА

(Онамнинг ҳикояси)

“Сен қиласан ҳаракат, мен бераман баракат”, деган экан Худо. Отам еридан бир парчасини бизга берди, ўша ерда деҳқончилик қиламиз, пастликдан жиндайгина шолипоя очганмиз. Эрим асли деҳқон эмасми, шолигаям ўзи қарайди, лойқа ағдаради, экиб сувига қарайди. Ўроққа келганда чўлдан укалари келиб қарашиб кетишади. Ишқилиб, қишга бир қоп-икки қоп шоли оқлаб оламиз.

Бора-бора биз яшаётган биттаю битта хужрамиз торлик қилиб қолди. Янги уй солмасак бўлмайди деб, хужранинг кетидаги бўш майдонда қурилиш бошлаб юбордик. Отам, эримнинг тоғалари чорвоқларида ўсиб турган теракларидан беришди. Уйнинг пойкўпи кўтарилгандан кейин отамнинг кўшнисини уста Йўлдош бува синчини кўтариб берди. Кейин ака-ука, амаки-тоға, кўни-кўшнилар ҳашар қилишиб деворини урдик. Ёш эмасманми, бир зум ҳам тинмайман, усталарга икки-уч маҳал овқат

қиламан, чой дамлайман, булардан қўлим бўшади дегунча гувала соламан, пайраха йиғиштираман, супураман-сидираман. Ишқилиб, уй битса-ю, биз ҳам мундай одамларга ўхшаб яшасак, дейман.

Уйимиз ичкари-ташқари кўш айвонли – иморатмисан-иморат бўлди. Қайнонам келиб: “Уйларинг қутлуғ бўлсин, ўзларингга буюрсин, ёмон кўздан асрасин”, деб исириқ остириб қўйди. Эримнинг қўлида ўқийдиган шогирдлари худди фарзандларимиздек бўлиб қолишган, “буви, нима қилайлик?” – деб туришади.

Ўзим ҳам мактаб очиб олганман, уч-тўртта қизлар қатнашади, улар ҳам дарс қилишади. Ишқилиб, ҳовлимиз анча гавжум. Аммо кеч тушганда ҳайхотдек ҳовли еб юбораман дейди. Болали уй бозор, боласиз уй мазор, деб бекорга айтмаган эканлар. Менинг сира бўйимда бўлмайди. Одамлар: “Вой, Сорабуви туғмас экан, бу ҳовли-жойлар кимга буюраркин, мулла бува бошқасига уйланармиш”, деган гап тарқатишибди. Эшитиб, эримга билдирмасдан кечалари йиғлаб чиқаман. “Худо, Худо, тирнокқа зор қилмагин”, деб нола қиламан. Энам бечора атрофимда гиргиттон: дам мушкулкушод қилади, гоҳ бибисешанба... Кўрсатмаган бахши-ю, кўчиртирмаган қушноч қолмади. Қайнонам келса захрини сочгани-сочган, бирорта ширин сўз анқонинг уруғи. Эрим бўлса индамайди. Ростдан ҳам мени қўйиб бошқага уйланиб олса-я? Унда нима қиламан? Кўзимдаги ёшни кўриб мактаб қизларим ҳам “буви, бувижон”лаб атрофимда гирдикапалак, кўнглимни олмоқчи бўлишади.

Астойдил йиғланса, сўқир кўзга ҳам ёш келар, деган эканлар машойихлар. Қилган охи нолаларимга яратган Эгамнинг раҳми келдими, бўйимда бўлди. Эрим хурсанд, қайнонам ҳам захрини сочмай қўйди, онам бечора қўйгани жой тополмайди. Шу зайл тўққиз ой, тўққиз куну тўққиз соат ўтиб кўз ёридим, қиз туғилди. Отини Худойи талонинг раҳми келганидан деб Раҳимахон қўйдик. Ҳаммамиз хурсанд, қариндош-уруғлар йиғилиб “Бешиқ солди”сини ўтказдик. Ўша кунлари Сарой маҳаллалик Ҳамробуви отин ҳам қиз туғибди, отини Бухажал қўйибди. Бир куни бувагини кўтариб кўрсатиб кетди, ойдеккина, тирмашқоқ. Менинг қизим бўлса заифгина туғилди, кўзларини зўрға очади, йиғлагани-йиғлаган. Ёшига етай деганда қизамиқ чиқиб бир кечада ўли-и-б қолди. Дод-фарёд солдим, зўрғагина тилаб олганимдан айрилдим, оғзим ошга текканда бошим тошга тегди. Ота-онасини доғда ташлаб кетди тўнғичим, қизалоғим... Энам ювиб-тараб, оқ кафанга ўраб берди, олиб бориб Даштдаги Гўдакмозорга қўйиб келишди.

Худога шукур, бир йил ўтар-ўтмай иккинчи қизим туғилди. Унга Раънохон деб исм қўйдим. Дадасининг боши осмонда, қизини искалагани-искалаган. Қариндош-уруғлар ҳам олдинги қизимнинг ўрнига ўринча бўлди, дейишиб хурсанд. Аммо бу қизим ҳам касалмандроқ бўлиб туғилди, нима қилай, Худонинг бергани. Буям ёшига етар-етмай иситмалаб ўлиб қолди. Бу фарзандим ҳам юрак-бағримни юлиб кетгандай бўлди. Жонимдан тўйиб, ўзимга ҳам қарамай қўйдим. Бунинг устига тишим оғриган эди, битта лўли хотин қайси гўрдан бир дори олиб келиб тишингизга қўйинг, деди, қўювдим, ўтқир аччиқ тошдан қилинган эканми, тишларимнинг ҳаммасини дув тўқди-қўйди. Ёшгина маҳалимда тишсиз кампирлардай бўлдим-қолдим. Эримнинг аччиғи чиқиб урди-я, урди... Нимаям дердим, айб ўзимда... Жонимдан тўйгудек бўлсам ҳам нима қилай, уйим, жойим, деб юравердим.

Бу орада “қулоқ-қулоқ” замони бошланди. Кимники ери, қўш хўкизи, ҳовли-жойи бўлса у “муштумзўр”, “қулоқ” эмиш, бор-йўғи тортиб олинармиш. Яна бунисиям етмагандек ўзи бутун оиласи билан Сибиргами, аллақаякка сургун қилинармиш. Ё Худо, бунақа гап қаердан чиқди? Шундоққина қўшнимиз Абдумалик бувани қулоқ қилишиб, бор-йўғини

тортиб олишиб, ўзини бутун бола-чақаси билан Украинагами, аччикмозорга олиб кетишди. Ўғиллари, биз тенгли Абдуқаҳҳор қори энди уйланувди, хотини Меҳриниса бир гапириб ўн куладиган келинчак кун-кунора “келинбуви”, деб чиқиб турарди. Бир куни кўлида янги туғилган буваги билан чиқибди, кўзи тўла ёш: “Сорабуви, сизлар билан рози-ризочилик сўрашгани чиқдим, биззи олиб кетишяпти”, – деб хўнг-хўнг йиғлайди. “Вой, Меҳриниса, сизларда нима гуноҳ?” – дедим-у кўшилишиб йиғладим. Кейин уларни тўрт гилдиракли аравага солиб олиб кетишди, ҳовлисини эса колхозга идора қилишди. Колхоз идораси шундоққина ёнгинамизда, ҳар куни мажлис, ҳар куни тўполон. Гапирган гаплари эшитилиб туради, гоҳ-гоҳ аста бориб кўрадан мўралайман. Шапка кийган алламабало одамлар келишади, уларнинг ёнларида Ўкчи, Назирали, Саримсоқлар туриб олишиб: “Йўқолсин бойлар, йўқолсин муштумзўрлар!” – деб бақиривади, бошқалар чапак чалишади. Ўкчи деганлари Гузарбоши маҳаллалик, озгина эскичадан хат-саводи бор йигит эди. Николайнинг вақтида мардикор бўлибми, қамалибми йўқ бўлиб кетган эди. Кейин бошига шапка кийиб келди-ю, қишлоқнинг тинчи бузилди. Хотини Қамбаринса, қоп-қора таппакдай хотин, отамнинг ён кўшнисини, шунга тушувди, “опа-опа”лаб юрарди, бир куни кўчада кўрсам жуда юришлар бошқача, эғнида духоба кўйлак, янги лозимлар. “Ҳа, Қамбаринса, кўйлак куллуқ бўлсин”, десам, қизариб-бўзариб: “Ҳа, Ўкчингиз олиб келган экан...”, – дейди. Кейин билсам, бу Султон мингбошининг қизи Турдинисанинг келинлигидаги кўйлаги экан. Мулла Абдурахимни “мингбошининг куёви” деб “қулоқ” қилиб юборишганда, сандиғидаги бор нарсасини Ўкчи уйига ташиб олган экан-у, Қамбаринса буни кийиб чиқиб “кўз-кўз” қилгани экан. Аммо унга ҳам бировларни зор қалқатиб олинган кўйлақлар насиб қилмади, бирор йил ўтар-ўтмас эри колхознинг нарсасини еб кўйиб қамалиб кетди, Қамбаринса бўлса ўша кўйлақларни сотиб еди-ёв... Барибир ҳаром нарса татирмиди...

Бир куни эрим кўчадан ниҳоятда дилтанг бўлиб келдию кўлига кетмон олиб томга чиқиб кетди. Нима қилар экан, деб ҳайрон бўлиб қараб турсам, индамай-нетмай ташқари ҳовлидаги айвоннинг томини оча бошлади. “Ҳай дадаси, тинчликми, нима қиляпсиз?” – десам, “ишинг бўлмасин!” – деб ўшқириб берди-ю, чангитганича томнинг тупроғини пастга ташлайверди. Нима қилишимни билмасдан ханг-манг бўлиб туриб қолдим. Қарасам, анчасини очиб, энди тўсинларини бузаяпти. Ахир, бу уйларни тиклагунча не азоблар чекмаганмиз? “Вой, кўйинг, нимага бузасиз?!” – деб пастдан яна бақирдим. “Э, эси паст, жим бўласанми, йўқми?!” – деб менга қараб кўлига тушган бир гувалани отди. Жон ширин, ўзимни панага олдим-у, яна: “Жон дадаси, бу шаштингиздан қайтинг, ўзингизни босинг!” – деб ялиндим. Барибир бўлмади, ҳаш-паш дегунча айвон томини ярмини бузиб ташлади. Мен аламимдан додни кўйдим, кўни-кўшнилари йиғилди, эримнинг шогирдлари келишди. “Мулла Мавлон, битта кетмон олиб томга чиқинг!” – деди эрим. Мулла Мавлон ҳам: “Хўп, хўп, домла почча...”, – деб томга чиқди. “Бузинг!” – деди эрим. “Йўғ-е, янгигина уйни-я...” – деб йиғламсираб туриб қолди Мулла Мавлон. “Ҳа, бузинг, бузаверинг, – деди эрим овози хириллаб. – Шу уйни деб мен балога гирифтор бўладиган бўлсам, унинг бахридан ўтаман... Нега қараб турибсиз, бошланг!” Мулла Мавлон ҳам кўзларида ёш билан икки-уч кетмон урди, ҳадемай айвон бузилди, эрим тўсинларни кўтариб пастга отди. Ҳаш-паш дегунча иккинчи айвон ҳам бузилиб бўлди. Воқеани эшитиб, қариндош-уруғлар йиғилишди. Чўлдан қайнонам билан қайниларим етиб келишди. Мен пастда чирқирардим, кўни-кўшнилари эримнинг феълини билишганидан индамай туришарди. Қайнонам келасолиб: “Тўхта, мулла Худойкул!” – деди. Кейин ўғилларига: “Чиқинглар, акангларнинг кўлидан кетмонни олинглар!” – деди. Уқалар

“хай-хай”лашиб эримни тўхтатишди. Шунда эримнинг кўзига ёш келди: “Эна, шу уйни деб Сибирга кетадиган бўлсам, нима кераги бор буни?” – деди. Кейин билсам, Саримсоқ сассиқ мажлисда: “Мана, мулла Худойкул ҳам иморатни данғиллатиб солиб олди, бу рухонийни кулоқ қилиш керак”, дебди. Эрим бечора шу уйни деб қишлоқдан бадарға бўлиб кетмайин деб уни бузмокчи бўлган экан.

Ташқи ҳовлимиз айвонсиз қўққайиб қолди, шунча кистасам ҳам эрим уни тузатмади. Хайтовур, анувилар кейин бизга тегишмади, лекин қишлоқда мактаб очилади, дейишганда, “мулла Худойкулнинг ташқариси бўш, шу ерда очилсин”, дейишибди, ташқимизни мактаб учун бериб ўзимиз омон қолдик.

“Кулоқ-кулоқ” гаплари тугар-тугамас “колхоз” деган гаплар бошланди. Ноилож колхозга кирадиган бўлдик. Отамдан қолган, биз экиб юрган ерларни аллақачон тортиб олишганди, энди бисотимизда биттаю битта сигиримизу новвос бузоғимиз бор эди, хўкиз бўлай деб қолганди, шуни қўшиб колхозга ёзилмокчи бўлди. Мен йиғлаб-йиғлаб сигиру бузоғимизни олдига солиб бердим, эрим бечора уларни колхоз идорасига етаклаб кетди. Бирпасдан кейин қайтиб келди. “Нима бўлди, дадаси?” – десам, индамайди. Эртасига Холпошшабувидан эшитдим. Эрим новвосни етаклаб борса Ўқчи, Назирали, Саримсоқлар ўтиришган экан. Ўқчи эримга ўқрайиб қараб тураверибди, Назирали бўлса кўшничилик ҳурматини қилиб “дик” этиб ўрнидан туриб: “Э, мулла ака, сиз ҳам келдингизми?” – дебди. Шунда Саримсоқ: “Ҳа, келади-да, келмай қаёққа боради?” – деганмиш. Кейин рўйхатга олиб, сигир билан новвосни кўлидан олиб қаёққадир бериб юборишибди. Шундан кейин Ўқчи: “Бораверинг, мулла Худойкул домла!” – дебди. Саримсоқ бўлса: “Эртага далага ишга чиқинг!” – дебди. Эрим кетгандан кейин Ўқчи: “Бу рухонийларни яхшилаб ишлатиш керак”, деса, Саримсоқ ишшайиб: “Менга қолса, буларни хўкизнинг ўрнига қўшга кўшардим”, – деган эмиш. Худоё тили кесилсин!

Эртасига эрим далага ишга чиқди. Кечгача хавотир билан кутдим. Жуда хафа қайтса керак, деб ўйловдим. Аммо чехраси очик келди. Кейин овқат маҳали далада бўлган ишларни кулиб-кулиб айтиб берди. Эримни Гузар бошидаги Абдуқодир ака билан мола босишга қўйишибди. Эрим хўкиз етаклабди, Абдуқодир ака бўлса моланинг устида юрибди. Эрим кесаклари эзилмаган ҳала-дўнгалак шудгордан хўкизларни етаклаб даланинг у бошига борибди, бу бошига келибди, яна бу бошига келибди, кейин шеригига: “Абдуқодир ака, энди иккаламиз жойимизни алмашайлик, сиз хўкизларни етакланг, мен мола босай”, деса, Абдуқодир ака ўламан саттор кўнмасмиш, “ҳа, нимага?” – деса: “Мен сиздай улуғ одамга қандай орқа қилиб юраман”, дермиш. Эрим: “Майли, мен розиман”, десаям, Абдуқодир ака, “йў, йў, гуноҳга ботаман”, деб сира кўнмасмиш. Шунақа қилиб, эрим эртадан-кечгача хўкиз етаклабди. Эрим бечора биринчи колхозчилигини шундай бошлаган эди. Кейин Ўқчи колхознинг молини еб қўйиб қамалиб кетди. Колхозга Тошпўлат деган Бой маҳаллалик киши раис бўлди, у эримнинг риоясини қилиб: “Мулла ака, сиз далада чангга ботиб юрманг, ху пастликдаги шолиларга сув қўя қолинг”, – дебди. Эрим рози бўлибди. Ҳар куни кетмонини кўтариб шолিপояга кетар, кечгача сув қўйиб, ялангоёқ, лой бўлиб қайтарди.

Кун-кунора ён қўшним Холпошша чиқади. У ёшгина, чаккасидан гажак қўйган сатанг жувон. Эри Назирали Гузардаги мажлисларда қатнашиб туради, хотинини ҳам “очик”қа чиқарган. Қачон қарасам, шуларникида базми жамшид, келган каттаконлар ҳам уларникида меҳмон бўлишар экан. “Вой, бегона эркаклардан қочмай бирга ўтираверасизми?” – десам, “Бе, келинбуви, Назиралингизнинг ўзи қўймайди, ҳозир замон бошқа,

эркагу, хотиннинг ҳуқуқи тенг эмиш”, – деб оғзидаги сақичини “қарс-қарс” чайнаб шарақлаб кулади. У чиқиши билан эримнинг жини кўзийди, гоҳ эшиткизиб, гоҳ эшиткизмай “ҳайда бунингни!” – деб бакириб беради. Холпошша буни эшитсаям эшитмаганга олади, хафа бўлмай яна кираверади. У кўчадаги бор гапларни йиғиб келади. “Вой, келинбуви, кеча Назиралингиз айтди, энди ҳамма очикқа чиқармиш, уйма-уй юриб паранжиларни олиб гузарда ўт кўйишармиш”, деган гап топиб келди бир куни. “Вой ўлмасам”, деб келин бўлганимда қайнонам бошимга ёпган қадимий духоба паранжимни эҳтиёт шарт, деб яшириб қўйдим. Холпошша бўлса очикқа чиқдим деб шарму ҳаёни йиғиштириб қўйди, маҳалла уни гап қилворди. Бир куниймиш Назирали уйига келса, Холпошша Ўқчи биланмиш, Назирали хотинини урса, Ўқчи: “Урма, хотин-қизлар душмани бўласан”, депти. Назирали бўлса жаҳлига чидолмай яна урган экан, дод деб идорага, каттаконларнинг олдига чиқибди. Улар: “Мени эрим урди деб ёзиб беринг, биз адабини бериб қўямиз ўша муштумзўр эрингизни”, дейишибди, Холпошша “мен ёзишни билмайман”, деса, “бўпти, мана биз ёзамиз, сиз қўл қўйиб берсангиз бўлди”, – дейишибди. Ушалар ёзган қоғозга Холпошша қўл қўйиб берибди, шу куниеқ Назиралини мелисалар олдига солиб олиб кетишибди. Холпошша: “Мен ўлгир индамай ўзим қўл қўйиб берибман-а, шунчаки дўқ-пўписа қилиб қўйворишади депман-а, нияти ёмон экан бу куриб кетгурларни”, – деб йиғлайди, аммо бефойда, эри шу кетганича бадар кетди, учта боласи билан тул қолди. Энди Ўқчилар уникага бемалол кириб-чиқадиган бўлишди. Одамлар “қасофатинг ўзингга урсин”, деб кўрганда тесқари қарайдиган бўлишди, Холпошшанинг эса парвойи палак, сақичини қарсиллатиб чайнаб юрибди. Вой, тавба, одам ҳам шунақа беюз бўладими, а? Эшигимни маҳкам тамбалаб киргизмай қўйй деса, қўшним, кўчадан гап топиб келадиган битта ҳакка-да, кирса кирар, деб индамайман. Дадасига қолса қўлидаги ҳассаси билан уриб хайдаса. Шунинг учун Холпошша эшикдан бошини суқиб: “Келинбуви, кираверайми, мулла акам йўқми?” – деб сўраб келади. Эримнинг борлигини билса кирмайди, гаплашиб ўтирганимизда келиб қолгудай бўлса узоқдан кўриши билан: “Вой, вой, ана келди, ҳасса еб қолмай”, деб секин чиқиб кетади.

Қишлоғимиздаги бошқа иккита-учта хотин ҳам “очиклик”ка чиқишди. Ўқчи ўзининг хотини Қамбаринсани ҳам “очикқа чиқасан”, деб туриб олган экан, у бир-икки кун чопон ёпинмай юриб, эрининг орқасидан пойлаб, Холпошшаникига кирганини кўриб қипти кўчада тўполонни, қипти тўполонни! Ўқчи: “Э, очилмай ўл-е, уйда ҳафгина ўтир!” – деган экан, Қамбаринса бўш келмай: “Сени кўчада ҳалигиндақаларнинг олдига қўйиб юбориб уйда ўтирадиган аҳмоқ йўқ!” – деганмиш, роса жанжал бўлганмиш. Кўп ўтмай Ўқчиам қамалиб кетди, қарз бериш ширкатининг пулини еб қўйганмиш. Хотини бўлса очилганиниам, очилмаганиниам биров билмади, иккита боласи билан тул қолди.

Юқори маҳаллалик Салимабувининг қизи Саломатхон ҳам очикқа чиққанлардан. Ойдай жувон, ўзи Бағдод қишлоқдан келин бўлиб тушган. Эри Алмамаг деган ювошгина йигит, кооперативнинг дўконини очади. Саломатхон ўзига маҳкам хотин, юзида фариштаси бор, ким кўрса ҳурмат қилади. “Қани энди ҳамма очилганлар ҳам Саломатхондай бўлса”, деб қўяман уни кўрсам ичимда.

Ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғ дейишади. Онам ўлгандан кейин бир йил ўтар-ўтмас биринчи ўғлим Нўъмонжон туғилди. Дадасининг хурсандлиги ҳеч қаерга сиғмасди. Ундан кейин бирин-кетин Бурҳонжон ва Мухторим туғилишди. Бирданига уч ўғиллик бўлдик, деб Худоба минг шукурлар қилдик. Улар бир-бирларидан орада икки-уч йил фарқи билан туғилишган, шунинг учунми анча касалманд, инжиқ эдилар. Каттақоним

Нўъмонжон бўлиққина бўлса ҳам ранги сўлгин, камқувват эди. Аммо жуда ақлли, ёши олти-еттига етар-етмас китоб ўқишни, ёзишни билиб олган эди. Кейин ёнимиздаги мактабга ўқишга борди. Бу пайтда бизнинг ташқаримиз торлик қилиб мактаб яна бир бой қўшнимизнинг ҳовлисига кўчиб ўтган эди. Укалари Бурҳонжон, Мухторжонлар ҳам акаларига эргашиб мактабга чиқишганда ҳамма ҳавас билан қарарди. Бурҳонжоним касалмандроқ, Мухторим жуда зеҳнли бўлса ҳам жуда инжиқ, уришқоқ эди. У акаси Бурҳонжон билан китобми, бошқа нарсами талашиб жанжаллашгани-жанжаллашган эди.

Энди ташвишлардан холи бўлиб, эркин нафас олай деганда бошимга яна оғир мусибат тушди: Нўъмонжоним ўлиб қолди. Кўзимнинг оку қораси, тўнғич ўғлимдан жудо бўлдим. Мактабга бориб тўртинчи синфга ўтган эди, жуда ақлли, аълочи дейишарди, аммо сира гуркираб кетолмасди. Бир неча кун “вой-вой” лаб кўкрагини ушлаб жон берди... Худо, мен сенга нима гуноҳ қилиб эдимки, бошимга шунча ғам-алам юклайсан?

ИККИ ОҒИЗ ИЛОВА: Ташқи уйимизнинг айвони йўқ эди, олтмишинчи йилларда мен уйланганимда ҳам келин ана шу айвонсиз уйларга тушириб келтирилган эди. Бувимдан “нега бу уйларнинг айвони йўқ?” – деб сўраганимда “даданг бузиб ташлаган, кейин шундайича қолиб кетди”, деган эди. Ҳозирда вафот этиб кетган Бурҳонжон акамнинг болалари ихтиёрига ўтган ўша уйлар ҳалиям айвонсизлигича қолган. Колхоз давридаги гапларни ҳам бувимдан эшитганман. Абдуқодир бувамни Абдуқодир чилон дейишарди. Илгариги даврда у қандайдир йиғинга аъзо – член бўлиб сайланган шекилли, шунинг учун шундай лақаби бор эди. Қосим кўрни сал каттароқ бўлганимда ҳам бир неча марта кўрганман, аммо рости ундан жуда кўрқар эдим. Новчадан келган, баиараси совуқ, бир кўзи қийишқ (шундайларни ҳам олаверишиган экан-да, милицияга?) бу ёқимсиз шахсдан ҳамма ҳайиқарди. Бу одам отдан тушса ҳам, эгардан тушмасди, шекилли. Эсимда бор, қўшни Бешкана қишлоғидаги ўрта мактабда ўқиб юрган пайтимда газеталарга мақолачалар ёзиб турардим, шундан “мухбир” деган ном олган эдим. Бир куни Қосим кўр мени кўриб: “Мухбирман денг, жуда яхши, мухбирлардан ёзиш, биздан – жазолаш!” – деганида “Мухбирлик қилиб шу одамларга шерик бўларканман-да”, деб ташвиш қилганим ҳам эсимда.

Қўшнимиз Холпоиша аммам (бу аёл бизга ҳеч қандай қариндош бўлмаса ҳам, дадам уни суюқоёқлиги учун нафратланарли даражада ёмон кўрса ҳам қўшнилиги учун “амма” деб ўрганиб қолган эдик) яқингинада вафот этди. Ўрта бўйли, сариқдан келган, кишига бақрайиб қарайдиган бу аёл бизни кетганга тез-тез чиқар, дадам гоҳ унга эшиттириб, гоҳ кетгандан кейин бувимга “ҳайда, бунини!” – деб иддао қилса ҳам бу хотин парво қилмас, бақрайганича дадамга қараб: “Вой, вой, яна феъли тутиб қолди бунини...” – деб тураверарди. Оқкўнгил, содда бувим бўлса “келинг Холпоишабу”, деб уни кутиб олар, кетгандан кейин эса дадамга: “Нўъмонжон, қўйинг, жаҳлингиз чиқмасин, Холпоишабу менинг радиом, кўча-кўйларда бўлган гапларни менга етказиб туради, кирса кирибди-да, бир пиёла чой ичса ичибди-да”, – деб кўярди. Дадам эса қовогини солганича: “У чой ичган пиёлаларни қатрон қил, иккинчи киритма бу ҳаромоёқни!” – деб жеркиб берарди.

Мен Холпоиша аммамнинг ўғиллари Иномжон ва Икромжонлар билан тенгдош эдим, бирга ўйнардик, Иномжон мenden биров катта бўлса ҳам ўзаро ўртоқ тутингандик, онаси уларни ташлаб ҳафталаб аллақайларга йўқ бўлиб кетганда кўчамиздаги болалар: “Сенинг онанг ановнақа, мановнақа...” дейишганда Иномжон қизариб-бўзариб уларни сўқар, муштлашиб кетарди. Аммо доим ирқит, қулоқларидан алланима балолар оқиб юрадиган Икром эса (уни ҳамма “кар”, “гаранг” деб масхара қилгани-

қилган эди) бунақа муомалалардан йиғлаб, күзёшини оқизиб юрарди.

Холтошиша аммам қариганроқ пайтида риштонлик бир кулолға эрга тегди. Унинг ўғил-қизлари Иномжонларникига келиб юрди. Биз ҳам Иномжон иккаламиз ўша “уста бува”, яъни Иномжоннинг ўғай отасиникига борар, биз кўрмаган кулол дастгоҳларини кўриб, ўйнаб, баъзан ясаб қўйилган кўзачаларни билмасдан эзиб қўярдик. Аммо уста бува бизни койимас, афтидан, қариган чоғида ўзига хотин топилганидан хурсанд эди. Мен Тошкентда ўқиб, кейин ишлаб юрганимда, гоҳ-гоҳ чет эллар саёҳатидан сўнг қишлоққа борганимда Холтошиша аммам дарров бизникига чиқиб: “Менга нима олиб келдинг, амманг ўргилсин”, деб кўзини лўқ қилиб турарди. Шу одатини билганимдан бувим ва қариндош-уруғлар қаторида унга ҳам бирон нарса атаб олиб келардим. Бир гал қишлоққа борсам у вафот этибди, Бешариқ қизи экан, қариндошлариникига меҳмонга бориб ўша ерда ётиб қолибди, ўлар чоғида: “Менинг болаларим қани?” – деб сўрабди, Иномжонлар этиб боргунча жони узилибди. Агар адабий қиёс қидирадиган бўлсак, Шолоховнинг “Тинч Дон”идаги Аксиньяга ўхшаб кетадиган бу аёл ҳам дунёдан шундай яшаб ўтди.

МУХТОР ХУДОЙҚУЛОВ. МУЮЛИШДАГИ УЙ. РОМАН-ХРОНИКАДАН БОБЛАР

Уйимиз олдидан оқиб турувчи канал бўйида менинг бутун болалигим ўтди. Мен Катта Фарғона каналининг қурилишини ҳам эс-эс биламан, унда жуда кичкина – уч-тўрт ёшда эдим, жуда кўп одамлар канал қазишар, ҳаммаёқ гимир-гимир одам эди. Канал тепасида ишбошилар “Ҳа, бўл!”, “Тўхтама!” – деб бақириб юришарди. Ўша ишбошилардан биттаси риштонлик Эргаш Сангин бува эди. Қоп-қора рангли, чайирдан келган бу одам, бир томондан “янги ҳукуматни курганлардан” ҳисобланса, тўй-маъракаларда мулла Эргаш сифатида домлалар қаторида ўтирарди. Риштонликлардан бири билан бўлган суҳбатда бу кишининг асли Ҳиндистондан келиб, Риштонда ўтрок бўлиб қолиб кетганлиги ҳам маълум бўлди. Каналнинг уйимиз олдидаги қисмини қазитган кишилар тожикча гаплашишар, “ловайло, ловайло”, деб қўшиқ ҳам айтишарди. Улардан бир қанчаси бизнинг уйда ётишганини ҳам биламан. Улар биз – болаларга ипга тизилган туршак, мағизлар олиб келишарди. Канал тубида бўлган концертларни ҳам эслайман, бизни ҳам олиб боришарди, одамлар тўп бўлиб давра қуриб ўтиришар, орқадагилар тикка туришар, ўртада катта машъала ёниб турар, артистлар ўртага чиқиб ашула айтишар, рақсга тушишар, раққосалар яқинлашганда ўтирганлар белларидаги чорсиларини ечишиб эрга солиб, раққосага: “Қани, қани, хей!” – дейишиб ишора қилишар, ўйинга тушаётган раққоса ўша чорсига тиз чўкиб ўтирганларга муком қилар, шунда ўтирганлар бараварига завқ-шавқ билан: “Вой дод!” “Дўст!” – деб кўкракларига уриб бақиршарди. Концертлар шунақа, ўша замонга хос ва мос бўлиб ўтарди. Бу томошаларга Тамарахоним, Ҳалима Носирова, Қаноатхон деган санъаткорлар келишганини, республика раҳбарлари ҳам иштирок этишганини кейинчалик билдим.

Отам қурган уй бир йўлдан иккинчи бир йўлга ўтиш жойида қад кўтарган эди. Бизнинг муюлишдаги уйимиз мамлакатимиз ва бизнинг оиламиз ҳаётидаги кўп воқеаларга, замоннинг ўзига хос “томоша”ларига сўзсиз гувоҳ бўлганди. Бу муюлишдан ҳозирча биз ўтиб турибмиз, кейин эса бошқалар ўтади. Зеро, чарх айланишдан бир зум тинмайди...

НАЗМ

Азиз САИД

1961 йилда тугилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология факультетида таҳсил олган.

“Чилтор”, “Дили қани Бедилнинг”, “Ғойибдан дўст билан суҳбатлар”, “Вақт манзили” номли китоблари чоп этилган.

Шеърлари рус, француз, инглиз, болгар, венгер, озарбайжон, ҳинд тилларига таржима қилинган.

ШУРФА ШАҚДИР ИТИН ИИҒИРАР

* * *

Дарахтнинг новдасин кесиб
най ясашиди
ва
куй чалишиди дарахт ҳақида.

Дарахтнинг баргларин сиқиб
ранг олишиди
ва
чизишиди дарахтнинг суратин.

Дарахтнинг пўстлогин шилиб...

Дарахтнинг жуда кийгиси келди
ўз пўстлогидан
тикилган
ковушни.

* * *

Бир коса шамол, охиргиси деб,
Алдаб сотиб кетди: созми ё оҳанг?
Бармогимни ботирдим, тунга бўялди,
Жоним қани, ҳей, дарвоза нега ланг?

Икки кўзимда жилваси бенур,
Юсуфнинг кўйлаги уми, уми-увв.
Кўлимда йўл тутам, лабларим тупроқ,
Соҳибим, кўзангдан берма менга сувв.

На туйнук, на тешик, қўлларим озод,
Тебранмас бешигим лойини қордим.
Фаришта топмаган сиёҳ пардани
Ниназан кўрдиму кўзимни бердим.

ШАШМАҚОМ

1

Ғамранг кўлда қозғоз қайиқча,
Эшкаги йўқ ёз саёҳатчи.
Саробранг кун ичар соҳилда
Сўнгги умид шўр ҳамда аччиқ.

Суруви йўқ кекса чўпон – йўл,
Гулхан ёқар изларни йиғиб.
Қуриган вақт пўстлогин тирнаб
Шамол ёзар: тош ҳамда йиғи.

Соҳиби йўқ сандиқ эса қулф,
Тақиллатар кимдир ичидан.
Осмон ҳам йўқ, ер ҳам йўқ энди,
Ҳатто кўлнинг суви ичилган.

2

Ҳамёнини очар сахий тун,
Бозор эса гунг ва кимсасиз.
Қалдирғочнинг уяси – юрак.

Қирриқ сарроф – шамол уйғониб,
Савдосини бошлайди сассиз.
Бойўглининг ўғли – ваҳима.

Билагузук ва най дўконда
Бозингардан гаровга қолган.
Ярқиллаган қиличми-қинми?

Демак қадим базми жамишидда
Ҳамма нарса бошма-бош бўлган.
Балиқларнинг осмони – нима?

Сарроф энди бирга ўн қўшиб
Алмашмоқда савобга гуноҳ.
Калтакесак сайради – булбул.

Тарозини мумлаганини
Билмади тун, йўқ битта гувоҳ.
Қалдирғочнинг уяси – илон.
Калтакесак сайради яна.

3

Сув қайнади, сўнгра тугади,
Қўмгон эса увулламоқда.

Қудуқ бунча бўлмаса чуқур?

Соҳибфурсат лаълиси бўм-бўш,
Макрғиёҳ томизар шарбат.

Кўршапалак бунчалар учқур?

Дастурхонни очади осмон –
Мусичанинг қаноти ва ел.

Жарликларнинг тиши қамашур.

Ер остида қурт ва қумурсқа,
Гул томирин тўғраб беради.

Тулпор қайтар кўзлари сўқир.

Ўғир эса донга тўлади,
Тош кулади – элакка насиб.

Ҳаққуш яна оловни чўқир.

4

– Зинаси йўқ нарвондан
Қайга чиқиб кетяпсан?

– Жим!

Жим!

Жим!

Фалакда ҳеч ким йўқми,
Нега қайтиб тушяпсан?

– Жим!

Жим!

Жим!

5

Сир зорига қўйилган тош – ой
сурилганга ўхшайди.

Ялтир-юлтир юлдузми, изми,
кирилганга ўхшайди.

Тун кўйлаги йиртиқ – қароқчи
тирилганга ўхшайди.

Сабр тортган қора камалак
узилганга ўхшайди.

Уфқда қон, қатлами ё зиёфат
тузилганга ўхшайди.

Муз ўпмоқда кўзимизни, йўл
бурилганга ўхшайди.

6

Ҳэ-э-э, чўлти тўқиб жийдадан

Тун қозонин ковладим.

Чақмоқ чақиб қайтадан

Қанотимни тобладим.

Кўзида ранг қайнатган

Мусаввирни чорладим:

– Чорчўпи йўқ мато бу,

Четиға нур тақилган,

Ўртасига гул билан

Қоп-қора миҳ қоқилган.

*Ҳэ-э-э, гардиши йўқ дойрани
Чалдим, дилим қабарди.
Дор устида адашдим,
Тошга уриб табарди.
Жон қушини чақирдим,
Айтди қулиб хабарди:*

*– Меҳмони йўқ супа бу,
Тўртта шами ёқилган,
Тақсимчада жуфт мева
Данаклари чақилган.*

Данаклари чақилган.

* * *

*Оч офатдай судралиб ўтган,
Кунларимга боқаман ҳайрон.
Кўндан буён юрак ҳам бўм-бўш,
На шодлик бор, на рост, на ёлгон.*

*Ахир, юлдуз ҳар тун чархида,
Турфа тақдир ипин йигирар.
Дарахтларнинг зангор тушига,
Жуфт-жуфт бўлиб соялар кирар.*

*Мен-чи, сира ушлай олмаган,
Ўйларимни яшайман қаргаб
Ва чақириб кўҳна ғамларни,
Томиримга чиқаман бойлаб.*

НАЗМ

Вафо ФАЙЗУЛЛОХ

1963 йилда тугилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетида ва Москвадаги Адабиёт институтининг Олий адабиёт курсида таҳсил олган. “Хут”, “Хабарсиз севинч”, “Мангу лаҳза”, “Жон йўли”, “Азалий гусса” шеърлар тўпламлари, “Чақмоқ ёруғи” насрий китоби нашр этилган. Айни пайтда “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясида ишламоқда.

КҮНГЛИМДА РАББОНИЙ БИР ХҲЗҮР

НАЖОТ

Ҳалокатдан қутқарар улдир,
Бир имдод келади олисдан.
Изҳор қилмаганинг жавоҳир,
Сезаман, нақадар холиссан.

Тонг отади энди бошқача,
Чопиб, ҳоримасдан яшайман.
Учқур умр кўздан қошгача,
Ниманидир англай бошлайман.

Оқ булутга боққанча масрур,
Телба шамолларда тизиб байт.
Кўнглимда раббоний бир ҳузур,
Энг ёруғ хаёлни этган сайд.

Карвон йўли устида кулбам,
Номангни интизор кутади.
Дунё гўзал кутаётган дам,
Бадбахтлар кутмасдан қон ютади.

Уфқ қадар чўзилган далам,
Юлдузларга етган тоғларим.
Умидвордир мендан ҳар жилга,
Ўқилмаган содда чоғларим.

Саҳарлар уйғониб кетаман,
Хонтахтамада азалий режа.
Энг ардоқли сўзни битаман:
“Қуръони карим”ни ҳижжесала!

Зангори ҳисларга лиммо-лим,
Кўклардан тушади шуғлалар.
Мана шу кунларда кимдир-ким,
Айтажақдир ожиз кўлкалар.

Ҳалокатдан қутқарар улдир,
Бир имдод келади олисдан.
Сўзлар ўстирасан кўнглинда
Орзиқиб, энтикиб бир ҳисдан.

Кун санайман, билмай ўзимни,
Иродамни тоблайти бўрон.
Давралар пойлайди сўзимни,
Ҳар одимим саслари бурҳон.

Бордир гурунларда бўш ўрним,
Ҳеч ким босолмайди қадримни.
Саволларга тирбанд ҳузурим,
Ҳеч кимга бермасман дардимни.

Опицлайман гўр хиргойини,
Элим руҳияти пистоқи.
Ҳўплаганча Чиннинг чойини,
Халтамдаги тугайди қоқи.

Барибир, ишониб Раббимга,
Тикиламан олисга жуда.
Андуҳлар кетади қалбимдан,
Йиғламагин сен ҳам беҳуда.

Яқин жаранглажак кўнгироқ,
Яқин сенга етар кунларим.
Яқин чорлаб турган кўк чироқ,
Яқин жуда ёруғ тунларим.

Ҳалокатдан асрайди кема,
Йўлга отланганинг сайри хўб.
Мен ҳақимда ҳеч нима дема,
Сен ҳақингда айтажагим кўп...

...Хур онлар кўксимни тўлдирур,
Уйғотади исмимни сунбул.
Раҳмоним шайтонни ўлдирур,
Не тонг, менга йўл берар булбул.

Шижоатда экан бор маъни,
Олам – тасаввурлар пойгаси.
Келтирганим Ҳақ буюргани,
Сен ойчехра эса дояси.

Тугамайди кўнгил изҳори,
Тушимиз уланар хаёлга.
Нодир жуда руҳнинг рўзгори,
Чап бериб ҳамшиша заволга.

Дарс оламиз дарс берган каби,
Шамол, ёмғир йўлга ўргатар.
Шивирлайди теракнинг лаби,
Қаргалар бешикни тебратар.

Ҳалокатдан озод дилимга,
Келади олисдан бир имдод.
Қайтмагайман асло йўлимдан,
Тўхтама дер, донишманд ҳаёт.

ОВОРА

Йўлимга кўз тутди райҳонлар,
Мен кўлимни узатолмадим.
Жуда соғинади осмонлар,
Бормадим ҳам, хат тутолмадим.
Дўстим сени унутолмадим,
Йўлингга ҳам кўз тутолмадим...

Чумолилар йўлидан борар,
Олмалар пишмасдан узилди.
Паттасиз қумурсқалар бонг чалар,
Кимнингдир ёноғи эзилди.
Қуртга садоқатдан сўзладим,
Қишига хиёнатни тузладим...

Зағизгонлар ҳолимдан кулар,
Чумчуқлар танирми шўх боқиб?
Бойўғли, хотира ўртанар,
Марҳумларнинг уйига соҳиб.
Кетганларла, кетмай бўзладим,
Изларингни кўкдан изладим...

Ўн тандир нон ёпади қишлоқ,
Юз тандир нон сўрар тўдалар.
Шундай чигал маъсум яшамоқ,
Шамол оқсоқ бўри судралар.
Уфққа ботмади тизларим,
Юлдузга ҳам етмай изларим...

Истиқомат рўйхатида мен йўқман:
Шаҳар асло илмайди кўзга.
Сахро учун дайди жўжиқман,
Кўналғасиз ниначиман бир ўзга.
Кириб-чиқар болаликка ҳисларим,
Оламларда унутгандир дўстларим...

Қабристонга қараб кетган йўл,
Соғинишдан безган тераклар.
Очилмаган хасмим номсиз гул,
Нағмасиз шаҳарсоз юраклар
Бўлолмадим, қишлоқ кўрмадим,
Пишиган шафтолилар,
ўргилолмадим...

БАҲС

АДАБИЁТ – ОЛДИНДА ЁНГАН ЧИРОҚ

(Суҳбат)

“Шарқ юлдузи” журнали тахририяти саволлари:

1. Бадший асар тарбия воситасими? Яхши китоб эзгуликка, ёмони ёвузликка етаклашига шионасизми?
2. Энг катта адабиёт юрагимизда яшайди. Демак, адабиёт ҳар биримизнинг, ҳаммамизнинг ичимизда. Лекин адабиётга “яқин” бўлганимиз ҳолда нега дунёда зулм бор? Нега бугун инсоният янги йўл қидирмоқда? “Йўлини йўқотган дунё”да адабиётнинг ўрни ва роли борми? Нега у, яъни адабиёт дунёнинг йўлини йўқотишига жим қараб тур(а)ди? Энди-чи, адабиёт дунёнинг равишига таъсир этиб, унинг янги, муносиб йўл топишига илҳомлантирувчи куч бўла оладими-йўқми?..
3. Битта асар жамиятга икки хил таъсир кўрсатадими? Нима учун?..
4. Хос ва омма диди ҳамда адабиёти ҳақида сиз нима деган бўлардингиз? Ҳаммага “ҳамма нарса”ни тақдим қилиши қандай оқибатларга олиб келади? Маънавий иммунитетни ҳали етарлича шаклланмаган ёш авлодга қандай асарлар тавсия этиладию қандайлари йўқ?
5. Умидбахш ва тушкун адабиётнинг ўқувчи ва жамиятга таъсири масаласида нималар дея оласиз? Замоनावий дунёнинг бугун қандай адабиётга эҳтиёжси бор?
6. Ўтмиш меросни ҳар бир замон ўз мезонлари чигиригидан ўтказиб туриши керакми? Нима учун?
7. Инсон тирик экан, ҳар доим танлов қаришида туради. Худди уч йўл бошидан чиқиб қолган эртақ қаҳрамони каби. Ҳар қанақа мулозаматни бир четга суриб қўйиб айтганда, тўғри танлов қилишида адабиётнинг роли борми-йўқми, бўлса, қай даражада?

Боқижон ТҶҲЛИЕВ

1954 йилда туғилган. Хўжанд Давлат педагогика институтини битирган.

“Билим – эзгулик йўли”, “Моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги Юсуф Хос Ҳожиб талқинида”, “Қутадоғу билиг”нинг поэтикаси масалалари”, “Бадий асарларни шарҳлаб ўрганиш (мумтоз асарлар мисолида)” сингари ўндан ортиқ китоблари, умумий ўрта таълим мактаблари учун “Адабиёт” дарсликлари ва ўқув қўлланмалари муаллифи.

"АДАБИЁТ ИСТЕЪДОДЛИ ЁЗУВЧИНИГИНА ЭМАС, БАЛКИ ИСТЕЪДОДЛИ КИТОБХОННИ ҲАМ ТАЛАБ ҚИЛАДИ"

“Китоб бизнинг ҳозирги ҳаётимиздир. Унга ҳамма муҳтож, ...болалар ҳам. Ҳамма гап улар учун китоб танлашда, биз ҳаммадан олдин номуносиб танланган китобларни ўқиш ҳеч нарса ўқимагандан кўра ёмонроқ ва зарарлироқдир, деган фикрга қўшиламиз”.

В.Г.Белинский

1. Саволга ҳеч бир иккиланишсиз, узил-кесил ҳолда ижобий жавоб бериш мумкин. Бадий асар ҳақиқатда ҳам тарбия воситаси. Бўлганда ҳам ниҳоятда кучли, қудратли ва таъсирчан восита. Бу ҳақиқат одамзод томонидан жуда қадим замонлардаёқ англаб етилган. Агар шундай бўлмаганида, эрамиздан олдинги 106-43 йилларда яшаб ўтган Марк Туллий Цицерон: “Китоби йўқ уй жони йўқ танага ўхшайди”, – деб ёзмаган бўларди. Агар шундай бўлмаганида, подшолар ўз хазиналарида энг нодир ва ноёб ашёлар қаторида китобларни сақламаган бўлар эди. Агар шундай бўлмаганида, Шарқнинг ҳам, Ғарбнинг ҳам буюк мутафаккирлари бутун дунё аҳлини китоб ўқишга чорлашмаган бўлар эди.

XI асрнинг буюк мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб яхши китобларни муносиб кишиларга бериш, аксинча, номуносиб кишилардан уларни асраш кераклиги ҳақида ўғит беради:

Китаб қадрини ма билиглиг билур,
Уқушсиз кишидин адин не келур.
Э, текма кишика китаб бермагу
Апанг дўстунг эрса, эмин бўлмагу.

Маъноси:

Китоб қадрини ҳам билимли билади,
Заковатсиз кишидан (жаҳолатдан) бўлак нима
келади?!

Эй, ҳар хил кишига китоб бермаслик керак,
Агарчи дўстинг бўлса ҳам, хотиржам бўлмаслик керак.

Одамзоднинг пайдо бўлганидан то ҳозиргача яшаб, умргузаронлик қилиб келиши унинг бир ўзи эмас, балки бошқалар, ўзини қуршаб турганлар билан биргаликда, ҳамжихатликда фаолият юритишини тақозо этган. Улар ўзаро иқтисодий, ижтимоий, сиёсий соҳаларда мулоқотда бўлсагина жамият ҳаётининг текис, хотиржам, эртанги кунга ишонч ва умид билан одимлаш имкониятларини ҳис этишган. Бундай фаолият турлари ичида маънавий фаолиятнинг ҳам ўз ўрни ва аҳамияти борлигини тобора кўпроқ ҳис этиб боришган. Албатта, бадиий адабиёт биз тасаввур қилган, билган ва кўрган ҳозирги даражасига бирданга етиб келган эмас. У ҳам ниҳоятда узун ва мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтган. Зеро, одамзод биргаликда яшаш жараёнида ўзи биладиганини бошқаларга ўргатиш ҳамда билмаганларини бошқалардан ўрганиш заруратига кўпроқ дуч кела бошлаган. Ҳатто, улар дастлаб яратган иш қуроллари ҳам бошида ишга яроқлилиги нуқтаи назаридан баҳоланган бўлса-да, аста-секин унинг қулайлиги, ниҳоят, унинг кўринишида ҳам кўзга манзур бўлиши устуворлик касб эта борган. Демак, улар инсондаги диднинг, хусусан, бадиий диднинг такомил учун хизмат қилган. Буларнинг барчаси кечаги кунга, инсониятнинг ўтмишига дахлдор. Бугун эса...

Бугун ҳам бадиий дид тарбияси алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги ёшларимизнинг бадиий дидлари тарбияси жамиятимиз, жонажон юртимиз – Ўзбекистоннинг эртаси, келажаги билан бевосита боғлиқ эканлигини тан олишимиз керак. Бунинг учун эса тарбиявий муҳитнинг ҳозирги ҳолати ижобий томонга янада жиддий тарзда ўзгариши, ёшларимизнинг онгу шу-урига таъсир қилиши мумкин бўлган мафкура, ғоя ва оқимларнинг салбий таъсирларига нисбатан иммунитет ҳосил қилган авлоднинг тарбияланиб бориш даражаси мунтазам, изчил ва барқарор бўлиши керак.

Бугунги жамият инсоният эришган цивилизациянинг энг баланд чўққисида турибди. Албатта, жаҳон аҳли бу чўққининг атрофида ўзига хос ва ўзига мос бўлган даражалардан жой олган, шунга кўра, улар бир-бирига ўхшайди ва бир-бирларидан фарқ ҳам қилади. Бу фарқларнинг катта қисми, назаримизда, уларнинг китобга, хусусан, бадиий адабиётга бўлган муносабатларидан келиб чиқади.

“Эртақлар – яхшиликка етаклар”, – деган айтим тасодифий эмас. Халқ билиб айтади. Билганини бошқаларга етадиган қилиб айтади. Мазкур айтимида халқ оғзаки ижодининг бир намунаси – эртақ мисолида халқнинг бадиий адабиётга бўлган муносабати, унга берган баҳоси мужассамлашган. Бадиий адабиёт ҳаёт манзараларини китобхон кўз олдида жонли, худди ҳаётнинг ўзига ўхшатган ҳолда намоён этиши билан мароқли. Бу мароқ, айниқса, ёш авлодда ниҳоятда кучли ва таъсирли бўлади. Шунинг учун ҳам уларни яхши китобларга ошно қилишнинг шарофати кўп.

Кейинги пайтларда телевизордан, айниқса, компьютер (интернет) лардан ёзғиришларнинг тобора кўпайиб бораётгани очиқ сезилади. Бу ёзғиришларнинг бир томонламалигини эътироф этиш керак. Зеро, фақат ёзғиришнинг ўзи билан ҳеч иш битган эмас, битмайди ҳам. Бунинг ўрнига телевидение, радио, компьютер технологияларидан, оммавий ахборотнинг бошқа воситаларидан ўз манфаатимиз йўлида – ёш авлодни тарбиялашга ижобий ҳисса қўшиши мумкин бўлган жиҳатларни кўпайтириш ҳақида ўйлаш муҳимроқ кўринади. Айни мана шу соҳада бизнинг нотугалликларимиз, кемтикликларимиз кўпроқ.

Эндиликда телевизорда ҳам миллий маънавиятимизга таянадиган мультфильмлар сони ва салмоғининг тобора кўпайиб бораётганидан кўз юммаслигимиз керак. Улардаги айрим камчилик ва кемтикликлар ҳақида эса му-тахассислар ўз сўзларини айтишлари лозим. Аммо бир нарсани унутмас-

лик керакки, мультфильмнинг асосий таянч нуқтаси бадиий адабиётдир. Шунга кўра, биз уларга ҳам бадиий адабиётнинг ўзига хос тарғиби, демакки, энг кенжа авлоднинг тарбиясидаги муҳим омил сифатида қарашимиз мақсадга мувофиқ бўлади. Шундан келиб чиқиб, яхши китоб тарғибининг жиддий тарзда кенгайтирилиши мақсадга мувофиқ кўринади. Бунда рангбаранг шакл ва кўринишларнинг имконлари катта. Ҳамма гап улардан ўз ўрнида ва омилкорлик билан фойдаланишда, холос. Жажжи болажонларимизнинг мультфильмлар олдида ўзини қандай тутаётганини кўрган киши, уларнинг инсон руҳиятига нечоғли таъсир ўтказишини жуда очик ва ёрқин тасаввур қила олади. Шунинг учун ҳам бадиий адабиётнинг тарбиявий имкониятларига шубҳаланиб қарашга ҳеч қандай асос йўқ. Аксинча, бу имкониятнинг тенгсиз таъсир қувватига эга эканлигини эътироф этган ҳолда, уни бевосита болаларимизга яқинлаштиришнинг йўллари кўпроқ излашимиз керак, холос.

Яна бир марта алоҳида таъкидлаш жоизки, бадиий адабиётнинг таъсир кучи, қуввати ниҳоятда катта. У инсонни яратишга, бунёдкорликка ҳам, бузғунчиликка ҳам ундаши, рағбатлантириши мумкин. Зеро, К.Гельвеций айтганидай: “Китоблар орасида худди кишилар орасида бўлгани каби яхши ёки ёмон жамиятга рўпара келиб қолиш мумкин”. Шунинг учун ҳам болаларни “ёмон жамият”га эмас, балки “яхши жамият”га рўпара қилиш айни муддао бўлади.

Психологларнинг кузатишларича, боланинг илк тасаввурлари ниҳоятда яшовчан ва таъсирчан бўлади. Улар мана шу илк “тасаввур ва тажрибалари”ни кейинчалик ҳаётда қилиб кўриш учун уринишар экан. Демак, бемаза урф-одатлар, ноўрин хатти-ҳаракатлар, бир сўз билан айтганда, бузғунчилик ғояси билан йўғрилган мультфильм ёки бадиий асар воқеалари ҳамда қаҳрамонларига тақлиднинг реал ҳаётда ҳам юз бермаслигига ким кафолат бера олади?!

Буларнинг барчаси биз учун сабоқ бўлиши, эзгуликни тарғиб қиладиган, уни болаларимизнинг онгу тафаккури, руҳиятига сингдиришга восита бўладиган адабиёт намуналаригина бугунги жамиятимизни, айниқса, ёшларимизни қўлларидан етаклаб, мунаввар истиқбол сари бошлаши жоиз ва зарурлигини эътироф этишга тўғри келади. Сўзимиз қуруқ бўлмаслиги учун бир тарихий мисолга мурожаат этиш ўринли кўринади. Гап буюк Низомий “Хамса”сига жавоб тариқасида ёзилган “Махзан ул-асрор” (Хоразмий) асаридаги бир ҳикоя устида боради. Ҳикоянинг муҳим жиҳати шундаки, у реал ҳаётга асосга эга. Ҳикоя қаҳрамони – Амир Темур. Муаллифнинг тасвирлашича, Темурбек бирданига олий даражага етишган эмас. У дастлаб анча қийинчиликларни, машаққатларни бошдан кечирган. Унинг давлати ҳам бирданига барқарор бўлиб қолмаган:

Чунки Темурбек бурун этти хуруж,
Давлати топмайдур эди бу уруж.¹

Хоразмий Темурбекнинг “ожизу мафлук” (“фалокатга учраган”, “жафо кўрган”) тарзда кезишини уқтирар экан, қутилмаганда:

Тенгри қазоси била ахтаргузар,
Бу сиқув жо қилди илкин захмдор.

“Илки захмдор” – қўли ярадор бўлгандан кейин унинг умиди кесилади. Бироқ “ҳиммати олий” унга яна “зўр даст” беради. Унда “Тангридан умид-

¹ Уруж – “юксалиш”, “равнак” маъноларини билдиради.

вор” бўлишга имкон туғилади. Аммо ҳали синов давом этади. Тақдир унга яна бир янги муаммони тақдим этади:

Токи азал ҳукми била дасти ғайб,
Солди аёқина шикаст узра айб.

Бир илиги, бир оёғи мубтало,
Қолди бу ғарибликда душман аро.

Яъни бир қўли ва бир оёғи шикастланиб, душман орасида қийин аҳволда қолди. У мутлақо умидсизлик гирдобидида қолган эди. Ана шу ҳолатда тақдир унга ажойиб бир кузатувни рўпара қилади:

Кўрдикки бир мўр: оёғи, али йўқ,
Бўксаси мажруҳу ёрим бели йўқ.

Энг ажойиби шуки, мўр (чумоли) шу ҳолати билан бир зум ҳам тиним билмасди. У мунтазам ҳаракат билан ўз мақсади сари интиларди:

Келди-ю ул томға ёвушти равон,
Саъй ҳамон эрди, йиқилмоқ ҳамон.

Чумолида аҳд қатъий эди, бу йиқилишлар унинг аҳдини мутлақо қайтаролмасди. Шунинг учун ҳам у ҳаракатида мунтазамликни қанда қилмасди:

Ушбу йиқилғонға тўнгулмади мўр,
Ёрманиб ул томға яна қилди зўр.

Чиқди ёрин йўлга ёвушқуча тунд,
Тирноғи сустайди, тиши бўлди кунд.

Энг ёмони шу эдики, чумоли том бошига етай деганда, яна ерга қулаб тушади. Бу ҳол бир неча марта такрорланади:

Тушти яна бош қуйи ул томдин,
Келди-ю яна ёпушди нокомдин.

Олти-ети қатла туша ярмана,
Чиқти ўшул том бошина тирмана.

Темурбек бу жараённи мароқ билан кузатади. Ундан тегишли хулоса ҳам чиқаради:

Бек этиб ул иштин ўз ишини ёд,
Бўлди ўшул рамз била кўнгли шод!

Кучланиб ул дам юраки жўш этиб,
Заҳмати хуш бўлғучи хомуш этиб...

Тутти жаҳон мулкиятин як қалам,
Урди етти кишвар ичинда алам!

Муаллиф – Хоразмий ҳолатни умумлаштирар экан, шундай мулоҳазаларни билдиради:

Кимгаки ҳиммат назари туш бўлур,
Кўкни талашқучи учар куш бўлур.

Ҳикмат ила давлат этагин тутар,
Эр киши ҳиммат ила ишга етар.

Хоразмийнинг мазкур хулосаси, бадиий адабиётнинг таъсир кучига беҳад ишонч ва эътиқод замирида юзага келганига шубҳа йўқ.

2. Дастлаб шуни айтиш лозимки, зулм адабиётнинг борлиги учун, унинг кўпчилик қалбидан муносиб ўрин олганлиги учун эмас, аксинча, мана шу шифобахш дори – малҳамнинг ҳаммага бирдай етиб бормагани учун юзага келади, шундай муҳитдан куч олади. Зулм озикланадиган энг асосий манбалардан бири ҳам маърифатсизлик, маънавиятсизликдир. Оддий одамнинг маърифатсизлиги, маънавиятсизлиги билан қўлида бошқаларга таъсир ўтказиш имкони бўлган айрим шахсларнинг маънавиятсизлигида, албатта, фарқ бор. Юсуф Хос Ҳожиб таъбири билан айтганда, агар нарса кирланса, ифлосланса, уни сув билан ювиб тозалаш мумкин бўлади. Агар сувнинг ўзи кир бўлса-чи? Ёки:

Киши игласа ўт ўтачи берур,
Ўтачи игинга эмин ким қилур?

Маъноси:

Одам дардга гирифторм бўлса, табиб унга дори-дармон қилади, табибнинг дардига ким дори-дармон қилади?!

Агар тараққиётнинг энг олий даражаси сифатида XX аср ҳамда бизнинг асримиз олинадиган бўлса, айтиш мумкинки, инсониятнинг ҳайратомуз кашфиётлари айни мана шу даврларга тўғри келади. Афсуски, бузғунчи ғояларнинг энг олий даражалардаги “кашф этилиши” ҳам айни мана шу асрлар зиммасига тушиб турибди.

Инсоният янги ва муносиб тараққиёт йўлини изламоқда. Бу йўл уруш ва вайронагарчиликларни, инсоният эришган цивилизация ютуқларининг йўқ бўлиб кетишини, жаҳолат ва ёвузлик илдизларини йўқотишга, кўпориб ташлашга қаратилган. Бунда ҳар қандай воситалардан кўра китобнинг, бадиий адабиётнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. В.Гюгонинг кўрсатишича, “Ҳар куни яхши китобларни ўқиш таъсирида кўполликнинг ҳар қандай шакли худди оловга тушгандек эриб кетади”. Китобга яқин бўлмаган одамнинг инсон маънавиятига дахлдор олам ҳодисалари ичида яшашига шубҳанинг уйғониши аниқ.

Дарҳақиқат, адабиёт том маъноси билан тарбия мактаби эканлигини ҳеч ким инкор этмайди, инкор этолмайди (зеро, “адабиёт” сўзининг ўзағиёк бунга очик далолат қилиб туради). Аммо унинг ўз вазифасини бажариш-бажармаслиги тўғрисида эса фикрларнинг ранг-баранг бўлиши ҳам бор гап. Бу адабиётнинг ўзигагина боғлиқ эмас. Бу ерда, назаримизда, иккита омил бор. Уларнинг биринчиси, яратилаётган бадиий асарларнинг ўзи, иккинчиси эса, у билан мунтазам танишиб бор(ма)аётган китобхон.

Адабий асар яратилиб китоб ҳолига келгунича у муаллифнинг, ижодкорнинг хос, шахсий мулки бўлади. Китобхон ҳукмига ҳавола этилган кундан бошлаб, у ижодкорнинг шахсий мулки мақомидан чиқади. Энди у шу

мулкдан бахраманд бўладиган, уни ўқиб ўзига тегишли хулосалар чиқариб, муайян мулоҳазалар юритиш имконини берадиган ижтимоий объектга айланади. Шундай экан, мана шу “ижтимоий объект”нинг моҳияти нимадан иборат? Нима учун барча “ижтимоий объект”лар жамият аъзолари ўртасида бир хил мавқе ва обрў қозонмайди? Уларнинг замондошларга, хусусан, ёш авлоднинг онгу шуурига ижобий маънодаги “дахл қилиши”га нималар халақит беради? Уқилмаётган китоб ҳақида фақат ёшлар, китобхонлар эмас, ёзувчи, шоир, драматургнинг ўзи ҳам, ёзувчи ва китобхон мулоқотини таъминлаш учун сафарбар қилинган танқидчи, мураббий, ўқитувчи, ота-оналар ҳам бу ҳақда ўйлаб кўриши керак эмасмикан?!

Гап шундаки, ҳақиқий асарнинг бадиийлиги, демакки, унинг замонавийлиги, ҳаққонийлиги, одам ва олам ҳақидаги ҳақиқатларни акс эттириб бериш, инсонлар кўнглидаги ранг-баранг туйғулар билан уйғунлик даражаси, ўзбекона сўзнинг оҳор ва ифодаси мавжуд эҳтиёжларга мос ва муносиб келиши керак. Бу ижодкорнинг “бадиий маҳорат” деб номланадиган мавқеига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, биз адабиётнинг қайси йўлдан юришини, қаёққа қараб бошлашини айти мана шундай олийкадр намуналарнинг кўп ва озлиги билан ўлчашга мажбурият сезамиз.

Бу андозани бизга дастлаб ҳазрат Алишер Навоий берган. Унинг назарида, шоирлар “назм гулистонининг хушнағма қушлари”дир. Аммо уларнинг барчаси бир даражада эмас. Улар аъло, ўрта ва паст даражаларни ташкил этади. “Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят шариф ва дилписанд” (“Маҳбуб ул-қулуб”) бўлганлари уларнинг аълоларидир. Али ибн Абу Толиб, Шайх Фаридиддин Аттор, Мавлоно Жалололдин Румий, Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Дехлавий, Захируддин Санойӣ, Шайх Авҳадуддин, Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий сингари улуғ ижодкорлар шу сирага киради. Айти пайтда, булар орасида шундайлари ҳам борки, “юз машаққат била бир байтким боғлаштурғайлар даъво овозасин етти фалакдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маъориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат”. (Демак, бундай китобларни ўқиш зарурати йўқ, бугина эмас, улар зарарли ҳамдир).

Алишер Навоий тасниф охирида бир рубоийни илова қилади:

Аълоларидур нединки дерсен аъло,
Аднолари ҳам барча данидин адно.
Авсатлариким, ҳеч нимага ярамас,
Билким, нафас урмамоқ алардин авло.

Маъноси:

Уларнинг аълолари ҳар нарсадин аълодир,
Тубанлари эса барча тубанларнинг тубанидир.
Ўртачалари эса ҳеч нарсага ярамайди,
Билгинки, улар ҳақида оғиз очмаслик муносибдир.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, бадиий асар бадиийлик талабларига мукамал даражада жавоб берганидагина “завқу ҳол аҳли булар латоийфи била масрур” ҳамда “булар маорифи била ҳузур килурлар”. Бошқа ҳолатларда эса улар ижтимоий-маънавий ҳамда адабий-бадиий чиқит ҳисобланади. Чиқитдан, яроқсиз нарсадан фойдаланиш эса фойда эмас, балки зарар келтиради.

Том маънодаги яхши асар ёзган адибнинг, ижодкорнинг сояда қолиб кетиши мумкин эмас. Биз кўплаб ижодкорларимизнинг бу борада муносиб

ижод йўлини давом эттираётганларини, ёшларнинг эса шу муқаддас йўлга муносиб бўлишга интилаётганларини кўриб, кузатиб келамиз. Албатта, ният ва ижро, мақсад ва натижа ҳар доим ҳам бир хил бўлавермайди. Шунинг учун ҳам ижодкор омилининг бу борада ҳал қилувчи аҳамият касб этишини эътироф қилиш жоиз. (Демак, Ф.М.Достоевскийнинг: “Ўрганинг ва ўқинг. Жиддий китобларни ўқинг. Бошқасини ҳаётнинг ўзи қилади”, – деган ўғитлари бугун ҳам ўз кучини сақлаб турибди).

Ҳодисанинг иккинчи томонида китобхон деган энг асосий “омил” ҳам бор. Яхши ёки ёмон асарнинг биринчи ва олий даражадаги ҳаками – китобхон. Лекин бу ҳакамлар ниҳоятда серқатлам. Улар бир-бирларидан дунёқарашлари, эътиқоди, қизиқиш доиралари, ёши, жинси, умумий адабий тайёргарликлари, яъни бадиий дидларига кўра фарқланади. Бундай ранг-баранг қатламнинг ҳар бирида шакллан(ма)ган турфа эҳтиёжлар мавжуд.

Китоб дўконларида турсангиз, китобхонларнинг алоҳида муаллифлар ёзган асарларни излаб келаётганларини кўрасиз. Бу ҳол кишини қувонтиради. Демак, бугун биз замондошларимизни, айниқса, ёшларни китоб ўқимасликда айблай олмаймиз. Ахир, мамлакатимизда юздан ортик нашриётлар фаолият юритмоқда. Улар янги ва ранг-баранг китобларни мунтазам равишда чоп этишмоқда. Бу асарларнинг барчаси китобхон “бисоти”дан жой олмақда. Аммо бу китобларнинг бадиий-эстетик даражаси бир хилми? Уларнинг барчаси бир хил даражадами? Уларнинг барчаси ҳам бир хилда эҳтиёжмандларнинг, хусусан, ёшларимизнинг бадиий-эстетик жиҳатдан бойиб боришларига хизмат қила оладими?

Агар ҳақиқий бадиий асар ёшларимизнинг қўлига етиб борса, ундан муносиб озиқланиш амалга ошса, менинг назаримда, бунинг натижасида ёш кўнгилларда эзгуликка, гўзалликка, эрк ва адолатга, мустақиллик ва ижодкорликка бўлган майл ва рағбатга ҳам ижобий таъсир бўлади.

Худди шу нарсанинг ўзи уларнинг қалбида ёвузлик ва хунукликка, лоқайдлик ва бепарволикка нисбатан кескин эътироз ва раддияларни ҳам келтириб чиқаради. “Зулм” тушунчасининг ҳам мана шу гуруҳ ичида инқироз ва тошбўронга учрашини тасаввур қилиш мумкин.

Адабиёт ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз китобхонига осонгина, ўз-ўзича етиб боравермайди. Ваҳоланки, “адабиёт истеъдодли ёзувчинигина эмас, балки истеъдодли китобхонни ҳам талаб қилади” (И.Гёте). Истеъдодли китобхон эса алоҳида ва жиддий тарбияга муҳтождир. Ҳазрат Навоий таъбирлари билан айтганда, истеъдод эгаларини тарбия қилмамак ҳайфдир. Бу жуда узун ва машаққатли йўл. Бу йўлнинг тармоқланиши ҳам ўзига хос ва мураккаб. Оила, мактабгача тарбия муассасалари, умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар, касб-хунар коллежлари, мактабдан ташқари муассасалар, оммавий ахборот воситалари, нашриётлар, телевидение, радио...

Назаримда, биз оила кутубхонасининг шаклланиши ва ривожига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Бу борадаги яхши тажриба ва ташаббуслар оммалаштирилиши, рағбатлантирилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Таълим муассасаларидаги кутубхоналар фондининг янада янги ва яхши китоблар билан бойитилиши борасида қайғуришимиз ўринли бўлади. Нашриётларнинг янги китобларини таълим муассасаларига совға қилишлари учун, эҳтимол, солиқ тизимида енгиллик ва имтиёзларнинг жорий этилишини кўзда тутиш самарали бўлар.

3. Бадиий адабиётнинг ўзига хосликларидан бири – унда кўп маънолилиكنинг мужассамлашгани билан белгиланади. Айниқса, буюк асарлар, буюк адибларнинг ижодларида бундай ҳолатлар кўп учрайди. Бир асарнинг икки

ёки ундан ортик талқинларининг юзага келиши тасодифий эмас.

Тасаввуф тарихида машхур бўлган хуросонлик Шайх Абу Саид ибн Абул Хайр (967-1049) тасаввуф тарғибига бағишланган фаолиятида келиб чиқиши халқ оғзаки ижодига бориб тақаладиган рубойлардан унумли фойдаланган. Шайхнинг ўзи рубойлар ёзган эмас. Бу ва бошқа далилларга таяниб туриб Е.Э.Бертельс шундай ёзади: “Бошқа шайхлар ҳам олдинги даврларда шундай йўл тутишган деб ўйлаш учун асослар мавжуд. Улар, асосан, дунёвий лирика сифатида яратилган ишқий шеърлардан фойдаланишган. Уларда одатдаги инсоний муҳаббат куйланган, фақат тегишли талқинлар билан шарҳлаб берилган” (Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965, с.44-45). Биз Алишер Навоийнинг “Ашрақат мин акси шамсил...”, “Кеча келгумдур дебон...”, “Ўн саккиз минг олам...” сингари ғазалларининг, Чўлпон қаламига мансуб “Тўзал”, Абдулла Орипов ёзган “Тилла балиқча” сингари шеърларининг ранг-баранг талқинларини эсга олишимиз мумкин.

Яхши китоб ҳамма учун озиқ бера олади. Масалан, “Авесто”ни катта ҳам, кичик ҳам ўқиши мумкин. Шундай экан, уни мутахассисларга, оддий китобхонларга тақдим ва тавсия этишнинг йўллари излашга тўғри келади. Аммо уни ҳамма бир хилда тушуна оладими? Бу бошқа масала.

Илгари Алишер Навоий асарларини диндан холи қилиб кўрсатишга, унинг тасаввуф билан алоқадорлигини инкор қилишга мойиллик бор эди. Эндиликда Навоийнинг барча асарларидан, ҳар битта шеърдан тасаввуф излашга майлу рағбатнинг ортиб бораётгани кузатилади. Бу йўналишнинг фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиришини мухтарам олимларимиз Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулов ва бошқалар бот-бот таъкидлашган. Назаримизда, бундай жиддий ва катта муаммоларнинг ҳал қилинишида мутахассисларимиз ўз сўзларини кўпроқ ва мунтазамроқ айтиб боришлари керак. Мухтарам шоиримиз Эркин Воҳидовнинг бу борадаги ажойиб бир шеъри ёдга келади:

Жиян тоғасига: “Жиннисан”, – деди,
Ота ўғит берди ўғлига секин:
Тоғанг катта одам, каттани эса
Сизлаш керак, ўғлим, “Жиннисиз”, – дегин.

Отанинг ўғли томонидан содир этилган ножўя ҳаракат ва сўзига муносабати тўғри. У ўғлидаги ножўяликни ўз ўрнида пайқаган. Шунга кўра, унга дашном бериш ва уни бу йўлдан қайтаришга уриниши ҳам табиий. Шунга қарамай, унинг “тарбиявий воситаси” ўринли эмас. Зеро, у бу соҳанинг мутахассиси эмас. Унинг мўлжални тўғри ололмай қолиши айни мана шу нукта билан алоқадор. Шунинг учун ҳам бадиий адабиёт тарғибида ҳам мутахассислар фаоллик кўрсатиши шарт.

4. Албатта, китобхоннинг диди унинг олам ва одамга қарашларининг энг ёрқин ифодаси бўла олади. Ҳамма гап мазкур диднинг қай тарзда шакллантирилиши ва ривожлантирилишига боғлиқ. Педагоглар, психологлар, физиологлар, умуман, олимлар, ижодкорларнинг кўплаб авлодлари бу борада жиддий бош қотириб келишган.

Эндигина шаклланиб келаётган фарзандларимиз, ўғил-қизларимизнинг, ёш авлоднинг биринчи навбатда жисмоний имконияти ҳар хил бўлади. Уларнинг руҳий-маънавий ривожиди ҳам бир хилликдан кўра ҳар хиллик мўлроқ. Бунга фақат жисмоний эмас, балки уларнинг ривожланиш шаро-

итлари, тарбияланаётган оилавий муҳитлари, уларни қуршаб турган ижтимоий муҳит ва бошқалар ҳам кучли таъсир ўтказди. Буларнинг барчаси уларга алоҳида-алоҳида муносабат билдиришни, ўзига хос ёндашувларни тақозо этади. Бу ерда педагогикадаги умумий қонуниятларни такрорлаб ўтиришнинг зарурати йўқ. Аммо мактабгача ёшдаги болалар учун алоҳида, кичик мактаб ёшидагилар учун алоҳида, умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари ёшидагилар учун алоҳида бадиий китобларга эҳтиёж борлигини таъкидлаш ўринли бўлар. Мана шу йўналишда устоз ва мураббийларимиз, ижодкорларимиз, ноширларимиз ҳали улар олдида қарздор бўлиб туришибди. Уларга биринчи навбатда халқимизнинг ўз миллий-маънавий қадриятлари билан табиий равишда йўғрилган оғзаки ижоднинг қадим ва бой намуналарини, мумтоз адабиётимиз дурдоналарини, замонавий ижодкорларимиз яратаётган бебаҳо бадиий кашфиётларни, жаҳон адабиётининг энг муносиб жавоҳирларини уларнинг ёш ва савияларига муносиб ҳолда тавсия этиш жоиз бўлади. Эртақ, мақол ва топишмоқлардан бошлаб болалар шоир ва ёзувчиларининг энг сара асарларигача катта адаблар билан нашр этилиши ва имкони борича ҳар бир хонадонга етиб бориши учун ҳаракат қилишимиз ўринли бўлади.

Ҳамма босқичларда мумтоз адабиётимиз намуналарини, хусусан, Алишер Навоий асарларини ўқиб-ўрганишга муносиб шароит ҳозирланиши керак. Бунинг учун эса ҳар бир ёшдаги боланинг ўзига хос хусусиятларни эътиборга олган ҳолда, Алишер Навоийнинг турли жанрлардаги асарлари сараланиб тавсия этилиши, иккинчидан, уларни тегишли луғат ва изоҳлар билан таъминлаб бериш, учинчидан, буюк мутафаккир асарларини ўқиб тушунишни қулайлаштирадиган қўшимча шакл ва воситалар: насрий баён, изоҳ ва шарҳлар билан ёнма-ён бериш, мустақил ўқиш учун Навоий асарларининг хилма-хил (жумладан, рангли ва безакли) оммавий нашрларини амалга ошириш ўринли бўлади.

Биз ёшларимизнинг, айниқса, болаларимизнинг яхши ва ўзларига мос ҳамда муносиб бўлган китоблар билан тезроқ кўришишлари, мулоқотга киришишлари учун шароит яратиш ҳақида кўпроқ қайғуришимиз жоиз кўринади. Илк ёшлиқдан ҳосил қилинган кўникма ва малакалар инсон умрининг охиригача ўзига ҳамроҳ бўлиб қолади. Шундай экан, оила, мактабгача тарбия муассасалар, умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар, касб-хунар коллежлари учун мос ва муносиб китоб фондларини кўпайтириш йўллари излашимиз, болаларимизнинг китоб билан ошнолигига имкон берадиган энг кичик имконлардан ҳам унумли фойдаланишнинг шакл ва усулларини излашимиз, бу борадаги яхши ва муносиб тажрибаларни омалаштиришимиз ўринли бўлади. Янги китобларнинг тарғиби, намойиши, муаллиф билан учрашувлар, адабий кечалар ижтимоий-маънавий ҳаётимизнинг таркибий бўлақларига айланиб борса қани эди.

5. Бугунги жамиятимизнинг тараққиёти жаҳоний оқимларга уйғунлашиб бормоқда. Бу бадиий адабиётга ҳам тааллуқли. Катталарнинг бадиий адабиётга муносабатида ҳам мадад керак, албатта, аммо ёшларимизнинг бу борада ҳимоя ва ёрдамга муҳтожлиги аён ҳақиқат. Ёш Алишернинг кўлида Фаридиддин Атторнинг тасаввуф фалсафасига бағишланган “Мантиқ ут-тайр” китобини кўриб қолган ота – Фиёсиддин Кичкина нима учун безовталанган эди? Ота қалбида мурғак кўнгилнинг ёшига номуносиб бўлган фикр ва ғоялар таъсирида ўзининг табиий ривожланишидан четга оғиб кетиш хавфи намоён бўлган эмасми?! Шундан келиб чиқиб айтиш мумкин-ки, ҳозирги пайтда бизда танлаш имконияти ниҳоятда катта. Шунинг учун

ҳам болаларимизга оламини, замонавий дунёни кўрсатадиган, уни тушунтириб, изоҳлаб берадиган, уларнинг маънавий оламига ижобий таъсир ўтказа оладиган китобларни топишда, саралашда, уларни бевосита фарзандларимизнинг кўлига етиб боришида катталарнинг, мутахассисларнинг ёрдам ва маслаҳатлари жуда-жуда зарур бўлиб турибди.

Бадий адабиёт олам ва одамга хос бўлган ҳаёт ҳодисаларининг барчасини ўзига хос тарзда акс эттириш хусусиятига эга экан, китобхон сифатидаги ёш ниҳол ана шу ҳаёт билан рўпара келади. Мана шу ҳаёт ҳақида ўйлашга, мулоҳаза юритишга, тегишли даражада муносабат билдиришга эҳтиёж сезади. Демак, унинг онги, тафаккури ҳам, туйғулари ҳам ундан озик олади. Шунинг учун ҳам улар ўқийдиган китобларнинг ҳам маърифий, ҳам маънавий жиҳатдан юксалишига ижобий таъсир кўрсата оладиган бўлиши муҳим кўринади. Энг муҳими, болаларимизни номуносиб, бадий-эстетик жиҳатдан савияси паст бўлган китоб ва асарлардан йироқ тутишимиз керак. Бунинг асосий йўли эса янги ва яхши асарларнинг салмоғи мунтазам ва изчил равишда ортиб бориши керак, холос.

6. Инсоният ўз келажаги томон интилиб яшайди. Бу табиат ва жамиятнинг энг муҳим қонуниятларидан бири. Шунга қарамай, у келажакни ўтмиш орқали реаллаштириб бориши ҳам бор гап. Гап ўтмишдан келажакга мерос ҳақида борадиган бўлса, усиз бугунни ҳам, эртани ҳам тасаввур қилиш мумкин эмас. Биз, ҳар қандай ҳолатда ҳам андоза учун мавжуд нарсаларга қарашга мажбурмиз. Бизгача етиб келган маънавий мерос хазинаси жуда муҳташам ва бой. Бу хазина ичидаги ҳар битта алоҳида олинган маънавий мулкнинг ўз вазифалари бор. Ҳар бир замон улардан ўз эҳтиёж ва заруриятларига кўра фойдаланади. “Авесто”, Ўрхун-Энасой обидалари, исломгача бўлган даврда яратилган кўплаб ёзма ёдгорликлар, Маҳмуд Қошғарий закоси билан бунёд этилган “Девону луғотит-турк”, Юсуф Хос Ҳожибдек мутафаккир адиб яратган “Қутадғу билиг”, ҳазрат Алишер Навоий даҳоси туфайли юзага келган беназир мўъжизалар...

Маҳмуд Қошғарий туркий сўзларнинг араб тилидаги маъноларини изоҳлаб, шарҳлаб берган. Фикр-мулоҳазаларига далил сифатида туркий халқларнинг ҳаёти ва оғзаки ижодига оид манба ва материаллардан фойдаланган. Улар орасида кўплаб халқ мақоллари ҳам мавжуд. Мана уларнинг айримлари: Қут белгуси – билик (бахт белгиси илмдир). Эрдан баши – тил (одобнинг боши – тил). Язин қатигланса, қишин севнур (Ёзда тиришган киши, қишда севинади). Кузаку узун бўлса, қўл куймас (Косов узун бўлса, қўл куймайди)...

Китоб ўзида кўплаб афсона ва ривоятларни, халқ қўшиқларини, мадҳия ва марсияларни, урф-одатлар тасвири ва халқона сўзларнинг маъно ва мазмунининг талқинларини мужассамлаштирган. Улкан меросимиз намуналари орасида “Қуманлар тузуги” деган ном билан етиб келган яна бир ажойиб обида бор. Бу обида XIV асрда яратилган. Таркиби ва мазмунига кўра мутлақо оригинал бўлган бу асар ўз давридаги айрим туркий халқларнинг дунёқараши, қизиқишлари, эътиқоди, урф-одатлари ҳақида ниҳоятда бой маълумотларни жамлаган. Китоб файласуфлар, фольклоршунослар, адабиётшунослар, тилшунослар учун жуда бой ва ранг-баранг маълумот ҳамда материалларни мужассамлаштиргани билан алоҳида аҳамият касб этади. У туркий халқларнинг нисбатан қадимги даврларга дахлдор бўлган айрим мақол ва кўплаб топишмоқларининг илк ёзма манбаси ҳамдир.

Мазкур китоб биринчи маротаба кўп тилли туркий-форсий-немисча-итальянча ихчам луғатни мужассамлаштиргани билан ҳам эътиборли. Ки-

тобда христиан дини мадҳияларининг куман тилидаги таржималари асосий ўрин тутди. Биз учун муҳими, мазкур матндаги туркий сўзларнинг қайдларидир. Мазкур матнлардаги сўз маъноларининг жиддий ўрганилиши қадимги туркий тилимиздаги айрим очик қолган саҳифаларни тўлдириш ва тузатиш имконларини кенгайтиради.

Гап Алишер Навоий ҳақида борадиган бўлса, айтиш лозимки, буюк мутафаккиримиз қолдирган бебаҳо мерос ўз замонида қанчалик ижтимоий-маънавий вазифаларни адо этган бўлса, бугун ҳам улар шу вазифани адо этишдан оғишгани йўқ. Улар орасида ёшларимизни юксак маънавий мезонлар руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган бебаҳо дуру жавоҳирлар истаганча топилади.

Аммо бу айтилганлар, ўтмиш маънавий меросимизнинг барчасини ҳеч истисносиз бугунги кунимизда ҳам фойдаланишимиз керак, дегани эмас. Уларнинг орасида ўз замонасининг тақозоси ёки муаллифнинг шахсий андазалари билан яратилган, ўз замонида муайян тарихий, ижтимоий-эстетик вазифаларни адо этган, бироқ бугунги кунимиз учун маънавий жиҳатдан эскирган айрим ақида ва мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Уларни илмийлик нуқтаи назаридан, тарихийлик тамойилларига амал қилган ҳолда ўрганиш зарурияти бор, холос. Бу ёдгорликлар ва уларнинг асл моҳиятини олимлар, соҳа мутахассисларининг ўрганишлари кифоя қилади.

Аммо бундай ҳолат ва ҳодисалар денгиз олдидаги томчи, холос. Энг муҳими, кўз илғамас сарҳадларга бориб тақаладиган маънавий меросимиз дурдоналари жуда бой ва ранг-баранг. Уларни жамиятимиз аъзоларининг, айниқса, ёшларимизнинг ҳар доим ардоқланадиган маънавий мулкига айлантириш асосий вазифа сифатида тураверади.

7. Биз бугун ҳаётни китобсиз тасаввур қила олмаймиз. Зеро, эндиликда “Инсон ҳавосиз яшай олмаганидек, китобсиз ҳам яшай олмайди” (С.П.Королёв). Буюк алломаларимиз, мутафаккирларимиз, ижодкорларимизнинг ҳаёти ва ижоди биз учун ўрнак ва намуна, улар қолдирган мерос саҳифаларидаги донишмандона ўғит ва қузатишлар эса маёқ, машъала вазифасини адо этади. Улар ҳар қандай кашфиётнинг пойдевори – китоб, деб таъкидлашади.

Юсуф Хос Ҳожиб кўплаб касб-ҳунар эгаларидаги доимий фазилатлар ҳақида гапирганида уларнинг китобга, бадиий сўзга яқинлигини ҳам эътиборда тутган. Адиб мамлакат бошлиғининг китоб ўқиб турган ҳолати ҳақида ҳам маълумот беради. Алишер Навоий Амур Темурнинг китобга, хусусан, шеър ва шеърхонликка муносабатини алоҳида таъкидлайди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам буюк тарихий шахсларнинг китобга, бадиий адабиётга бўлган муносабатларига алоҳида эътибор берганлиги муҳлисларига яхши маълум бўлган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг элчи ҳақидаги мулоҳазалар силсиласида куйидаги мисралар ҳам мавжуд:

Китаблар ўқир ҳам билир эрса сўз,
Уқар эрса сўз ҳам қўшар эрса сўз.

Маъноси:

Китоблар ўқиса ҳамда сўз (маъноларини) билса,
Шеърларни уқадиган (ҳис этадиган) ва ўзи ҳам ёзадиган бўлса.

Шунинг учун ҳам инсоннинг ким бўлиши, келажакда қандай шахс бўлиб етишиши кўп жиҳатдан китобга боғлиқ. Китоб – билим манбаи. Бадиий адабиёт эса инсоннинг шахс сифатида шаклланиши ва камол топиши-

да, энг муҳими, унинг мустақил ва ижодий фикрлашида, ҳаётнинг бебаҳо ҳикматлари хазинасига йўл очадиган тилла калитдир. Бу калитнинг бошқа оддий калитлардан фарқ қиладиган ажойиб хислати бор: у ёпиқ эшикларнинг кўпини оча оладиган универсал хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам у ёшларимизнинг, ўсиб келаётган авлоднинг кўлига қанчалик эрта берилса, шунчалик яхши ва самарали бўлади.

Бадиий адабиёт бола учун ҳаёт ҳодисалари билан танишиб боришнинг энг содда, осон ва қулай воситасидир. Алишер Навоий бадиий адабиётнинг, айниқса, шеърӣ асарларнинг ўргатилиши “равон ўлсун савод” деган мақсадга хизмат қилишини таъкидлайди. Алланинг ёш гўдакни тинчлантиришидан ташқари, унга хузур ва ҳаловат, айни пайтда, катталар оламига яқинлаштирадиган восита эканлигини оналарнинг ўзлари кашф этишган. Топишмоқларнинг болалардаги ақлий фаолият – тафаккур тарзининг шаклланиши ва ривождаги ўрни ва аҳамиятини доно халқ илмий тадқиқотларсиз ҳам ниҳоятда пухта даражада англаб етган. Эрта ва дostonларимиз болаларни ҳаёт ҳодисалари билан ҳам, кундалик урф-одатлар, расм-русумлар билан ҳам, халқнинг орзу-умидлари билан ҳам таништириб боришнинг энг муносиб воситаларидан бири сифатида ўз вазифасини адо этиб келган. Бадиий асар қаҳрамонлари катталарни ҳам бeфарқ қолдирмаган. Агар шундай бўлмаганида эди, кўплаб бадиий асарлардаги қаҳрамонларнинг киши номлари сифатида оммалишиб кетиши содир бўлармиди? Анвар, Жамила, Зебунисо, Зулайҳо, Кумуш, Нодира, Отабек, Раъно, Улуғбек, Фарход, Фаррух, Ширин, Юсуф, Ҳошимжон сингари номлар, аслида, адибларга ёки уларнинг асарларига, аниқроғи, асар қаҳрамонларига бўлган ишонч ва эътиқодларнинг гўзал намуналаридир.

Қадим-қадимдан яхши асарлар ҳам, уларнинг муаллифлари ҳам муносиб қадрланган. Бундай асарларнинг асрлардан асрларга, аждодлардан авлодларга етиб келишининг ўзи уларга берилган энг олий баҳо вазифасини адо этади.

Ёш авлоднинг бадиий асарларга, унинг қаҳрамонларига ижобий маънолардаги тақлидлари уларнинг ҳаётӣ ақидалари ва андозалари ҳақида ҳам нишон бериб туради. Юсуф Хос Ҳожиб жамият аъзоларини иккига: ўргатувчилар ва ўрганувчиларга ажратади. Биз бу фикрни давом эттирган ҳолда ўргатувчиларнинг муносиб китоблар тавсия этишларида, ўрганувчиларнинг эса бу йўлда ҳормай-толмай мунаввар манзилларга олийжаноб ниятлар, битмас-туганмас иштиёқ билан интилишларида собитлик тилаб қоламиз.

Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФХОН

1955 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг ўзбек филологияси факультетини битирган. “Дунё кенг”, “Шу ерлик киши”, “Этакдаги қулба” каби қисса ва ҳикоялардан иборат китоблари чоп этилган.

АДАБИЁТ АХЛОҶИ – МЕЗОН

1. Ҳа, бадиий асар тарбиячидир. Тарбия воситаларидан бири эмас, айнан тарбиячидир; тарбиячилардан биридир.

Умуман олганда, тарбиячи бўлмаган нима бор бу дунёда?! Яратганнинг тарбиячилигини қўя турайлик, Ундан бошқа (аммо У яратган) барча нарса ва ҳодиса ҳам инсоннинг тарбияси билан вазифаланган. Бола дунёга келди. Илк онидан бошлабоқ у бошқаларнинг парваришига йўлиқади. Ота-она, оила, кўча, маҳалла, боғча, мактаб, жамият, давлат ва ҳоказо тузилмалар унинг тарбияси билан шуғуллана бошлайди. Қолганларининг тарбия усуллари тушунарли, кейингилардан жамият диний йўл-йўриқлар асосида ўзаро қабул қилинган одоб-ахлоқ меъёрлари ва ўрнатилган билан, давлат эса қонунлар билан тарбиялашга киришади. Ҳатто давлат қонунлари тарбиячи бўлганидан кейин бадиий асар (адабиёт) тарбиячи бўлмасинми?!

Лекин, ажабки, кейинги замонларда адабиётнинг тарбиячилик сифати эслатилса, айримларнинг гаши келадиган бўлиб қолди. Бадиий асарга тарбиявий нуқтаи назардан баҳо бера бошланса ёки биргина “тарбия” сўзининг ўзи айтилсаёқ юзи буришадиган тоифа пайдо бўлди. Нимага? Унча тушунмайман. Тагига етолмайман. Ахир, тарбия энг яхши нарса-ку, дейман. Бу ерда бир нозик нуқта бор: жамиятда тарбиянинг ўрни анча пасайгандек. Илгарилари одамлар бир-бири ҳузурига насиҳат истаб борарди. Ҳеч бўлмаса, боласини етаклаб келиб: “Насиҳат қилиб қўйинг!” деб илтимос қиларди. Энди-чи? Бировни салгина тартибга чақирсангиз, “Насиҳатингни болангга қил!” деб бобиллаб беряпти. Бирон ёш-ялангга енгилгина танбех берсангиз, бошингизга ота-онаси чопқиллаб келади, “Олдин ўзингнинг болангни тарбия қилиб ол!” деб ғавғо кўтаради. Жамиятдаги мана шу кайфият тарбиячиларнинг олд сафида туриши керак бўлган адибларимизга ҳам юкди, шекилли. Бошқача айтганда, кўплар тарбияланишни хушламайдиган этиб “тарбияланиб” қолди. Кўрдингизми, бундай натижа ҳам тарбия меваси экан! Фақат, у тескари тарбия мевасидир.

Ҳолбуки, теварагимизда тарбиячи бўлмаган нарса ё ҳодисанинг ўзи йўқ, худди шунингдек, тарбиядан ташқарида ҳам ҳеч қандай нарса ё ҳодиса йўқ. Ўнг ё терс тарбия бор, холос. Қай бири ўнг, қай бири терс тарбия, инсониятга қай бири фойдали, қай бири зарарли эканини Буюк Тарбиячининг Ўзи айириб берган, аниқ ўлчовни У кўрсатган. Одамнинг ўзига қолса,

тўғри ўлчовни асло белгилай олмасди. Кимдир ўзича ниманидир ўлчов деб белгиламоқчи бўлса, бошқаси дарров унга қарши чикиб, ўзиникини сўқарди. Яъни одамнинг ўзига ташлаб қўйилса, тарбия бир онда издан чикиб кетади.

Иккинчи нозик нуқта: “тарбия” дейилса, айримларнинг хаёлига дарров насихат келади. Ижирғанади. Кўпинча, ўзининг қинғир ҳаётига кўникиб қолган, уни тўғри деб ўйлайдиган ва ундан ажралгиси келмайдиганлар насихатни ёқтирмайди. “Яна насихатми?!” дейди. Ҳолбуки, тарбия фақат насихатдан иборат эмас ва насихат тарбиянинг ўзи эмас. Насихат тарбия воситаларидан биттасидир, холос. Адабиётни тарбиячи дерканмиз, фақат насихат қилиб ўтиради, дегани эмас. Адабиётнинг усуллари, воситалари кўп. Тўғридан-тўғри, очик насихат қилиши ҳам мумкин – буни панд-насихат адабиёти дейишади, билдирмай насихат қилиши ҳам мумкин. “Қобуснома” очик насихат, бу ҳам буюк асар! “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” яширин насихат – булар ҳам буюк асарлар! Ёки “Ўткан кунлар”ни олинг. Билдирмасдан миллатни миллий руҳда шунақа тарбиялаб қўяди, ўрнини кўп очик насихатлар боса олмайди.

Шу маънода, ҳа, адабиётнинг тарбиячи эканига ҳам, яхшиси ўқувчи юрагига эзгулик, ёмони ёвузлик уруғини экишига ишонаман. Адабиётни яратадиган шахслар ҳам оддий одамлардир, улар ҳам оилада, жамиятда, тузумларда ҳар хил тарбия кўришган, бу ҳолат ёзган асарлари руҳига кўчмаслиги мумкин эмас. Ижодкор шахснинг тарбия даражаси асарида кўринади. Ҳазрат Навоий ибораси билан айтганда, у тузук бўлса – бу тузук, у бузук бўлса – бу ҳам бузук.

Мисолни кўпчилик суюдиган иккита мультфильмдан оламиз. Биринчиси, “Ну, погоди!” мультфильми. Уни совет даврида кўрмаган киши қолмади. Бутун бир авлод танглайи шу мультфильм билан кўтарилди, бўри билан қуённинг қувлашмачоқ саҳналари билан кўзи очилди. Бир қараганда, қуённинг топқирликлари, бўрининг ландавур-лапашанглиги ғаразсиз кулги бўлиб кўринади, аммо масалага тўғри ё тескари, фойдали ё зарарли тарбия нуқтаи назаридан боқилса, моҳиятан унчалик ғаразсиз эмаслиги ойдинлашади. У кулгили воқеалар мурғак юракларда қанақа туйғуларни шакллантиради? Қуённинг найрангларидан шавқланиб, бўрининг ҳар гал ютқизикларидан завқланиб ўсган болакай келгусида қанақа инсон бўлиб етишади? Айниқса, мусулмон боласи?! Айниқса, туркий халқлар?! Биласизлар, бўри туркий халқлар тушунчасида (демак, адабиётида ҳам) қадимдан мардлик тимсоли бўлиб келган. Ҳатто айрим боскичларда айрим туркий қавмлар бўри тимсолини ўзларига тотем қилиб олишган. Ҳозиргача шу фикрда тоифалар, олимлар, фалсафалар яшаб келяпти. Масаланинг мафкуравий томонига бу ерда баҳо бермаймиз, фақат тарбиявий томонига қарасак, “Ну, погоди!” даги бўри билан қуён можаролари бизни қайси руҳда тарбиялайди? Мардлик, тўғрилиқ, куч-қудрат тимсоли бўлган бўрини битта қуёнча нукул чув тушириб юрса!..Тинимсиз оёқдан чалиш, чув тушириш, бошлаб кетишлардан завқланган ва бу тубан ишларни ижобий ҳислат деб қабул қилиб олган ёш юрак катта бўлганида нима қилади?!

Ёки “Том ва Жерри” (“Сичқон ва мушук”) мультфильмини олинг. Капитализм замони болаларининг энг сеvimли “тарбиячиси” шу ва шунга ўхшаш мультфильмлар бўлиб қолди. Биз ота-оналар болаларимиз тарбиясини “Том ва Жерри”га ва шу каби “тарбиячи”лар маконига айланиб қолган телевидениега ишониб топшириб қўйганмиз! Болалар алданган мушукни кўриб ҳолига қулишади, минг хил усул билан уни лақиллатиб кетадиган сичқоннинг ишларига қойил қолишади. Бу нима дегани? Лақиллатиб

яшаш болаларга хуш келяпти деганидир! Мардлик, олижаноблик эмас, лақиллатиш, алдаш, бу йўлда ҳеч қандай усул ва йўлдан тоймаслик болалар онгига ижобий хислат бўлиб сингаяпти. Аслида, мурғак юракка томчилаб-томчилаб заҳар сингаяпти. Тарбиясиз, алдаш ҳисобига бойишни айб санамайдиган қайсидир мамлакатларда боласини ҳам балки шунақа мультфильмлар билан “тарбиялаб” бориб ўзларига муносиб авлод етиштиришар, аммо алдашни одобсизлик деб биладиган бизнинг халқ учун бунақа “капиталистик” мультфильмлар фақат хавфли ва разил тарбиячидир. Бизга ўзимизнинг “Зумрад ва Қиммат” эртагимиз ва мультфильмимиз ёқади.

2. Савол мен учун анчайин тушунарсиз. Нима дейилмоқчи эканини илғаб турган бўлсам ҳам, менда арзирли мулоҳаза туғилмади. Масалан, мен “Энг катта адабиёт юрагимизда яшайди”, деган жумланинг маъносини англаб етолмадим. Мен бунақа деб ҳисобламайман ҳам. Ёки, дейлик, дунёда зулм бор-йўқлигига адабиётга “яқин” ё узоқлигимизнинг нима алоқаси бор? Қўпол туюлса ҳам, ихтиёрсиз равишда эсимга келиб қолди: Адольф Ҳитлер яхшигина расм чизувчи эди, бадиий асарларни ҳам севиб ўқирди. Айниқса, Фёдор Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романи доим унинг столи устида турган. Адабиётга яқин тугул, севарди ҳисоб, аммо бу адабиёт севгиси уни зулмдан асраб қолдими? Дунёнинг бошига нималар солмади “адабиётга яқин” бу одам! Демак, бу ерда бошқа нарса бор. У бошқа нарса жуда катта мавзудир.

“Инсон янги йўл қидирмоқда. Нега?” деган саволга ҳам, “Йўлини йўқотган дунё” ҳақидаги мулоҳазаларга ҳам бир неча томондан ёндашилса, ўшанга қараб турлича фикр билдирса бўлади. Масалан, бир боқимдан: инсон ҳеч қанақа йўл қидирмаяпти, яралганидан бери тушиб олган эски йўлларида – айримлари тўғри йўлда кетяпти, айримлари адашиб-улоқиб юрибди, деса ҳам бўлади ёки, иккинчи боқимдан: албатта, ҳар бир инсон ўзлигини англашга ҳаракат қилганидек, ҳар бир давр ҳам ўзлигини англашга тиришади ва бу изланиш замон ўзгаришига қараб турли-туман йўллардан ўтишига тўғри келади, деса ҳам бўлади. Учинчи хил боқимдан учинчи фикр туғилади. Шу қиррадан қаралса, менинг фикримча, дунё йўлини йўқотмаган, белгиланган йўлида белгиланган равишда белгиланган вақтда собит илгарилаяпти. Адабиёт ҳам “дунёнинг йўлини йўқотишига жим қараб тургани” йўқ: белгиланган издан чиққан адабиёт, ўзи билиб ё билмай, дунёнинг йўл йўқотишига “ҳисса” қўшяпти, тўғри йўлдаги адабиёт эса дунё йўлини йўқотмасин, деб қайғуриб ётибди.

3. Истаймизми-истамаймизми, буюк бир ҳикматга кўра, одам ҳар хил қилиб яратилган. Шаклда ҳам, мазмунда ҳам. Кучда ҳам, қобилиятда ҳам. Илмда ҳам, фаросатда ҳам. Беришда ҳам, олишда ҳам. Бир фандан ўттиз ўқитувчи ўттиз хил даражада дарс берганидек, бир ўқитувчининг битта дарсини ўттиз талаба ўттиз хил даражада қабул қилади. Бир гулни кимдир пайқамай ўтиб кетади, кимдир ундан кўзини узолмай қолади. Билмайдиган одам ерда ётган тиллани мис деб ўйлаб тепиб ўтиши мумкин, биладиган киши олиб, халтасига солади. Дунё шу ҳар хиллиги билан гўзал! Бундай бир шароитда хос ва омма диди бўлиши табиий. “Кўзи ёшлуларнинг ҳолин на билсун мардуми ғофил, Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр”, деркан, Фузулий илоҳий ишқ гаштини хосларгина англаб етишларига урғу беради. Машраб мачит минорасидан ёзилган бўлса, омма “Мачит ҳовлисини булғади, кофир бўлди”, дейди, хослар эса, Машраб ўзининг шахсини улуғлаб юборганларни ўзидан бездириш ва уларнинг муҳаббатларини

Яратганга ва динга тўғри йўналтириш мақсадида: “Мен бир гуноҳкор бандаман, сизлар ҳар қандай айбу нуқсондан холи Зотга боғланинглар”, демокчи бўлди, дейишади.

Аммо хоснинг диди, фаросати ғурурланишга асос бўлмаганидек, омманинг соддалиги ҳам уларни камситишга асос бўлмайди. Улар шундай яратилган! Демак, шундай бўлиши керак! Ҳар бири ўз ҳолича гўзал! Иброҳим Ҳақкий демокчи: “Мавло, гўралим, найлар, Найларса, гўзал айлар!” Биздан лозими, борини ўз ҳолича қабул қилиш. Иждокор агар кучли бўлса, бир пайтнинг ўзида иккала тоифанинг эҳтиёжини ҳам бирдай қондирадиган асарлар ёзади. Бошқача айтганда, асар маҳорат билан ёзилса, ҳар ким ўз имконияти ва салоҳияти даражасида ўз насибасини олади. Масалан, Аҳмад Яссавий асарлари хосга ҳам, авомга ҳам бирдай таъсир этади – иккаласи ҳам оҳ-воҳ урган, иккаласининг ҳам кўзида ёш. Ҳолбуки, хос ҳар бир сўзнинг теран илдизларини, кўздан яширин томонларини кўриб чидаёлмай йиғлаб юборади, авом сўзнинг юза маъносини ўкибоқ йиғлайверади! Чунки юза маъноси ҳам гўзалдир.

Энди саволнинг иккинчи бўлагига келсак. Менимча, ҳаммага “ҳамма нарса”ни тақдим этиб бўлмайди, дейдиганлар ҳам тўғри айтади, хитоб умумга бўлганидан кейин ҳаммага ҳамма нарсани айтса бўлаверади, ҳар ким ўзига кераклисини, ўзининг тоғорасига сикқанини олаверади, дейдиганлар ҳам тўғри айтади. Олтин ўрталикни фақат донишмандларгина билди ва бу икки ҳақиқатни ўз ўрнида, ўз вақтида улар оқилона қўллай олади. Аммо ҳаётда донишманд кам. Нима мумкин, нима мумкин эмаслигини ҳар ким ўз қаричи билан ўлчай бошласа, тажрибада синалди, ахлоқни асраш нияти тўғри сўзни бўғиш томонига оғиб кетиши ҳам бемалол мумкин. Шахсан менга қўйиб берилса, мен бугун телевидениемиз палапартиш бераётган киноларнинг етмиш-саксон фоизини халқимизга тақдим этмаган бўлар эдим. Менга қўйиб берилса, мактаб дарсликларимизни паст савияли, тарбиявий томондан бир тийинга қиммат “асарлар”дан тозалаб чиқардим.

Оиламизда китоб юксак кадрлар эди. Раҳматли Дадам кўп китоб ўқирдилар. Айримларини биз болаларга ҳам тавсия этсалар, айримларини ҳозирча ўқимагин дердилар. Шунга қарамай, катталар ўқийдиган кирилча имлодаги китоблардан бир-иккитасини болалигимдаёқ ўқиганман. Эсимда, уйимизда саккиз жилдлик “Минг бир кеча” китоби бўларди. Еттинчи синфдалик пайтим ўқий бошлаганман. Бир гал Дадам кўриб қолиб, “Буни катта бўлганинга ўқийсан”, деб кўлимдан олиб кўйганлар. Лекин мен уни яширилган жойдан топиб (саккиз жон биттагина уйда яшаганмиз, шунча кўп китоб қаерга ҳам яшириларди) бошдан-охир шимиб ўқиб чиққанман. Балки уни топиб, барибир, ўқиётганимни раҳматли Дадам сезгандирлар, аммо кейин индамаганлар. Хўш, ўшанда мен ҳаммага ҳам, ҳар доим ҳам бериб бўлмайдиган китобни ўқиганим, катталар ҳаётига хос айрим ишларни “билиб қолганим” тўғри бўлганми, хато бўлганми? Ҳалигача бунга аниқ бир нима дея олмайман.

Яна бир қизиқ ҳолат: ёшим улғайиб, адабий суягим пича қотиб, бугун каттиқ истасам ҳам айрим асарларни ўқий олмайман. Адабий давраларда у асарлар мақталади, ёзувчилари дунёга машҳур, уларни ўқимаслик қоқоқлик саналади, ҳеч бўлмаса, замондан орқада қолмаслик учун ҳам уларни ўқиб чиқишим лозим. Аммо...

Масалан, бир сабаб бўлиб, Франц Кафканинг асарларини ўқий олмай қолганман. У ер-бу ерда номи чиқиб, айримлар жуда кўкларга кўтариб мактайвергач, мен ҳам бир ўрисча таржимасини топдим. Табиий, олдин

китоб сўзбошисини ўқидим. Унда ёзувчи таржимаи ҳолига тегишли бирикки маълумот ҳам берилган экан. Франц Кафка болалигида дастурхон теварагида бир одобсизлик қилгани учун отасидан калтак еганини ва бир умр юрагида отасига нисбатан алам ва нафрат сақлаганини ёзади. Битта шу кичкина воқеа менга қаттиқ таъсир қилди ва... асарини ўқимадим! Ўқий олмадим! Арзимас дакки учун отани бир умр ёмон кўриб қолган юракдан нима фойдали нарса чиқарди, деган мулоҳаза-туйғу мени унинг асарларидан тўсди. Кейинчалик ҳам ташқи таъсирлар туфайли унинг асарларини ўқишга бир неча марта киришдим ва ҳар гал қаршимда бир дакки учун отасини ёмон кўриб қолган одам гавдаланаверди. Кейин иқроор бўлдим: менинг руҳимга, тарбиямга тўғри келмасди унинг қилиғи! Ҳа-да, нимага мен уни кадрлашим керак?! Фақат дунёда машҳур бўлгани, дунё уни шовшув билан қабул қилгани учунми?! Уни машҳур қилган ва бошига кўтарган дунё менинг маънавий эҳтиёжимга, руҳий талабимга жавоб бера олмаса, “дунё”да неча карра машҳур бўлмайдами, менинг юрагимда у кадрини топмайди.

Жойснинг “Улисс” романи ҳам ўта машҳур бўлди. Асар бошқа дунё кайфиятининг маҳсули, албатта, шунинг учун ўша дунёда у жуда кадрланди. Лекин бизнинг ўзбек адабиётчилари ҳам уни улуғлай бошлашди. Бу, балки шахсий камчилигимдир, аммо мен “Улисс”ни ҳам ўқий олмадим. Уч-тўрт йил бурун охири Масков нашрини атай сотиб олиб, яна “қаттиқ” киришдим, лекин... барибир, тортмади. Кимдир уни ич-ичига кириб кетиб ўқир, бўлиши мумкин, кўплардан шу каби гапларни эшитдим, айниқса, юраги ва руҳи ўша асарларга мос тарбияланиб қолган бўлса, албатта берилиб ўқийди ва таъсирланади. Аммо мен юз бетдан нарига ўта олмадим. Чунки мени адабий маҳоратгина, янгича услубларгина қизиқтирмасди, мени биринчи галда асарнинг, адибнинг юраги қизиқтирарди.

Ҳолбуки, мен жуда унақанги дидсиз эмасман, менинг ҳам завқланадиган ўз оламларим бор. Дейлик, Мусо (алайҳиссалом) бошлиқ яҳудийлар Фиръавн лашкаридан қочиб келаётганида, орқадан душман етай-етай деб турганида олдиларидан ўтиб бўлмас бир денгиз чиқиб қолади. Мана шу вазиятда — икки чорасизлик орасида чорасиз қолган қавмнинг ҳолатини кўрсатадиган биргина “Олдинда душман каби денгиз, орқада денгиз каби душман” ифодасини ҳар гал ўқиганимда кечалари уйқумни йўқотгудай даражада таъсирланаман, ҳаловатимни буткул йўқотаман. Ёки менга тақдир аллақачон битилган маъносидаги биргина “Қалам кўтарилди, сиёҳлар қуриди” ифодаси олам-олам маъно бера олади, юрагимни буткул эгаллайди. Аммо, нима қилай, ярим дунё мактаб ётган бутун бошли романлар заррача таъсир этмаслиги мумкин. Савол мендан сўралгани учун мен ўз мулоҳазамни билдирдим, бошқалар ўзларига олмасинлар.

Булардан ўзимча хулоса қилсам, барибир, ўртада қандайдир бир ўлчов-назорат бўлиши керак, деб ўйлайман. Масалан, ҳар қандай жамият ҳам инсонни ҳеч қачон ўз ҳолига ташлаб қўймайди-ку. Ҳатто ўзини ўта эркин деб ҳисоблайдиган, қонунлари-ла кўз кўриб қулоқ эшитмаган бузукликларга да йўл очиб берган либерал-демократик жамиятларда ҳам руҳсатлар билан бир қаторда талай таъқиқлар бор. Таъқиқдан ошиб ўтган киши маҳкамаларга тортилади, қамоқларга тикилади. Аммо бу билан эркинлик бўғилган бўлмайди.

Адабиётда таъқиқ қонун билан бўлмаса-да, кўпроқ ахлоқ билан бўлиши керак. Яъни адабиёт нимани кимга қачон ва қанча миқдорда беришини адабий ахлоқ белгиласин. Асосий ўлчов АДАБИЁТ АХЛОҚИ бўлсин.

4. Умидбахшлилик фойданинг кони, тушкунлик ҳар томондан зарарли ҳолатдир. Шундай экан, биринчи саволга жавоб саволнинг ўзида бор, уни кенгайтириб тушунтиришга ҳожат йўқ. Иккинчи савол жуда муҳим ва долзарбдир.

Замонавий (аслида, ҳар қачон ҳам) дунё ҳақиқатга муҳтождир. Ҳақиқатга муҳтож дунё адабиётдан нимани кутарди? Албатта, ҳақиқатни!

Ҳақиқат нима? Бу дунёнинг бир Яратувчиси борлиги, дунё бежиз яратилмагани, инсоннинг яратилишдан мақсади Яратганигагина куллик қилиши ва мана шу бош масаладан чиқиб келадиган бошқа ҳамма хулосалардир. Бу дегани, адабиёт нуқул шу очиқ ҳақиқатларни уқтиравериши керак, дегани эмас. Негизда адабиёт тўғри йўлда бўлса, у нима мавзуни, қанақа томондан қаламга олмасин, ҳақиқатга хизмат қилган бўлаверади. Мумтоз адабиётимизнинг бошидан то мумтоз адабиётимизнинг сўнгги ва янги адабиётимизни илк вакили бўлмиш Абдулла Қодирий асарларигача шу томони билан эътиборлидир.

Собир ЎНАР

1964 йилда тугилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетини тамомлаган.

Унинг “Орзуга тўла қишлоқ”, “Овлоқ адирлар бағрида”, “Чашма”, “Чамбилбелнинг ойдаласи”, “Бибисора” каби қисса ва ҳикоялар тўпламлари нашр этилган.

АДАБИЁТ ЭЪТИҚОДНИ ТАРБИЯЛАЙДИ

1. Адабиёт, шаксиз, тарбия воситаларидан бири. Илло, эътиқод эмас, эътиқодни парваришлаш усулидир, шу маънода уни эътиқоддан айрим ҳолда кўрсатиш нотўғри, адабиётимизни улуғликка, мумтозликка кўтарган зотлар... Буюк Иймон эгалари эди!

Гўрўғли Ғирқўк дулдулини миниб, қирқ йигитни қабатига олиб ёв устига саваш қилганда, Алпомиш Бойчиборининг белига ўтириб ғаними устига аёвсиз юрганида, мардлик кўрсатганида, Фарҳод ёр васли учун тоғ-тошларни кесиб, сабр ва жасоратини намоён қилганида – уни ўқиган ўзбек болалари юрагида ботирлик қони кўпиргани бор гап. Ахир, дунёни ларзага келтирган, жаҳон адабиётининг ағдар-тўнтарини чиқариб ташлаган, Жозибали Сўз билан байроқдор бўлган бутун бошли Лотин Америкаси адабиётининг ибтидоси, Сервантеснинг биз кўп ҳам хуш кўрмайдиган, масхара, довдир образдан иборат “Дон Кихот” асари-ку. Қараб қўйинг, 60-70-йиллар ичида олам адабиётини оҳанрабодай ўзига қаратган, қисқа вақтда буюк ёзувчиларнинг дунёга келиб, доврўғ таратишига асос бўлувчи асар, бор-йўғи, рицарлик романларини фош қилиб, калака қилган бир роман бўлиб чиқса!

Йўқ, бу ерда, барибир, тарбия бор. Лотин Америкаси халқи, асосан, испанлар, яъни Европа халқи. Халқ эса қадриятлардан, аждодлар меросидан тўйиниб яшагиси келади. Биргина шу асар, гарчи Европада, Испанияда беш аср бурун яратилган эса-да, уларнинг ҳам ўлмас мулки. Мулки, кун келиб Лотин Америкаси адабиётини юксакка кўтариб юборди. Бу юксаклик охир оқибат халқнинг қалб кўзини очди. Лотин Америкаси давлатлари бирин-кетин диктатура кишанлари занжирини улоқтириб ташлади. Жамиятни ўзгартирди. Бу жараёнда адабиётнинг буюк роли бор. У – одамни зулмдан қутилишга, озод яшашга ўргатди. Эзгуликнинг ғалабасига чорлади. Пабло Неруда шеърларини чилиликлар мадҳия, марш қилиб куйлар эдилар, байроқ кўтарар, Пиночетга қарши курашар эдилар. Оқибат, ғалаба қилдилар.

Бизнинг Шарқ адабиёти эса сабрга, ақлга, одобга ва, ўз навбатида, жавонмардликка даъват этади. Шўро зулми даврида, аслида, ўзбек адабиёти олдинги ва кейинги давр адабиётидан зўр бўлган. Қодирий ва Чўлпон, Миртемир, ҳатто Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи ҳам тишни тишга босиб алам

билан ижод қилган. Булар, керак бўлса, ўз вақтида ўзбекни мудрокликдан уйғотолган ижодкорлардир. “Менинг ҳам қонимда қилич занги бор...” – деб ёза олган эди Абдулла Орипов бундан эллик йиллар муқаддам “Арманстон” шеърисида. Тишни тишга босиб ёзилган сатрларни қалби безовта ўқувчи ўпкаси тўлиб ўқимаган, юраги симилламаган дейсизми?

Ўсмоқчилаб сўраб келсангиз, ҳозирги мустақиллигимизнинг тамал тошини кўйганлар ҳам, аслида, ижодкорлар, зиёлилар ва ўткир сиёсатчиларимиз бўлиб чиқади.

Бундан чиқадики, Адабиёт нафақат тарбия, балки жамиятни ўзгартириш воситаси ҳамдир. Бундан 90 йил аввал ёзилган ва ўша вақтдаёқ қўлма-қўл бўлиб кетган “Ўткан кунлар”ни берилиб ўқиган одамни кўз олдингизга келтиринг. Юсуфбек Ҳожининг Туркистон исканжаси, халқнинг эзилиши, бой-боённинг ўз нафсидан ўзгани ўйламаслиги, эзилаётган бечораларни яна кўра-била томоша қилишга мажбурлиги, ўғли Отабекка эзилган бу кўнгилни нечун яна тилкалайсан, дея азобда қолишлари тасвири, ўйланг, оддий ўқувчининг ҳам юрагига ботиб кетмайдими?

Адабиёт – юракни тарбиялайди.

Шукрки, бизда ёвузлик, ёмонликка етакловчи китоблар урчиб кетди дёлмаймиз. Саёз, бачканалари тўлиб ётибди. Бозор адабиёти десак, балки тўғридир. Унинг жиддий адабиётга дахли йўқ, афсуски, харидори кўп.

2. Отини айтмаганим тузук, бир замон жануб ёқдан кўп ижодкор аҳли танийдиган ёзувчи акамиз ташриф буюриб, обдон Гоголдан лоф урди. Лоф ургани майлию, ёзувчини Қодирийга таққослаб, Гоголда эътиқод ғоят баланд, Қодирийда йўқ, у Калвак махзум ва Тошпўлат тажанг образларини яратгани учун ҳам дўзахнинг нақ ўртасига бориб тушади, деди қатъий. Ё фалак! Туппа-тузук ўқиган, савияси бор, деб ўйлаганим бу одамнинг Қодирий ҳақида чиқарган хулосаси жаҳлимни чиқариб юборди.

– Э, ака, қанақа хулоса қилаётганингизни биласизми? Қодирий роман ёзмай, ўша Калвак махзум ва Тошпўлат тажангнинг хангомаларинигина ёзиб ўтиб кетганида ҳам адабиётда из қолдирган бўларди. Калвак мулла, намозхон бўлгани билан жоҳил, дунёқарашни тор, ўзидан бошқани ўйламайди, тараққиётни сира қабул қилмайди, Тошпўлат эса бундан баттар, киссавур, каллакесар – нима кипти, шуларнинг устидан калака қиляпти! Сиз айтаётган эътиқод, аксинча, бу ерда бўртиброқ кўринади. Дўзах, жаннат масаласини эса Яратган Қодирнинг Ўзи ҳал қилади. Мен бу фикрингизга мутлақо қаршиман, фақат сиздан илтимос, бу тухмат гапни бошқа ерда айтманг. Панд еб қоласиз.

Ака аразлаб, гавдасига ярашмаган шитоб билан таҳририятни тарк этди. Қайта кўринмади ҳам. Аммо кунларнинг бирида ушбу мужодалани бир хусусий газетада тамом бошқача тус бериб тилга олибди. Унда камина мум тишлаб, гап тополмай, охири гапни обуна масаласига буриб юборган эмиш.

Ҳадиси шарифда эътиқодсиз кишини ҳам кофир деб айбламаслик буюрилган. Иброҳим алайҳиссаломнинг эшигига келган яҳудийни овқатига шерик қилмай ҳайдаб солгани ва бунинг учун Оллоҳдан танбеҳ олгани воқеасини хотирга олинг. Бу кишининг наздида эса Гоголь – мусулмон, Қодирий – кофир.

Ўзи баъзиларда аслий, азалий фикрни бузиб, тескари қилиб ташлаш қобилияти бўлади. Маънавий позициянгиз мустаҳкам бўлмаса, гарангсиз қоласиз.

Гоголнинг эътиқоди бўлса бордир. Бироқ бирор асарида насроний руҳонийни рисоладагидай идеал шахсга айлантиргани тасвирига дуч келмаганман. “Уйланиш”, “Иван Иванович ва Иван Никифоровичлар орасида

бўлиб ўтган можаролар ҳикояти” ёхуд “Ревизор” комедияси учун ҳам ҳар қанча таҳсин айтсанг, яхши кўрсанг, арзийди. Достоевскийдек зот: “Биз ҳаммамиз Гоголнинг “Шинел”идан чиққанмиз”, деганида уни устоз деб эътироф қилмадимми?!

Шу Гоголь рус ё украинни (“Тарас Бульба” истисно) мақтадим, заҳарли қамчиси билан ертепки қилиб савалаб ўтиб кетди-ку. Бу унинг русни ёмон кўрганининг белгисими?

Ижодга, умуман, адабиётга баҳо бераётганда эътиқод масаласига жўн ёндашмаслик тарафдориман. Озарбайжон адиби Анор ёзганидек: “Бу ҳаёт шунчалар қисқаки, унда ёмон бўлиб яшашнинг иложи йўқ; бу ҳаёт шу қадар узунки, унда фақат яхши одам бўлиб яшаш мумкин эмас”. Шундай муаммолар борки, уни мана бундоқ ёки ундоқ бўлиши керак, деб кескин ўртага қўйиш қийин. Эътиқод масаласи ҳам худди шундай.

Адабиёт, назаримда, инсоннинг эътиқодини тарбия қилиши керак.

Г.Маркеснинг қисса ва романларида фахш саҳналари бот-бот учраб туради. Ёзувчининг маҳорат кучи ва кўлами кенглигидан сиз ҳеч қачон бу тасвирларга маҳлиё бўлиб қолмайсиз, аксинча, улардан ижирғаниб кетасиз. Чунки ёзувчининг мақсади бу ерда тўхталиб қолиш эмас, у сизни етаклаб ўзга кунгуралар ва ўзининг руҳи аро чирпирак қилиб елдириб кетади.

Навоий ҳақида баъзан ўйлаб шундай хулосага келаман: адабиёт ҳаётдан устун бўлиши мумкин. “Темур тийғи етмаган жойни, Қалам билан олди Алишер”. Абдулла Орипов ҳам тиг салтанатидан қалам салтанати баҳайбатроқ эканини таъкидлайди, шундай эмасми?

Навоий – ҳаёт энциклопедияси, Навоий – ҳаёт маёғи, Навоий – эътиқодлар чашмаси, Навоий – адабиёт қуёши, қўйингки, Навоий адабиётнинг барча фазилати.

Румий, Саъдий, Ҳофиз Шерозийлар, Хайём, Бедил – ҳаммаси ҳам Адабиёт. Инглиз уларни, нари борса, севги, май куйчиси, деб қабул қилади. Навоийни Фарҳоду Ширин, Лайлию Мажнун ҳақида афсона айтган, ишқ ҳақида ғазаллар битган, деб жўн қабул қилади.

Биз аввал ўзимиз Навоийни Навоийдек қабул қилишни эплайлик, кейин бошқалардан ўпкалаймиз. Инглиз, рус тушунмаса, тушунмай қўя қолсин, бизга не суд? Адабиётда Навоий империяси мавжудлигини эътироф этиб туришимиз, таъкидлашимиз кифоя. Уларникидан катта Ақл, собит Эътиқод, мустақийм Ишқ, энг гўзал Сўз бор эканини билдириб туришимиз ҳам етарли. Асло куюниб ўтирманг!

Навоийдан беш юз йил олдин ҳам, Навоийнинг ўзи ҳам, ўзидан беш юз йил кейин Ч.Айтматов ҳам “Охир замон нишонлари” билан ўз замондошларини огоҳ этдилар. Зора, бу халқ тарбият топса, зора, этагини йиғиштириб олса, жохилликдан тўхтаса! Йўқ, адабиёт ўзи билан, одам ўз юмуши, олам ўз ташвиши билан банд!

Кимнинг ёқасидан оласан? Ўзи шу иш тўғри бўлармиди?

Адабиёт эмас, менингча, адиб дунёни ўзгартиришни хоҳлайди. Ва асрлар давомида ўзининг ёқасини ўзи чок қилади. Гоҳо унинг ҳаракати тоққа тош олиб чиқаётган Сизифникига ўхшайди, баъзан Сулаймон пайғамбар билан муноқашага киришган, “тоғ ағдармоқчи” бўлган чумолига менгзайди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Рауф Парфи ижод жараёнини ибодатга, Улуғ Тангрига тавалло қилишга қиёслаган эди.

Адиб ҳам, Адабиёт ҳам дунёга томошабин бўлиб туролмайди, уни ўзгартиргиси келади, лекин имконида борини қилади. Қадим ва чўнг дунёда бу! Ўтмиш йигирма саккиз минг пайғамбарлардан қай бири замонида олам гулистон бўлган эди?..

4. Вақти замонида “цензура” отли бир машина китобни ғоявий жиҳатини ҳисобга олиб обдан чиғириқдан ўтказар эди. Бу ғояни қўлда ушлаб турган жамият пешволарининг пухта бир иши эди. Чунки ғоя қўлдан кетса, бошқа ҳаммаси қўлдан кетади. Биз мустақиллик ғояси одамларимиз. Сиз тилга олаётган “ҳамма нарса”, нари борса, кўнгилхушлик даражасидадир.

Тўқсонинчи йилларнинг бошида, эсингиздадир, ҳамма ёқни экстрасенс босиб кетди. Ё кудратингдан, оёғинг остида шунча авлиё ётган экан-у, ғафлатда ётганингни қара. Қизиғи, улар тузалмас касалларни тузатади: жиннини ҳам, кўрни ҳам, шолни ҳам. Улар матбуотда, телевидениеда қанча касал бўлса, тағин чорлашар, фолбинлар ҳам тамом урчиб, дуохонлик, иссиқ-совуқ, тутатки, бало-баттарлари авж олиб кетди. Уларни бирлаштирадиган ташкилотлар, жамиятлар пайдо бўлди, ўзларини тарғиб қиладиган китоблар, газета, журналлар чиқаришди. Анчайин жиддий, бинойидек нашрлар ҳам беихтиёр уларга қараб оғиб кета бошлади. Қўйиб берсанг, ичида фалон куни “шахсан” Худо билан “мулоқот” қиладиганлари ҳам чиқади. Туппа-тузук ёзувчи-шоирлар ҳам уларга эргашиб анча жойгача бориб қолдилар.

Ҳар қадамда экстрасенс-фолбин кабинет очиб, ўзини реклама қилади, кўчадаги лўлидан баттар, бахту тахтингдан “башора” сўзлайди. Ўшанда халқ орасида беморлар сони камайдами, ошдами, билмайман, аммо жамият ҳақли равишда бу бошбошдоқликни тартибга солиш учун арқонни тортган эди, бариси тутдай тўкилиб тушди.

Қарасак, атрофимизда биттаям “авлиё” қолмабди.

Борлари ҳам шаштидан тушиб, эл қатори бўлиб кетди. Ўзларича зингил солиб ўйлаб қарасалар, аслан “авлиё”ликдан йироқроқ эканлар... бошқа касб қилган маъқул...

Бошида диний адабиётга ҳам эркинлик берилди.

Ўтган асрнинг 88-йилида, эсламан, таҳририятда шоир Б.Рўзимухаммад қаердандир топиб келган Қуръоннинг татарча таржимасидан 4-5 саҳифасини эшикни ичкаридан қулфлаб, шивир-шивир билан тушуниб-тушунмай ўқиганмиз – таъқибдан кўрққанмиз. Аммо роппа-роса бир йилдан сўнг, 1989 йилнинг март ойидан бошлаб “Шарқ юлдузи”нинг 3-сонида “Қуръони каримнинг маънолари таржимаси” аллома Алоуддин Мансур таржимасида очиқ-ошкор эълон қилина бошланди.

Ютоқиб ўқидик, қизикдик, кейин китобни сотиб олдик. Бора-бора, афсус, қизиқиш аввалгидай бўлмай қолди. Нимани яширсанг, ўша сирли кўринадида. Бу дегани – омма Муқаддас каломнинг асрорини ўзлаштирганини билдирмайди. Томошабин сифатида кўриб қўйганини билдиради, холос.

Диний эркинликни авом тўғри тушунмаслиги мумкин. Икки калима илм ўргандим, дея ақидапарастларга, террорчиларга қўшилганларни, ўз Ватанига, жигаргўшаларига қурол ўқталиб, қон тўкишгача борганларини ҳам кўрдик. Улар кимлар? Шу, оддий, орамизда юрган инсонлар эди. Бошқалар етакласа, йўқ, ундоқ эмас, бундоқ, деб фикр билдирилмайдиган иродасиз инсонлар.

Демак, ёппасига эркинлик элнинг зарарига ишлай бошлаши мумкин экан. Бу – виждон эркинлигини тўғри тушунмаслик оқибати.

Ҳозирги тарқалаётган китобларда майда-чуйда гаплар кўп. Улар, албатта, ёшларни чалғитади. Шундай вақтда жиддий адабиётнинг аҳамияти бекиёс. Қани энди фарзандинг Гарри Поттернинг навбатдаги саргузаштларига қизиқиб, давоми чиққан-чикмаганини билиш учун Интернетни қовлаш, ўртоғига тафсилот, сафсата сотиш ўрнига бирор мумтоз асарнинг

фалон жихати ҳақида қизиқиш билан савол берса. Ота-она сифатида сиз хурсанд бўлиб кетмайсизми? Жуда бўлмаса, А.Обиджоннинг Мешполвон ёхуд “Уста Гулмат”ини варақлаб завқланса экан...

Ҳаммаси мактабда, лицейда, коллежда адабиёт ва она тили дарси ўтилишининг ўта хароб эканлигидандир. Ёппасига айблаш ноҳолислик бўлар, балки.

Ўзбекистонда адабий нашр кўп эмас. Бироқ ҳукумат дастури ва қарорига кўра ҳар бир ўқув муассасаси, хусусан, ҳар бир мактабга камида бир донадан “Шарқ юлдузи”, “Ёшлик”, қорақалпоқ мактабларига “Амударё” журналлари ҳамда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасига обуна бўлиниши ва етказиб берилиши керак. Бу тадбир агар амалга ошса, бизнинг елкамизга офтоб текканини билдирар эди. Афсуски, жонли, замонавий адабиёт борган сари мактабдан узоқлашиб боряпти.

Акс ҳолда, Тошкент шаҳридаги мактаблардан бирининг адабиёт ўқитувчиси (!) Ёзувчилар уюшмасига келиб шоир Қуддус Муҳаммадийни мактабига учрашувга олиб кетмоқчилигини айтмаган бўларди...

Адабиётни замондан ҳам, илмдан ҳам тамоман узиб ташлаган тизим – мактаб, янаям тўғрироғи, халқ таълими тизими бўлди. Чунки уларнинг ўз нашрлари бор, бугунги адабиётни, бугунги ёзувчиларнинг энг сара шеър, ҳикоя, драма, достон, қисса, романлари билан, жонли адабиёт билан таништирувчи, ўзи, умуман, соф ўзбек адабиёти бўлиб турган бу нашрларга вазирлик кўз юмиб қўя қолган. Обуна пайтида мактабларга борсангиз, яхшилаб суриштиринг: вазирлик нашрлари, икки-уч сиёсий, туман, вилоят газеталаридан бошқа нашрларга обуна уюштириш таъқиқланган, тушуняпсизми, таъқиқланган!

Тушунтирасизми, илтимос қиласизми, бефойда – ўт тушиб кетмайдими сен айтаётган адабиёт деган матоҳга!

Гоҳо мактаб ёшидаги болаларнинг ижодларига аҳамият беринглар, деб қолишади. Албатта, иш тақозоси, қолаверса, масъулият юки билан ҳам ўзинг қизиқасан. Улар ичида ҳам ижодкорлар кам эмасдай, пичоққа илинганлари эса тўхтамай матбуотда чиқишяпти, китоб чиқарганлари ҳисобсиз. Лекин, виждон амри билан нафсиламрини айтганда, мактабда, лицейда, коллежда умумий саводхонлик даражаси сезиларлик тушган. Бунинг сабаби ҳам она тили ва адабиётнинг дарсликлар сифатида пишиқ ўрганилмаётганидандир. Бурунги ўқув тизимида баён, диктант, иншо кўпроқ йўлга қўйиларди. Ҳозир эса бола илк қадамданок тестга мувофиқлаштирилаётгани учун юқоридагидек иншо тизими кун тартибидан чиқди. Менингча, бу нотўғри. Аввал олий ўқув юртига кириш учун ҳам, албатта, иншо ёзилар эди. Ҳар бир ўқувчи маълум маънода ижодкорга айланишга, керак бўлса, адабиёт фанидан яхши хабардор бўлишга мажбур қилинарди.

Иншонинг йўқ қилиниши адабиётнинг аро йўлдаги аросатда қолиб кетишига эшик очиб берди. Бундай “доно”лар вақти келиб адабиёт ва она тилини “чиқит” фанлар сифатида орадан кўтаришга (Худо кўрсатмасин!) ташаббус қилиб қолмаслигига кафил борми?

Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, бирор талабага бир саҳифа аризанамо нарса ёздириб кўринг-чи. Нечта имло ва гап тузишда хато қиларкин? Аълочиси ҳам қаторлаштириб хато ёзади. Фарзандимнинг оддий кундалик дафтарида ўқитувчисининг хато ёзганини кўриб ажабланаман. Баъзан айтиб туриб матн туздирсам, ғирт Тошкент шаҳри шевасида ёзиб ўтиради. Ажабо, бизнинг адабий саводхонлигимиз шу даражада ғариблашиб қолганми?

Йиғлайсизми, куласизми?

Давлат раҳбари, Президент “Адабиётга эътибор – маънавиятга, кела-

жакка эътибор” деб турса-ю, зиммадаги масъуллиқни сиёсат даражасида эслатиб турса, таълим тизими эса тесқарисини қилса!..

Адабий оксоқликнинг асл сабаби шу ерда. Чунки адабиёт ҳеч қачон ёзувчиники бўлмаган. Бундан кейин ҳам, барибир, халқникидир.

Баъзи Ғарб ёзувчиларининг санъатига, даҳолигига таҳсин айтган ҳолда тутган йўлига асло меҳрим йўқлигини яширмайман. Ф.Кафка “Мақсад бор-у, унга элтгувчи йўл йўқ, деб ўйлаганимиз эса охир-оқибат ҳеч қаерга олиб бормайди”, дейди. Ёки қундалигида “Инсоннинг бутун умри – бор-йўғи, уни ўлимга олиб борувчи йўлдир”.

Бор-йўғи, ўлим... Қандай даҳшат! Саодатли умр ҳақида лоф урмай кўявер, ўлимдан бошқасига эришмайсан.

Жуда авом ўзбек ҳам икки кафтини очиб Оллоҳдан икки дунё саодатини сўрайверади. Чунки у бор идроки, вужуди билан Яратганнинг каломида таъқидланган ваъдасига батамом ишонади. Бу дунёда ҳам, охиратда ҳам иқбол борлигига иймон келтиради. Ёмонлар, ёвуз, зўравонлар учун дўзах азоби борлигига ҳам қалбан ҳис этиб инонади. Ахир, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам адолатсизлик бўлса... уни шуурда англаб бўлмайди. Қанақасига?!

Одам дунёда роҳат топмаса-ю, ўлиб ҳам жасади чириб кетишидан ўзга натижа тополмаса! Даҳшат!

Шарқ, хусусан, мусулмон халқи диний ақидага ишонади. Калимаи муфассалда дарж этилган яхши ишлар учун мислидан кўп ажр-мукофот, ёмон амаллар учун мислигача азоблар борлиги уқтирилган. Исломнинг биринчи фарзи иймон, иймон эса даставвал Оллоҳга, Унинг яғоналигига, фаришта-лари, пайғамбарлари, китоби, охиратга, ўлгандан сўнг (Қиёмат куни) қайта тирилишга, яхшилиқ ҳам, ёмонлик ҳам ёлғиз Ундан эканига, тақдирга ишонишдир.

Аввал ишонч. Сўнг эса шу ишончнинг амаллари бажарилаверади.

Агар шу иймон бўлмаса эди, Кафка айтганидай, умр йўли ўлимга олиб боришидан бошқа чора йўқ бўлса эди, мусулмон Оллоҳдан, бошқалар ҳам дину диёнатидан айрилиб, аллақачон, Кафка туғилиб қўлига қалам олмасидан кўп асрлар олдин мувозанат бузилиб, ҳамма нарса қоришиб одам ҳам фақат махлуқлик сифатидан бошқасини намоён этмай, дунёсини яқсон қилиб улгурган бўлур эди. Одамлар шаҳар, давлат, иморат, оила қуриб, насл ўстириб ёруғ келажакка талпиниб ўтирмас эдилар.

Кафка, Жойс, Камю, Борхес насрда, романчиликда ислоҳ қилишди, шакл қолипларини бузишди, тафаккур бошқачароқ бўлиши мумкинлигидан огоҳ этишди. Бироқ ўзга таълимот яратолганлари йўқ.

Ҳаётни ҳам ўзгартира олишмади.

Аслида, ёзувчи ҳаётни ўзгартира олмайди.

Яратган зот қандай изнга солса, шундай давом этади ёки тўхтади. Тақдирни ким бошқарса, ҳаётни ҳам ўша бошқаради.

Пайғамбарга аниқ йўл кўрсатилади. Ўша дин ё таълимот бўлиб қолади. Авлиё илҳоми ила маҳсус ҳаёт тарзини қура олади. Лекин у ҳам башарият таълимотига айланмайди.

Одамнинг билгани қобиқ ичидаги қобиқ ичидадир, яъни ўз мияси даражасидадир. Даҳолик – нисбат.

Даҳоликнинг фазилати шундаки, у кишилиқ жамиятини эзгуликка ундай олади. Бошқалар бундай қудратга эга эмас.

Ёзувчининг зўри инсонларни ёмон оқибатлардан хушёр бўлишга даъват эта олади. Сабаби, у кучли маҳорат билан бу даъватни асарида исботлай олади.

Парадокс шундаки, ёмонлик ҳам шундай теран асос билан исботланиши мумкин. Бу, энди шайтоний қудратнинг иши.

Шайтон ўта жилвагар. Кафканинг ўгити шайтоний.

Охирги пайғамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) тушни, бор-йўғи, икки тоифага бўлади: шайтоний, раҳмоний. Яхшилари – раҳмоний, ёмонлари – шайтоний. Айтилмаган туш – таъбир қилинмайди. У ўқилмаган мактубга қиёс. Яхши тушга ҳам, ёмонига ҳам садақа беринг, шунда ёмонлиги арийди. (Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. “Тасаввуф ҳақида тасаввур”. 2009 й. “Мовароуннаҳр” нашриёти).

Поуло Коэльо туғилган жойи айрим (Бразилия – на Ғарб, на Шарқ) бўлгани ҳолда ислом олами ривоятларини яхши кўриб тасвирга олади. Асар ғояларида ёруғлик бор. Йўлсизлик йўқ. Топишмоғини ҳам осон топса бўлади.

Азалдан “отажоним Шарқ” ёруғликни ва йўлни кўрсатиб келган. Қоронғига маҳкумлик унга ёт. Ва шундай бўлиши ҳам керак. Бунинг сабаби, ислом дини ҳисобланади.

У ўта мукамал дин ўлароқ охирзамон соатигача йўл топиб боради. Шунга буюрилган. Насронийликда эса Исо алайҳиссаломга хиёнатдан сўнг, Меърожга тириклай кўтарилиб кетгач, йўлсизлик ҳукм сурган. Инжил ўзгартирилиб, турли авлиёларнинг турли ривоятлари юзага келган. Улар мушриклар, чунки бандани Худо санайдилар. Биз бандани ҳам, пайғамбарни ҳам яратганни Худо деймиз.

Маънавий таназзул ахлоқ бузилган жойда юз беради.

Ғарб гўё ахлоқ чегаралари билан чекланмаган озод дунё. Улар ўзини ўраган исломни менсимаслиги мумкин, гоҳо масхаралашгача бориб етяптилар.

Бирок нажот – покликда. Сабаби, унинг гуноҳи йўқ.

Адабиётнинг таълимотдан фарқи – унинг йўли кўп, турланиш даражаси ҳар хил. Барибир, унинг вазифаси ёруғлик, яъни эзгуликнинг кучига ишонтиришдир.

6. Ўтмиш мерос туганмас маънавий бойликдир. То биз уни қизиқиб ўрганмас эканмиз, сирли сандиклигича қолаверади. Қаршимизда “лаббай” деб турган Интернет унинг ўрнига вақтимизни банд қилиб қўяверади. Интернет – ҳар хил одамлар ҳар хил даражадаги чиқитларини ҳар куни тўкиб турадиган чиқитхона. Бирок жонли, турли муносабатлар унда жилва кўрсатади. Бизни домига тортиб кўп вақтимизни олади. Қимматли манбалар эса бошқа ёқда.

“Бобурнома”ни яқинда қайта ўқидим. Бу сафар бошқача қизиқиш бўлди. Бобур шахсидаги олижаноблик, мурувват, ўйчанлик, фонийлик туйғуси ҳар лаҳза жўшиб турган шоирлик билан бирга қаҳрли саркардалик, ғанимни, унга қўшиб аскарларини ҳам аямаслик, каллаларидан миноралар яшаш... ўзини ўтга-чўққа бемалол уриб кетавериши, Ҳумоюн оғир бетоб бўлганида ҳеч иккиланмай азиз жонини Худога ёлвориб нисор этиб юбориши... жудаям қизиқ шахс. Маънавий масалаларда ҳам ҳақиқатга тик боқиб ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам бўямай, танбал, ахлоқсиз, “чурра саҳлар эди”, журъатсиз, кўрқок, фосиқ дея таъриф бериб кетавериши хайратингизни оширади. Қумурсканикичалик қадри бўлмаган тақдирлар. У ёққа торт, бу ёққа торт бўлиб ётган беҳаловат замон, мағлуб бўлган томоннинг моли талондалиги, аёлу қизи ҳам душман тасарруфига ўтиб номуслар бемалол топталиши, ҳимоясиз одамлар, жоҳилликлар, замон зўравонники, эгаллаганники экани... вожаб, беихтиёр бугунги яшаётган кунларингни яхши кўриб кетасан. Осойишталикнинг қадрини кўпроқ туясан.

Тарихий асарларнинг, айниқса, мумтоз адабий мероснинг аҳамияти беқиёс. Асилликка термулсанг – таваккулни, маънини, буюк Ишқни

ўрганасан, ўрганган сайин хайратланаверасан.

Ибн Баттутанинг “Саёхатномаси”-чи? Тўхтаб-тўхтаб, ҳазм қилиб ўқинг, тарих воқеликлари олдида тасаввурингиз бутунлай ўзгариб кетади.

Эсдаликлар тарихни тарихлигича кўрсатиши билан кадрли, бадий асарлар эса мумтоз адабиётимизнинг кўркини кўрсатади, маъни ва яна маъни топа оласиз. Бу – эҳтиёж. Фақат қай Сўз билан қарашга боғлиқ.

7. Инқилоб доҳийси В.И.Ленин ўз замонида Л.Толстой асарларига таъриф бериб, булар Россияда инқилоб шарт, бошқача яшаш мумкин эмаслигини кўрсатувчи асарлар, дея баҳолаган ва буни исботлаган ҳам эди. Горькийнинг “Она” романини инқилобга чорловчи асар деб ёзувчи билан дўст тутинган ва оқибат адиб “Бўрон қуши ҳақида кўшиқ” каби инқилобий руҳдаги асарларини битиб инқилобга ўзининг “муносиб” ҳиссасини кўшган эди. Инқилоб тарихни сунъий етаклаш эканини вақт кўрсатди. Инқилобчилар Чор Россияси вужудга келтирган қулай вазиятдан фойдаланиб, императорни, тарафдорларини ўлдириб, аслида, бора-бора бошқа халқларни ўз зулми остига олишни кўзлаган эди. Буни аввалданоқ Ленин яхши сезиб, тушуниб, сўнг байроқдор бўлди.

“Она”, “Ёш гвардия”, “Пўлат қандай тобланди?” романлари – бугун уларга қизиқиларми? Йўқ.

М.Шолоховнинг “Тинч Дон” эпопеясини сабр билан бир қўлга олинг. Тебраниб турган даврнинг, қарашлари турли, униси у ёққа, буниси бу ёққа оғаетган одамлар, оддий халқнинг, аёлу қарияларнинг асл аҳволи, севгиси, тақдири, фожиаларига холис муносабатни кўрасиз.

Шу маънода адабиёт сунъий ундовларга эргашувчи эмас, холислик тарафдори.

Қайси маънода айтганини ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг, гарчи инқилобдан сўнг туғилган бўлса ҳам Ч.Айтматовдек адиб: “Адабиёт инқилоб ясамайди, лекин инқилобга олиб келиши мумкин”, деган эди.

Адиб, барибир, адабиётнинг инсон қалбига чексиз таъсир қилувчи куч эканига эътибор қаратяпти. Ўз навбатида, адабиёт, хусусан, ўта оғирқарвон наср замонга эпчиллик билан, долзарб жавоб бера олмайди. Адиб ўзининг қалб призмасида давр фожиаларини узоқ олиб юришга мажбур, қачонки у мадда бўлиб, яра оғриқ кўзғатсагина туйғу ва ақлнинг йўналтирувчи кучига айланади. Шунда энди чин маҳорат, унинг самараси ўлароқ манёврлар, энг муҳими, нозик, товланувчи, қудратли, ҳайқирувчи, кўрсатувчи, хайратлантирувчи Сўз, сўзлар, номлар, атамалар, иборалар, суҳбатлар, истехзо, жаҳл, қулги, қиёфалар тизими ҳаракатга келади. Адибнинг куч-қудрати уни қайга бошласа, бутун бошли бир мамлакатдай ўша ёққа кўзғалади. Бу ёғига энди Худо пошшо.

НАСР

Миразиз АЪЗАМ

1936 йилда туғилган. Ўрта Осие Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)ни тамомлаган. Унинг болалар учун йиғирмага яқин шеърӣ тўпламлари босилиб чиққан. Китоблари рус, украин, туркман, мўғул тилларида чоп қилинган. Шеърӣ туркумлари белорус, молдаван, қирғиз, озарбайжон, латиш ва корейс тилларига таржима қилинган. Олти қисмли “Имон” киноқиссаси муаллифи.

ЙЎЛЁЗМАЛАР

МУАЛЛИФДАН

“Ўтирган – бўйра, юрган – дарё” дейди халқимиз. Отам Иккинчи жаҳон урушига кетаркан, йўл устида онамга “болаларни ўқит, кўп бадий китоблар олиб бер, киноларга, театрларга олиб бор” деб тайинлаган экан. Орадан етти ой ўтиб, отам жангда ҳалок бўлганда унинг насихати онам учун васиятга айланган, бизга доим дostonлар, эртақлар айтиб бергандан ташқари, уруш даврининг ўша оғир ва етишмовчиликлар даврида бизга Ёш томошабинлар театри томошалари учун чипталар олиб келар, ўқишдан таътилга чиққан кезларимизда кинотеатрлардаги болалар фильмларини кўришга ўн кунлик дастурли чипталар топиб келарди. Гўрўғли ва Алпомишнинг, Том Соьер ва Робинзоннинг бошидан ўтказган қизиқ воқеалари таъсирида бўлса керакки, болалиқдан саргузаштларга суягим йўқ эди.

Эсимда, 1949 йилдами ё 1950 йилдами, биз еттинчи синф ўқувчиларини Тошкент вилоятининг Кўктерак даҳаси томондаги бир колхозга пахта теримига жўнатишди. Терим кунларининг бирида ёмғир ёғиб далага чиқмадик. Бир хонадонга жойлашган йиғирмага яқин бола, барибир бола-да, ёмғирда кўчага чиқиб Келесга келибмиз денг. Бир маҳал бир юк поезди келиб, бекатда тўхтади; бир вагоннинг тамбури бўм-бўш эди, мен сакраб чиқиб олдим. “Туш! Туш! Ҳозир юриб кетади!” деб бақирарди синфдошларим. “Юрса юрар, айланиб келаман” дедим мен. “Қаёққа кетишини билмайсан-ку! Адашасан!” – дер эди синфдошим Қодир дўк аралаш.

Поезд юриб кетди. Мен бир ўзим тамбурда ўтирганча ёмғир ёғишидан завқланиб борардим. “Тавба, оддий географияни ҳам билмайди... Тошкент вокзалидан бошқа қаёққа борарди? У ерда тўхтамаслиги мумкин эмас!” дер эдим ўзимга ўзим.

Йўлда 54-разъездда бир тўхтади, кейин Тошкент вокзалига кириб келди. Мен бемалолхўжа бўлиб вагондан сакраб тушдим. Троллейбус бекатига югурдим. Эскижўвадан автобус билан уйга етиб олдим.

Эртасига ўртоқларим ётган уйга ғолибона кириб келганимда, ҳаммалари

мени ўраб олишди. Қодир жаҳл билан бир чимчилади:

– Адашсанг нима бўларди?

– Нега адашаман? Ўзи битта темирйўл бўлса!

Кейин 1953 йил ноябрда Боёвутга пахтага борганимизда ҳам тўхтовсиз қор ёққан кунни Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, Абдусафи Абдумажидов каби ўзимга ўхшаш саргузашт ишқибозлари билан бирга юк поездида Тошкентга келиб-кетган эдим.

Энди мундоқ ўйлаб қарасам, “Гунча” журналида ишлаган 1959-1967 йилларда ҳам бирда расмий йўлланмалар билан, бирда дам олиш ойлари турли-турли шаҳар-қишлоқларга борган эканман.

Кейин тақдир Гуржистон, Молдова, Татаристон, Россия, Афғонистон, Қибрис, Македония мамлакатларига боришни ҳам менга лойиқ кўрди.

Энди ёшим бир жойга борганда бу йўлларда кўрган-кечирганларим, орттирган танишларим, дўстларим ҳақида кўп ўйлайман. Шундай кунлар бўладики, бирдан ё у дафтар ё бунисида ёзган қайдларим чиқиб қолади. Охири шуларни тўплаб, йиғиб “Йўлэзмалар” номи билан шу китобни ёздим, эски фотосуратларни ҳам киритдим.

Менимча, ўқувчиларни қизиқтирса, жиндай сабоқ берса ҳам керак.

АЛЬПИНИСТЛИК ОЙИ

Собит ака деган курсдошимиз ижобий маънода балойи азим эди. Биринчи курсни битирган 1954 йил ёз ойларида яхши дам олиш учун ҳар хил ташкилотларга учраб, бешта йўлланманинг дарагини топиб келди. Спорт турларидан альпинизм билан шуғулланадиган бир уюшмами, ташкилотми, талабалар учун Помир-Олой тоғларига бешта бепул йўлланма ажратган экан, шуни биз олишимиз мумкинлигини айтди.

Зудлик билан биринчи курсни битирганимиз ҳақидаги маълумотномадан ташқари, маҳалламиздан ёрдамга муҳтож оиладан эканлигимизни кўрсатувчи ҳужжат, альпинистликни орзу қилишимиз тўғрисида ариза, фотосурат ва яна аллақанча қоғозларни тўпладик. Шу тариха, тўрт оғайни ва бир қизга йўлланма ундирдик.

Муаззам Саидова бир тўп қизли, отасиз оиладан эди. Қорачадан келган, юлдузи иссиқ, самимий, сал шаддод қиз эди. Шу билан бирга ширадор ва кучли овози ҳам бор эдики, мумтоз ва халқ қўшиқларини маромига етказиб айтганда ҳар қандай тош юракли одамни ҳам эритиб юборарди. Мен айниқса, унинг “Чаман ялла”сини ҳар қанча эшитиб тўймак эдим. У мендан икки ёшгина катта эди, ҳурматим баландлигидан “Муаззам опа” дейишга одатлангандим, у эса мени “Азизжон” деб чақирарди.

Собит аканинг отаси Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган, онаси 1943 йилда ўпка хасталигидан вафот этганди. Шунда ўн ёшли бола етти яшар синглиси, тўрт яшар укаси билан қаровсиз қолган, Собит ака ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб улғайган эди.

Раззоқ Абдурашидов серфарзанд оиладан бўлиб, ҳали болаларнинг биронтаси ҳам ишли-маошли бўлмаган, озгина ерларида иссиқхона қуриб, памилдори, гаримдори, райхон-жамбиллар экиб, кўчатчилик, кўкчилик қилиб кун кўришарди. Раззоқ болалигидан шеърга қизиқиб, Ғайратийнинг ижодий тўғарагига катнаб, энди-энди ижоди кўрина бошлаган чоғлари эди.

Неъмат Ёқубов уч-тўрт ўғилли оиладан, ота-онаси уйда ўтирар, фақат катта акасигина ишлаб, оилани аранг тебратарди. У мендан тўрт ёш катта, аммо бир мактабда, бир синфда ўқигандик. Камтар, сипо, озода

бола, ўнинчи синфни кумуш медалга битириб, университетга кириш имтиҳонларисиз қабул қилинган эди.

Ўн тўққизинчи июль куни университетнинг орқа ҳовлисига тўпландик. У ерда бизни ёшгина рус йигит кутиб олди.

– Геннадий Васильевич, инструктор, – деб ўзини танитди, кейин ҳаммамиз билан бирма-бир кўришиб чиқди. Шу ерда турган юк машинасини кўрсатиб, шу машинада кетишимизни айтди. Машинанинг брезент ёпинчиғи йиғиб қўйилган экан.

– Ну, Саша, ты готов? Товарищи пришли¹, – деб қичқирди нарироқда турган йигитга. Сўнг бизга уни ҳайдовчимиз дея таништирди.

Ана энди ҳовли дарвозасидан “Альплагерь, қайдасан?” деб усти очик юк машинасида йўлга чиқдик. Кузовнинг икки ёнида ўтирғичи ва ишқомга ўхшаган эгма синчлари бор эди. Биз ўтирғичларни эгалладик. Машина бир зумда шаҳар марказидаги хиёбондан ўтиб, Шота Руставели кўчасига чиқди. Тўқимачилик комбинатининг ёнидан тўғрига, сўнгра темирйўл кўприги тагидан ўнгга, Янгийўлга томон бурилди.

Биз гоҳ ўтириб, гоҳ синчларни ушлаганча тик туриб борардик. Нотекис йўллардан ўтганда қийқиришар, текис йўлларда ёзнинг иссиқ шамолига юзимизни тутганча йўлларни томоша қилиб борардик. Дастлаб йўлнинг иккала тарафи ҳам дарахтзор, токзор, полиз экинлари, жўхориюялардан иборат эди. Димоққа олмаларнинг, қовунларнинг, жийдаларнинг ҳидлари уриларди. Кейин чексиз, чегарасиз пахта далалари бошланди, каллакланган тутлар уларни полларга ажратган, тўмтоқ дарахтлар тагидан йилтиллаб оқиб ётган сувлар ҳар қалай антиқа манзара яратарди.

Чинозда бир тўхтаб, бозорчасини айланиб чиқдик. Мева-чева ва нон-сомсалар, гўммалардан ташқари, бу ерда бугун тутилган янги балиқлар сотиларкан. Ҳозиргина тутилган балиқлар шу ернинг ўзида тозаланиб, каттакон товада жиз-жиз ёкка қовуриб бериларди. Шундай ноз-неъмат ёнидан ўтиб бўлармиди? Озроқ тамадди қилиб, яна йўлга тушдик.

Кейин Сирдарёдан, Кўқондан, Фарғонадан кечиб, вақт тушдан ўтганда Шохимардонга етдик. Озгина танаффус қилгани шу ернинг чойхонасига кирдик.

Шохимардон – Фарғонанинг жанубида жойлашган, иқлими ва табиати жиҳатдан курорт минтақаси. Помир-Олой тоғларидан тушиб келадиган Оқсой, Кўксой деган шиддатли сувлари ҳар қандай одамнинг баҳри дилини очар, алланечук ҳаяжонга соларди. Гувуллаб оқаётган сув устида тахта сўрилар қурилган, уларнинг тўрт тарафига кўрпачалар тўшалган бўлиб, ўртадаги хонтахтага дастурхон ёзиғлик эди. Биз бир сўрига чиқиб ўтиришимиз билан чойхонанинг ўспирин хизматчиси олдимизга патнисда чойнак, бешта пиёла, бир лаганчага муштумдан каттароқ бешта зарғалдоқ шафтоли, кичик ликопчада оққанд ва иккита иссиқ нон келтириб қўйди. Собит ака чой қуйиш ташаббусини дарров қўлга олмоқчи бўлган эди, Муаззам:

– Менга беринг, мен қуяман, – деди чойнакка чўзилиб.

Муаззам чойни уч марта қайтариб, ҳар биримизга пиёла тутаркан, Собит ака шафтолиларни мақтай кетди:

– Воҳ-воҳ, асал-а, асал. Ҳеч бунақасини кўрмагандим.

– Сувлари тиник, ҳавоси тозалигини қаранг, – деди Неъмат Ёқубов.

– Сувлари бир шеър, ҳавоси бир шеър, шафтолиси ҳам бир шеър, – деди Раззоқ Абдурашидов.

Бир тарафимиз тоғ ёнбағирлари, иккинчи тарафимиз боғлар... Булбуллар, саъвалар, майналар, қарқуноқлар тиним билмай сайрашади. Булбул шу

¹ Хўш, Саша, тайёрмисан? Ўртоқлар келишди.

кадар чаҳ-чаҳлардики, унинг бунчалик хилма-хил товушларни қайдан олишини ўйлаб, бундай табиат, бундай қушларни яратган Санъаткорга жон-жонингдан ҳамду санолар айтардинг. Бу қадди расо ўриклар, баланд бўйли шафтоли дарахтлари (Тошкентда шафтоли дарахтларининг бўйи анча паст бўлади), ҳозир ёнғоқдан сал каттароқ, тахминан бир ойлардан кейин пишадиган анорларнинг шохларда худди фонарларга ўхшаб осилиб туришлари...

Эшиклари олдига гуллар экилган, жилдир-жилдир ариқлар ёқасида тераклар, толлар ўстирилган уйлар... Қаёққа қараманг, кўзларга ором берувчи яшиллик!

Йўлда турган юк машинамизга чиқдик. Оксой ёқалаб аста юқорига ўрлай бошладик. Тахминан ўн километрча юрганимизда ўрик дарахтларида ҳали пишмаган, бодомдай бўлиб қолган довуччаларни кўрдик. Ажаб, пастда оқ ўриклар пишиб тамом бўлган, бу ерларда ҳали ранг кирмаган-а! Буниси ҳали ҳолва экан, яна ўн-ўн беш чақирим юқори кўтарилганимизда оппоқ бўлиб гуллаган ўрик дарахтларини кўрдик.

Ўлмаган банда кўраверар экан: биз қароргоҳга яқинлашиб келаётганимизда тузуккина қор ёғаётган эди. Ана буни ғаройиб деса бўлади! Шохимардондан бу ергача нари борса қирқ километрча юрдик, аммо бир куннинг ўзида тўрт фаслни кўрдик. Ҳолбуки, шу кун йигирманчи июль эди.

Юк машинамиз “Альпинистский лагерь “Урожай” деб ёзилган каттагина тахта ёнидан ўтиб, бир майдон чеккасига бориб тўхтади. Беихтиёр “Ҳосил” альпинистлар лагери” деган ўзбекча ёзув бўлиши керак эмасми-ди?” деб ўйладим.

– Мы приехали на Памир-Алайские горы², – деди Геннадий Васильевич машинадан тушганимизда.

Мен бу ерга келиш олдидан Помир-Олой тоғлари ҳақида бироз маълумотлар йиққандим.

“Помир” сўзининг маъносини аниқлай олмадим, аммо бизнинг она тилимизда “Олой” сўзининг маънолари кўп экан. Мана, шулардан баъзилари:

1. “Кўпчилик”, “тиқилинч” деган маънода келади. Масалан, Тошкентдаги Олой бозори илгарилар “кўп одам олди-сотти қиладиган жой” маъносида олой дейилган, аммо замонлар ўтиб, “олой” сўзи атоқли отга айланган.

2. Илгарилар бирга саёҳат қилувчиларга нисбатан ҳам шу сўз ишлатилган: “Биз бир олой бўлиб йўлга чиқдик” тарзида.

3. Ҳарбий атамалар ичида ҳам “олой” сўзи бор бўлиб, у взвод маъносини билдиради. Уч олой ва бир бирлик (отделение) қўшилса, табур (батальон) бўларкан.

4. Ҳар қандай ерда қаторлашган ва ғуж-ғуж жойлашган нарсалар ҳам “олой” дейилади.

Демак, “Олой тоғлари”, “бир қатор тоғлар”, “тоғлар тизмаси”, “тоғлар уюми” деган маънони билдиради экан. Чиндан ҳам бу ерда қаёққа қараманг, устма-уст, кетма-кет тоғларни кўрасиз.

Биз тунайдиган қароргоҳ тоғ ёнбағрининг бир қадар текис ерларида. Қозоқ овулларидаги каби қаер текисроқ бўлса, ўша ерда палатка қурилган. Биз, “тўрт оғайни ботирлар” бир палаткага жойлашдик, Муаззам Саидова уч нафар рус қизлар билан ётадиган бўлди.

Ҳаммага ички кийимдан тортиб, ташқиларигача бир хил кийим-бош берилди. Уйдан кийиб келган ўз энгилларимизни тахлаб, махсус халталарга солиб, палаткамизнинг бурчак-бурчакларига қозик ясаб, осиб қўйдик. Альпинистларнинг махсус тринка халат ва тринка шимларини кийдик. Ҳар биримизга каттагина рюкзак, ичида думалоқланган, бошидан белигача усти

² Биз Помир-Олой тоғларига келдик.

занжирли қоп-ўрин, ёстик, оппоқ чойшаблар тарқатилди. Дарров палаткага кириб, қоп-ўринларнинг занжирини ечиб, ичига кириб, ётиб кўрдик. Занжирини бошингизгача тортиб, бекитиб олсангиз, овга келган бўрилар ҳам сизга даф қилмас экан.

“Сухой паёк” деб берилган овқатлари: тулука банкларда Қозоғистоннинг ивитама этлари, қандли қуюлтирилган сут, пишлок, сарёғ, асал, қотирилган оппоқ нонлар, балиқ ва жигар консервалари, ҳатто баъзи кунлар балиқ увулдириқлари ва ҳоказо.

Муаззамхон рус шериклари билан қандай овқатланади, билмаймиз-у, лекин биз “базми жамшид” қилдик. Очиқ ҳавода, очиқ ерда ўтириб, учта тошдан ўчоқ ясаб, атрофдан майда-чуйда ўтин териб келиб, хоҳласак консерва ва этларни оловда иситиб, қайнатиб, нон ботириб еймиз, истасак, сарёғ билан асални нонга суртиб, тоғ сувлари билан тановул қилиб, қоринни силаб ўтираемиз. Бундай антиқа, мазали овқатларни Тошкентнинг ресторанида ҳам учратмайсиз. Билсак, “Урожай”ни Москва таъминлар экан.

Лагерга деярлик юзга яқин бўлажак альпинист ва йигирмага яқин спорт мураббийлари келган. Ораларида фақат биз, беш талабагина, ўзбекмиз. Қолганлари руслар ёки рус тилида гаплашадиган бошқа миллат вакиллари.

Бу ернинг табиатини ўзимизча ўргана бошладик. Биз ётадиган ҳудудда дарахлар йўқ, бу тошлоқ ерларга ёққан кечаги қорлар эриб кетиб, офтоб аллақачон майдонни шабадаси билан қуритиб қўйган эди. Унда-бунда қуриган ёввойи наъматак ва бошқа буталар ҳамда бутачалар бор эди. Юксакларда, офтоб тушмаган тоғ ёнбағирларида арчалар кеча ёққан қор қийимларида тўда-тўда келинчаклардай, пастга тушиб келаётганда бир дам тўхтагандай кўринарди. Шундоқ ёнбошимиздаги дарада, ҳув пастларда сойларнинг гувуллаган овозлари келарди. Раззоқ аллакимдан билиб келди: бу сойнинг номи Угам эмиш.

– Пастга, сойларга тушсак бўладими? – деб сўрадик мураббийдан.

– Тушаверинглар, фақат сувга кирманглар, сув секундига олти метр тезликда оқади, тушсанглар, оқизиб, тошларга уриб, майиб қилиши мумкин, – деди.

Олти юз метрча пастликка, сой бўйига, буталарни ушлаб, тушиб бордик.

Бу томонда ўсган гуллардан бир-иккита гулдаста ясамоқчи бўлдим. Шу чоғ қаршимда гулбарглари гулсафсарга ўхшаш, аммо учи тик қип-қизил бир гулга кўзим тушди. Ниҳоятда чиройли, худди нақшин қадахга ўхшайди. Шартта бориб биттасини узган эдим, кўлим қизариб, пуфакланиб, қаварди.

Кейин бирдан ҳаворанг дейсизми, бир зангор – чиройли гулни кўриб қолдим. Биттагина экан. Кўзим қиймади узишга. Бу – шоиримиз Қуддус Муҳаммадий қуйлаган бўтакўз эди.

Мирзачўлнинг даласида,
Бир гул кўрдим – бўтакўз.
Ҳамма гуллар орасида
Ҳай-хай, гўзал ўта кўз.

Бўтакўзнинг япроқлари
Шуъла тушиб ярқираб,
Нозиккина шилдираб
Боларисин чақираб.

Мең бу шеърга асосланиб, бўтакўз фақат Мирзачўлда ўсади, деб ўйлар эдим. Йўқ, у Помир-Олой тоғларининг тепасигача чиқиб олибди. Аммо

бу ерда ҳозир биттагина тупини кўрдим. Балки, бошқа тоғ ёнбағирларида яна бордир. Қуюқ киприклар билан ўралган думалоқ кўзли бўтакўз чиндан ҳам бўталокнинг кўзига ўхшайди. Фақат туяларнинг кўзи мовий бўладими, йўқми – шунисини аниқ билмас эканман. Аммо бутун гўзаллигини кўз-кўз қилиб, тирноқча ҳам зорланмай, довюраклик билан бу тоғларда мағрур қад ростлаб туриши одамни маст қилар эди.

Хоразм тепаликларига ўхшаган усти кунгурадор, думалоқ сариқ салла-симон чиройли гулларни ҳам кўрдим. Шу гуллардан иккита гулдаста ясаб олдим.

Сўнгра сойнинг бир четига тушиб, сувга бир шўнғиб олмоқчи бўлдим. Қирғоқдаги тошни ушлаганча, оёғимнинг бир учини сувга теккизганим-ни биламан, сув тўпиғимга шундай зарб билан урдик, нақ бутун гавдам сойга учиб тушгудай бўлди. Оёғимни бир сонияда аранг тортиб улгурдим. Чиндан ҳам бу сой билан ҳазиллашиб бўлмас эди. Рангим ўчиб, бир зумда кийиниб олдим. Тепага қайтиб чиққанда инструктор Славадан гулларнинг номини суриштирдим.

– Кўлингни қизартирган у қизил гулни биз “Звёздочка” деймиз, ўзбекчада қандай бўлишини билмайман. Мана бу сариқ гуллар эса “Бессмертник”, ҳеч сўлимайди, неча ойлаб шундоқ тураверади, бир неча ойдан кейин қаттиқ холга келиб қурийди, – деди.

Мен илгари китобларнинг бирида “Бессмертник” деган гул ўзбекчада “Ҳамишабахор” деб аталишини ўқигандим, лекин ўзини кўрмагандим, энди икки дастаси, мана, қўлимда.

Эртасидан ўқув машғулоти бошланди. Дарслар фақат рус тилида ўтиларди. Тоққа шундоқ келиб, чиқиб кетавермас экансиз. Альпинистлик ҳам мураккаб бир илм экан. Катта-катта, ўттиз-қирқ босма табоқ келадиган дарсликлари борки, кўяверасиз. Уларнинг ҳаммаси рус тилида, аммо улардаги маълумотлар унча-мунча жуғрофик китобларда учрамайди.

Помир-Олой деб қўшма от олган бу тоғлар Фарғона водийсининг жанубида бўлиб, Ҳисор-Олой, Помир, Қирғиз-Турк тизмаларидан таркиб топган. Ҳисор-Олой тизмалари ўз навбатида Олой, Туркистон, Зарафшон, Қоратегин тизмаларига бўлинади. Яна жануби-ғарбида Жилонтоғ, Сарсарақ, Тераклитоғ, Қоратоғ, Оқтоғ ҳам бор.

Ҳайвонот дунёсига келсак, архар, айиқ, узун думли суғур, ёввойи куён, каклик, қирғовул, бедана, тўрғай кабилар кўп, дейилган. Бироқ биз ҳали уларни кўрганимиз йўқ. Мен фақат бир марта, куёш чарақлаган кун тепароқдаги бир харсанг устида қўнган тўрғайни кўрдим. У қўнган жойида бир пас атрофга аланглаб турди-да, сайрашга тушди. Сўнг бирдан йигирма метрга юқорига кўтарилди-да, муаллақ пириллаб турганча сайрашни давом эттирди. Нимани куйларкин, деб ўйладим. Атрофга олазarak бўлишларига қараганда, бу ерларнинг гўзаллигини ичига сиғдиrolмаётганга ўхшарди. Ҳа, албатта! Ўз юртини, унинг бетакрор гўзал табиатини куйлайди-да! Бошқа нимани куйларди бундай завқ билан!

Биз бу альпинист китобларининг ҳар бирини ўқиб чиқиб, рус тилида росмана имтиҳон топширишимиз керак. Ҳар ўн-ўн беш кишига бир мураббий дарс ўтади.

Бизнинг ҳар биримизга болта билан чопса ҳам, арра билан кесса ҳам узилмайдиган ипак арқонлар беришган, йигирма метрдан. Уларни чиройли қилиб ўраб, елкага осиб юрасиз. Ўрашнинг ўзи бир илм. Арқонларни бир-бирига улаш ҳам бир илм: “тўқувчилар боғи” (“ткацкий узел”) дегани бор. Агар ўша усул билан боғламасангиз, бир-бирига боғланган ипак арқон сирғалиб ечилиб кетади.

Кўлимизга “ледоруб” (“музўяр”) деган иккиёқлама теша беришганки, бир ёғи бизнинг ўзбекча пойтешага ўхшайди, иккинчи ёғи тўмтоқ, у билан тикка-тик тоғ чиқиб қолса, тоғнинг ёнбошларидан бирон керакли жойни ўясиз, ё уриб синдирасиз ва ўзингизга оёқ босиш учун жой ҳозирлайсиз. Ледорубнинг ўртасидан ўтказилган сопи ҳам металлдан. Узунлиги бизнинг пойтешадан калтароқ, лекин қўлтешадан икки баравар узун.

Яна ҳар биримизга учи найздор узун таёқ-ҳасса ҳам беришдики, унинг оти “альпеншток” экан. Альпеншток энг чидамли заранг ёғочидан ясалиши керак. Чунки у хатарли дақиқаларда синиб кетса, бу – альпинистнинг ўлими деган гап. Умуман, ледоруб билан альпеншток ҳар дамда спортчига асқотадиган, альпинистлар орасида жон баҳосидаги, жуда ажойиб нарса. Ўйиш, тешиш, кесишлари-ку, кўриниб турган хусусиятлари, аммо яна бир муҳим жиҳати шундаки, тасодифан тоғдан йиқилсангиз, бир қўл билан альпенштокнинг бўйнидан, иккинчи қўл билан ҳасса томонидан ушлаб ерга тирасангиз, йиқилишингизни тўхтатиб қола олади. Оддий кунларда эса ундан ҳасса сифатида ҳам фойдаланасиз.

Альпинистлар яна бошқа бир арқонда эгилган бармоққа ўхшаш пўлат илмоқ ҳам олиб юришлари керакки, у илгакни юқоридаги тошга отиб илинтириб, сўнг шу арқонга осилиб, юқорига кўтарилишади.

Альпинистларга яна бир томони беш тийинлик тангадек тешилган темир ҳалқа бўлаклари ва болға ҳам беришган. Агар қаршингизда бирон-бир тик тоғ чиқиб қолса, чўққига юриб чиқадиган биронта ҳам сўкмоқ бўлмаса, сиз ўша темирни тоғ тошининг дарз кетган бирон ерига болға билан қоқасиз, тешигидан арқон ўтказиб, ўзингиз ўша арқонга ўтириб, арқоннинг иккинчи томонидан тортиб ўзингизни ўзингиз юқорига кўтарасиз.

– Темир ҳалқа одамни кўтаролмай, дарз жойдан чиқиб кетмайдими? – деб сўрадим мураббийдан.

– Ҳеч қачон! – деди мураббий. – У ҳалқаларни жойидан чиқариб олиш учун катта гурзи керак. Сизнинг болғаларингиз билан ҳам бир амаллаб уриб чиқарса бўлади, аммо бунга анча уриниш, куч керак. Бу ҳалқа ва ундан ўтказилган ипак арқонлар сиздан беш баравар оғир бўлган айиқларни ҳам кўтара олади.

Мураббий дарсини давом эттирди:

– Сиз ярим метр юқорига кўтарилгандан кейин, тепангиздан яна бир темир парчасини тошга қоқиб, тешигидан арқонни ўтказиб, аввалги ҳаракатингизни такрорлайсиз. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, ҳамма альпинистлар бир-бирига боғланган бўладилар. Кейингилар олдингилар қоққан ҳалқалардан фойдаланадилар. Шу тариқа ярим метр-ярим метрлаб, аста-секин бутун олой юқорига кўтарилади. Бу катта уқув, маҳорат ва куч талаб қилади, – дея дарсини тугатади мураббий.

– Биз бу ерга дам олгани келганмизми ё ўқиганими? – дейди сал оғриниб Муаззам Саидова.

– Дам олиш ҳар хил бўлади: актив (фаол) дам олиш ва пассив (заифона) дам олиш. Бу тоғларда юксакларга чиқишни ўрганиш, малака орттириш, интилиш ва доим ҳаракатда бўлиш – актив дам олиш ҳисобланади. Фақат еб-ичиш, ётиш, мақсадсиз ёки шунчаки атрофни кузатиб юриш – пассив дам олишдир. Чўққиларга чиқишни хоҳламаганлар лагерда ётаверишлари ҳам мумкин. Бу ерда ҳеч ким ҳеч кимни ҳеч нимага мажбур қилмайди, – деди мураббий.

Кейинги кунларда биз сойлардан, тангилардан ўтиш, юксакка кўтарилиш ва пастга тушиш конун-қоидаларини ўргандик. Бирликнинг, хотиржамликнинг аҳамиятини англадик. Кечалар ойдин эди. Кийимларимизга ўраниб,

ташқарига чиқиб ўтирардик. Муаззам рус дугоналари билан келарди. Гурунглашардик. Кўпинча Муаззамга кўшиқ айттирардик. Мен, айникса, Муқимий ғазали билан айтиладиган “Чаман ялла” ашуласини яхши кўрардим.

Кўнгулни ғунча янглиғ таҳ-батаҳ қон айладинг-кетдинг,
Халойиқ ичра маъюсу паришон айладинг-кетдинг...

Бу ойдин кечада тоғлар қуршовида тиниқ ҳаволарда ашула шундай янгардики, узоқ-узоқларда бизни яна кимлардир тинглаётгандей туюларди. Рус қизларимиз бироз ўтиргач, зерикиб, кетиб қолишарди.

Биз қизларимиз туриб кетганига парво қилмай, “ўз концертимиз”ни давом эттирардик.

Қизил гулни тагида, чаман-ан ичра,
Булбул чаҳ-чаҳ куйлайди чаман-ан ичра.

Юрагим жиғиллайди чаман ичра, боғ ичра-а,
Ёр келганга ўхшайди чаман-ан ичра.

Қизил гуллар ичида, чаман-ан ичра,
Ёр, сени кўриб қолдим, чаман-ан ичра.

Кўрмасам бўлар экан, чаман ичра, боғ ичра-а,
Ишқингда куйиб қолдим, чаман-ан ичра.

Муаззамнинг овози шундай товланар, тебранардики, биз унинг эзилаётган қалбига қандай бир юпанч беришни билмасдик. Биз уч оғайни Муаззам опанинг Неъмат Ёқубовда кўнгли борлигини сезар эдик. Ёқубов ўзи ҳам буни озми-кўпми пайқар эди, назаримда, аммо билмаганликка оларди, шекилли. Мен зора озгина бўлса-да, кўшиқ билан хумордан чиқса, деб ўйлардим.

Ойдин тунларнинг бирида дўстларим уйқуга кетганда ёлғиз ўзим ташқарига чиқдим. Ой одамга шу қадар яқин келишини кўрмагандим. Бундан чиройлироқ манзара бормикин оламда? “Китоб ўқиса бўлармикин?” Бу ерга келишдан бир-икки кун олдин магазиндан бир китоб олгандим, бир рус адабасининг “Биринчи муҳаббат” номли китоби... Палаткадан олиб чиқдим. Бемалол ўқиса бўларкан. Бўйи бир қарич келадиган, қалинлиги бир бўғим, бир юз саксон саҳифали китобни ойдинда ўқиб битказдим.

Мураббий ҳар куни альпинистликнинг турли-турли хусусиятларини уқтирар эди:

– Бу ерда табиат интизомсизликни қабул қилмайди. Дунёда икки касб бор: сапёрлик ва альпинистлик. Сапёр адашса, ўзи портлаб кетади, альпинист адашса, тоғдан йиқилиб ўлади.

– Тоғ ишқибозлари уч хил бўлади: якка-ёлғиз ишқибозлар, икки-уч, тўрт-беш кишилик ишқибозлар ва бизникидек, олой альпинистлар.

– Сиз, ўзбекларда бир чиройли мақол бор: “Ҳолва деган билан оғиз чучимас”. Тоғларга ишқибоз бўлган билан чўққиларни эгаллай олмайсиз. Бунинг учун одам чиниққан ва уқувли бўлиши, керакли жиҳозларни фарқлай олиши ва уларни ишлата билиши керак. Керакли тошнинг оғири йўқ, шундайми?

Токка чиқиш олдидан ўқув машғулотилари ўн кун давом этди. Шундан

икки куни имтихонларга сарфланди. Кейин тоққа чиқиш учун амалий тай-ёргарликлар бошланди.

Ҳар биримизга оғир-катта ва пишиқ ботинкалар берилдики, уларнинг тагида тиш эмас, икки сантиметрли найза михлар бор. Биз бу ботинкаларни мойлаб олдик ва оёққа кийиб, юриб кўрдик. Ниҳоят, ҳамма арқон билан бир-бирига боғланиб, елкада оғир рюкзаклар, ледорублар, кўлда альпенштоклар билан бир қатор бўлдик. Ана ундан кейин гоҳ тоғ ёнбағрининг соя, қорли томонларидан, гоҳ офтобли, ери шағал ё тошлоқ сўқмоқларидан, ё умуман ҳеч қандай йўл тушмаган тарафларидан кетдик. Кун яримлаганда ўтириб, арқонларимизни бир-биримиздан узар, тоғ ёнбошининг бир тарафини қизларга, бир тарафини йигитларга деб эълон қилгач, ўтириб, дам олиб, тамадди қилар, сўнгра яна йўлга тушардик. Жилғалар, ирмоқлар, чашмалар ёнида тўхтар, эгилиб, муздай сувларида юз-кўлларимизни чаяр, томоғи оғришидан кўркмаганлар ичиб, хуморидан чиқар эди.

Мен шу сафар кунларида тоғлар ҳар хил шаклда бўлишини ўргандим: баъзилари бир-бири билан ёнма-ён, билмадим, қаергача чўзилиб борарди. Баъзилари “э” ҳарфининг белбоғига ўхшаган – икки тоғнинг ўртасидан бошланиб, оёғи даранинг аллақаерида пастларда тугайди. Баъзилари патсимон, бошқалари шохсимон, баъзилари тик чўққига ўрлаб кетган...

Ёз чилласи бўлишига қарамай, Олой тизмаларида кечалар жуда совуқ, йўлда шошилиш тикланган палаткалардан ҳеч ким бошини чиқармайди. Аммо кундузлари маршда кетаётганимиз учунми, ё чиндан ҳам ҳаво исиб қоладими, ҳеч ким совқотмайди.

Слава деган бир ёш мураббийимиз бор. Жуда кизиқчи (мураббийлар бир-бирига боғланган қаторнинг ёнида аҳволни кузатиб боришади), ҳаммани кулдириб, ўзбекча рақсга ҳам тушади, фақат “Най-нум, на-на-нум” дейиш ўрнига, “Онай-на-най-нум”, дейди. Сўкиняптими, ўйинимизни масхара қиляптими, десангиз, йўқ, берилиб рақсга тушади, ҳатто қизларга муқом қилиб ҳам кўяди.

Одатда, кеч туша бошлаши билан тўхтаб, палаткалар қуришга киришилади. Палаткаларнинг тўртта учида арқонлар бўлади, у арқонлар баландроқ тирговичлар билан кўтарилиб, учи узокқа қоқилган қозикларга тортиб боғланади. Қарабсизки, бошпана тайёр, кириб дам олаверасиз. Ўрин-қопни тизиллатиб очасиз-у, пинакка кетасиз. Уйкуга тўйиб, тиникиб, ўрнингиздан турганингизда, куёш манглайингизни силаб, нурлари билан сизни эркалатади. Ана энди асфальтсиз, сўқмоқсиз, балки, ҳеч қачон инсон зотининг оёғи тегмаган катта тошларни бигизли ботинкаларингиз билан ғижирлата-ғижирлата юқорига ўрлайсиз.

Тегрангизни кузатсангиз, дунёда бундан-да хушманзара ерлар борлигига ишонгиз келмайди. Қани, мен рассом бўлсам-у, шу манзараларни чиза олсам, деган хаёлга ҳам борасиз. Бир маҳал осмондан бир талай қушлар галаси ерга туша солиб чаҳ-чаҳлай бошлади: бу қушлар бозоримиди, ё қушлар тўйими, билмадим. Балки оддий одатлари, ота-боболари, аждод-аждодларидан қолган удумларидир. Яп-яланг оёқлари ердан кўтарилганда, тирноқлари тошларнинг устида турли чизиклар шаклини қолдирганини кўрасиз.

Айтдим-ку, бу ерларда бир кунда тўрт фаслнинг белгиларини кўрасиз деб... Бир ерда қокиўтларнинг ўз момақаймоқларини кўкка уфураётганини кўрсангиз, бир ерда мойчечаклар ва ё ерларда рақс тушаётган чаканда чечакларини кўрасиз. Бирда бўйлари бўйингиздай келадиган ўтлоқлардан ўтсангиз, бирда охири кўринмаган тап-тақир тошлоқ устига тошлоқларни кўриб ажабланасиз.

Йўқ, ҳеч неки бўлмасин, бу Олой тизмалари бутун гўзалликларнинг энг чўққиси, деган хаёлга келасиз. Бу игнабаргли арчалар билан ясанган ёнбағирлар, ям-яшил бирқут ўтлоқлари денгиздай чайқалаётган довлар, кўзларни мафтун этаётган чексиз, туганмас жозибалар... Буларнинг олдига тушадиган бир нималар борми оламда?

Қушлар-чи, қушлар, воҳ бу қушлар! Уларнинг сайроқлари, уларнинг парвозлари, сирғалишлари, гоҳ олға, гоҳ орқага бурилиб, турли акробат ўйинларини кўрсатишлари, бир-бирларини қувишлари, мувозий бир тарзда бир тарафга учишлари, бирдан пастга шўнғишлари – буларнинг ҳаммасини кўриш, кузатиш қандай маза, қандай қувонарли!

Бир куни бизнинг олдимизга лагернинг бошлиғи ҳол сўрагани келди: кўришиш учун узатган кафти Мирзачўлда келарди, менинг кичкина кўлим унинг кўлида ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетди.

– Аҳволлар қалай? – сўради у.

– Яхши, жуда яхши, – дедим.

Гавдаси ҳам нақ Алпомишдай. Салмоқлаб, жилмайиб гапирарди. Биздан узоқлашганда ҳавас билан орқасидан қараб қолдик. Альпинизм бўйича спорт устаси, бугина эмас, мамлакатда хизмат кўрсатган спорт устаси экан. Биз ҳам унга ўхшаган соғлом, паҳлавон спорт устаси бўлишни орзу қилдик.

Хуллас, белгиланган кунда мўлжалланган энг юксак чўққини эгалладик. У денгиз сатҳидан 7495 метр баландликда экан. Биз энг аввал альпинистларнинг удумларидан бирини адо этдик. Чўққидаги катта харсанг тагини кавлаб, сопол қувурча топдик. Уни очиб, бу чўққига биздан олдин чиққан одамлар ва жамоаларнинг исм-шарифини ўқиб чикдик ва уни яна ўз жойига кўмиб қўйдик. Сўнгра ўз исм-шарифларимизни бир қоғозга рўйхат қилиб ёздик, ҳамма мураббийлар ва лагерь бошлиғи имзолашгандан сўнг, ингичка қилиб бир қоғозга ўрадик ва уни бир шишага солдик, шишани сув ўтмайдиган қалин латтага ўраб, бир тугунчак ҳолида тошлар тагидан жой олиб, кўмиб қўйдик. Ана ундан кейин “ура!” айтиб, кучоклашиб рақсларга тушдик, бир соат хурсандчилик билан ўз-ўзимизни зиёфат қилиб бўлгач, пастга тушишга қулай жойни танладик. Бу қуёш тушмаган тараф бўлиб, икки тоғ оралиғи эди, бу ёқларда қалин қорлар эримаё, тоғ ёнбағирларига оқ чойшаб тўшалгандай, қор одамнинг кўзини жимирлатар эди.

Учов, тўртов, бешов бўлиб, рюкзакларимизни чанадай миниб, пастликка сирғала бошладик. Аммо Собит ака ҳеч ким қилмаганини қилмаса Собит ака бўлмасди-да! У оёғини тепага, бошини жарликка қаратганча рюкзакни бошига ёстик қилиб қуйига сирғала кетди. Ёнида инструктор Слава:

– Ҳозир ўласан, бошинг тошга урилиб ўласан! – деганча катта-катта Геркулес қадамлар билан сакраб-сакраб сирғалиб борарди.

– Тепада кўрганман, йўлимизда тош йўқ! – деб қичқирарди Собит ака.

Ҳамма, шу жумладан, Собит ака ҳам жарликка эсон-омон тушиб, ўрнидан турди.

Лагердан чўққигача етти кун кўтарилган бўлсак, лагерга икки кунда етиб келдик. Кейин ўйин-кулги, тантаналар бошланди. Кўпчилик қатори биз – тўрт оғайни “Мамлакатнинг биринчи босқич альпинисти” деган нишонча ва унинг ҳужжатини олдик. Табиийки, сафарга чиқмагани учун Муаззам Саидовага бундай мукофот берилмади.

Сафар олдидан эсдалик учун бир суратга тушгандик, бу хурсандчилик кунлари ҳам шундай қилдик. Кечқурун гулханлар ёкиб, узоқ-узоқ гурунлашдик.

– Уйни жуда соғиндим, – деди Собит ака. – Тўғри, бу ерлар ҳам менинг Ватаним. Қайси тоғнинг отини сўрасанг, қадим туркий... Фахрланаман,

ғурурланаман... Фақат уй бошқача нарса-да... Бўлмаса, бор-йўғи кафтдай бир ҳовли... Икки сотих... Гугурт қутисидай уйлар... Шунинг нимасини соғинасан? Билмайман. Синглим Муҳаббат, ўн саккизга кирди, бўйи етиб қолди, ўзини ўзи эплайди, Зоҳидни асраб-авайлаш ҳам қўлидан келади. Фақат сал нозикроқ, касалга мойил... Мен ота ўрнидаман, унга юрагим ачийди... – дея кўзёшларини тез артиб-артиб олди. Кейин Славанинг рақсини такрорлади: “Онай-на-най-нам, онай-на-нам...”

Қўлларимиз бир-биримизнинг елкамизда, роса сакраб-сакраб ўйнадик...

Йигирманчи августда Тошкентга келдик. Ўн кундан кейин ўқишлар бошланди.

Ёш домламиз Лазиз Қаюмов менинг кўксимдаги нишончани кўриб:

– Ўх-хў, қутлуғ бўлсин, альпинист бўлиб кетибсиз-да! Шу нишончани тақиш учун украинча жужун кўйлакни ҳам тешибсиз... – деди сал аскиянамо кулиб. – Ўқишлар нима бўлади энди?

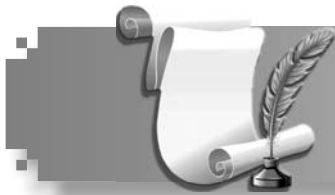
– Ўқишлар ҳам шундай бўлади. Альпинистлик ҳам... Келаси йил ёзда “иккинчи босқич”, ундан кейинги йили “учинчи босқич”, кейинги йиллар бир-икки норматив талабларни бажариб, университетни имтиёзли диплом билан битирган йилимиз альпинизмдан спорт устаси ҳам бўламиз.

– Яхши, яхши, орзуларингиз ушалсин, – деди домламиз.

Аммо биз, тўрт оғайни чучварани хом санаган эканмиз, келаси йил ҳам, ундан кейин ҳам альплагерь йўлланмаларини ололмадик. Альпинистик йўлланмалар маҳаллий аҳоли вакиллари учун чекланган экан. Бу ер Ўзбекистон бўлса, нега энди йўлланмалар биз учун чекланган? Ўша лагерьга борган юз кишининг тўқсон нафари ўзбекистонлик бўлиши керак эмасми, деб сўрагим келди ўшанда кимдандир. Ким бўлишидан қатъи назар...

*Қотма одам қалин чопон кийишни ёқтиради, маъ-
ниси кам одам эса ўзини сўз билан шиширади.*

М.Монтень

НАЗМ

Зулфия МЎМИНОВА

1959 йилда тугилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология факультетини тамомлаган. “Ватан ташлаб кетмайди”, “Ёнаётган аёл”, “Бешикларни асрагин, дунё”, “Истиқлол – олтин гулим”, “Сиз шеърга сизмайсиз”, “Самога сочилган юлдузлар” шеърлар ва эсселар тўплами, болалар учун “Хўроз нега учолмайди?” номли эртаклар китоби нашр этилган.

ҚУШЛАР САВОЛИНИ ЭНДИ ТУШУНДИМ

ШУКРОНА

*Ўйланиб ўтардим бу кўчалардан,
Энди кулиб ўтгум, гул териб ўтгум.
Жаннат юзликлар-ла мубораклашиб,
Беклар суҳбатидан нур териб ўтгум.
Алвон гуллар экдим кўнгил-бўстонга
Истиқлол мангудир Ўзбекистонда!*

*Чашмалар болини энди тушундим,
Қушлар саволини энди тушундим,
Қирлар шамолини энди тушундим,
Томирдек туташдинг, юракда – жонда,
Истиқлол мангудир Ўзбекистонда!*

*Энди хазонлардан гул қидирмасман,
Энди нодонлардан дил қидирмасман,
Йўлим – сен, мен гирён йўл қидирмасман,
Қариндош тутиндим гул, гулистонга,
Истиқлол мангудир Ўзбекистонда!*

*Дилимдан сўз очсам, гунча очилгай,
Парилар қўлида тугун очилгай,
Шодлансам, шодликлар шунча очилгай,
Мисли атиргулман тонгги раҳшонда,
Истиқлол мангудир Ўзбекистонда!*

*Шеър ила дилимни қошона этдим,
Ҳар битта оятни дармона этдим,
Сизиндим, дуони фарзона этдим,
Яратганга шукур ҳар кун, ҳар онда,
Истиқлол мангудир Ўзбекистонда!*

* * *

Сен деганда, кўзимда нам,
Сен деганда, бошигинам ҳам,
Эй меҳрибон, эй муҳтарам,
Унутмоқ касби одатму?

Сен келмассан, мен бормасман,
Рутубатда учган хасман,
Ўлсам ҳамки, кел, демасман,
Бу хорлик тоғж ила тахтму?

Ишқ оловми – ўчолмасим,
Оловда кўз очолмасим,
Эй олтиним, эй олмосим,
Бу оғриқ жонга роҳатму?

Ишқи йўқлар бордир, ишон,
Толиби май, масту мастон,
Эй паришон, лутфи эҳсон,
Севолмаслик ҳам санъатму?

Бўғзимда тош қотган сўзим,
Сен жим, мен жим, бу олам жим,
Эй анисим, эй азизим,
Бу жимлик буюк неъматму?

Кимга ёз, бизга аёзмۇ,
Бу турбадлар ҳали озму,
Эътирозим, эй эъзозим,
Бу фурқатлар фароғатму?

Нур сочиб турар ҳасратим,
Гул ёғиб юрар ҳайратим,
Эй иззатлим, эй ҳазратим,
Бу бахтсизлик бизга бахтму?

* * *

Онам эрта вафот этдилар,
Синиб тушди қалбимдан боғлар.
Ярим кўнглим тўлмади гарчи
Елкасида кўтарди тоғлар.

Эгик қаддин ростлай олмади
Узумзорим – бобожонгинам.
Яшин ургач, кўкламай кетди
Оқ тутгинам – моможонгинам.

Кўй боққани чиқсам далага
Қамишзорлар най чалиб берди.
Кўклам худди Ҳамдам тоғамдек
Қоялардан гул олиб берди.

Ҳар жумада, бозор хуржунда
Кунжут ҳолва жўнатди кўргон.
Холам каби кумуш сувларда
Сочларимни ювди Зарафшон.

Косасида шарбат ичирди,
Тарвуз кийиб беқасам тўнлар.
Ёзда ҳам жун рўмолин ечмас
Шафтолилар – дўмбоқ келинлар.

Саратонда сувдан чиқмасдик,
Бизга нима дунёвий ишлар?
Чўмиларди оқ кўйлак билан
Оқ каптарлар, уятчан қушлар.

Нарпайимнинг майин шамоли
Артар эди кўздан ёшларим.
Ун йил мени аяди бир тўп
Мусичалар – синфдошларим.

* * *

Дунё яхши, дунё гул дедим,
Дунё ёмон деди, ёмонлар.
Яхшиларга етиб боргунча
Юрагимни еди ёмонлар.

Майингина силади оққуш,
Юзларимни ювди найсонлар.
Мен йиғладим, мен қўшиқ айтдим,
Ғийбат қилиб чопди ёмонлар.

Кўлларимни ялади оҳу,
Пойимга бош қўйди қоплонлар.
Топган ҳар бир яхши сўзимни
Ёмонликка йўйди ёмонлар.

Нималарни кўрмади бу бош,
Гоҳ енгилдим, майли, хўп дедим.
Ким кўп дея сўраганларга.
Бу дунёда яхши кўп дедим.

Ёғдуларга тўлганда тонглар,
Мен ўзига ёлғиз қул, дедим.
Дунё ёмон деди, ёмонлар.
Дунё яхши, дунё гул, дедим.

Гавҳар ИБОДУЛЛАЕВА

1961 йилда тугилган. Хоразм Давлат педагогика институтининг филология факультетини тамомлаган. “Қутлуг сўзлар”, “Бир вужуд соғинч”, “Юрагимда яшаётган сир” номли китоблари чоп этилган. Асарлари “Уч томир”, “Муборак кунлар”, “Элик наво”, “Шовот мавжлари”, “Тўмарис издошлари”, “Хоразм оҳанглари”, “Онажон”, “Муҳаммад Юсуф замондошлари хотирасида” каби тўпламлар, “Ўзбек адабиёти антологияси” дан ўрин олган.

СЕВАМАН ДЕНИ, МАРҲАМАТИ ҚИЛИНИ

* * *

Фақат кўзим яшайди сиз-ла,
нигоҳим зимнида
бир суврат муқим.

Фақат рангим яшайди сиз-ла,
қайноқ кафтларингиз
соғиниб.

Фақат сўзим яшайди сиз-ла,
ҳар куни минг бора
исмингиз алқаб.

Фақат бўзим яшайди сиз-ла,
келар йўлингизда
оғриниб.

Юрагим. Тилагим. Хоҳиш. Иродам.
Орзуим. Армоним. Оҳим. Ва зорим.
Бари-бари сиз билан бирга.

Фақат,
ўзим яшай олмайман
сиз билан...

* * *

Севаман денг,
қисмат йўлига
бу сўзингиз садақа бўлсин.
Севаман денг,
маъшуқа руҳнинг
шодон бўлиб, қалби-да тўлсин.

Севаман денг,
иномни қалбдан
этагимга ташиланг нон каби.
Зору нолон
очиққан қалбнинг
кўзи тўйсин, тўйинсин таъби.

Хайр қилинг,
бир томчи сувдай
токи, жон вужудга қуйилсин.
Севаманг денг,
шафоат этинг,
пешонамнинг шўри ювилсин.

Севаман денг,
шу зар тиллони
бир чақадай солинг кафтимга.
Сўнгни нафас,
сўнгни дамгача
божу хирож бўлсин бахтимга.

Севаман денг, марҳамат қилинг,
тортиқ этинг дунёга ишиқни.
Сўнгра ҳайдаб
солинг майлига,
сўнгра қайтиб очманг эшикни...

Фақат,
севаман денг бир бора...

* * *

Ҳаммаси тугади,
ҳаммаси тамом,
ҳукми Ҳақ –
видони чўзиб нетаман?
Дийдамдан дур бўлиб оқар
дунёнгиз,
мен унга дилимни қўйиб кетаман!

Ҳаммаси тугади,
ҳаммаси тамом,
энди нақд сукутнинг қўлин тутаман.
Фикрим – чош,
кўзим – ёш,
дилингиз эса тош,
шу тошга исмимни ўйиб кетаман!

* * *

Сизни соғинсам гар,
юрагим
эсимга келади.

Эсимга келса гар
юрагим,
соғина бошлайман ўзимни.

Ўзимни соғина бошласам,
сиз чиқиб келасиз
қалбим тубидан.

* * *

Бунча сўроқлайсиз севасанми деб,
Сизни севдим дейиш осон эканми?
Тилларим увушса, жоним увушса,
Севги дилга ботган санчиқ, тиконми?

Сизни ўйлар бўлсам, лаҳзалар йилдек,
Кун-куним сикхласа, умрим тигласа.
Киприк қоқолмасам тунлар гам босиб,
Кипригим устида соғинч ухласа.

Сизга юрар бўлсам, йўлим гулласа,
Рухимда бошланса Наврўз айёми.
Дилим оқиб кетса мендан илгари,
Севги қиргоқ билмас тошиқин дарёми?

Сизни кўрар бўлсам, ўз дунём абас,
Дилни пораласам, бағримни тилсам.
Майли, кўрмасам-да, майли, етмасам,
Ҳажрингиз малолин бўйнимга илсам!

Сизни топар бўлсам, ўзни йўқотсам,
Жонимга ёприлса ҳислар қуюни.
Илкис довдирасам, тинсам, тутилсам,
Бошим гангиса бу бахтдан суюниб.

Сизга талпинишдан толмаса юрак,
Охири бўлмаса бу ширин тушининг.
Айтинг, нима қилсин, айтинг, не десин,
Забони бўлмаса шўрлик бу қушининг?

Бунча сўроқламанг севасанми деб,
Сизни севдим дейиш осон эканми?..

* * *

Сулув йигит, хув йигит,
 Гоҳ масъум, гоҳ қув йигит,
 Умр – оқар сув, йигит,
 Қайтмас имкон муборак!

Шахло кўзим, ёш кўзим.
 Эгилди-ку бош, кўзим.
 Нечун жимсан, тош, кўзим,
 Жон ўртар он муборак!

Қора сочим, тун сочим,
 Гоҳ алиф, гоҳ нун сочим,
 Бу не қора кун, сочим,
 Зулф паришон муборак!

Хазон кўнглим, боғ кўнглим,
 Гоҳ жарлик, гоҳ тоғ кўнглим,
 Қаён боқсам доғ кўнглим,
 Мангу ҳижрон муборак!

Ўксик бағрим, хуш бағрим,
 Қулочи оққуш, бағрим,
 Бу ўнгми ё туш, бағрим,
 Лиммо-лим қон муборак!

Чиройли қиз, гўзал қиз,
 Қулгичлари – газал қиз,
 Муҳаббат йўқ, азал, қиз,
 Гўзал армон муборак!...

Чиройли қиз, гўзал қиз,
 Сулув йигит, ҳ-у-у-у-в йигит!..

Хоразм

Сойим ИСҲОҚ

1941 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ)нинг филология факультетини тамомлаган. Дастлабки ҳикоялари талабалик йилларида ёзилган. “Сиртдан тинч дарё”, “Юлдуз кўкда сўнади”, “Осмон устун” қиссалари, “Қиёматга қолмаган қасос”, “Кўклам адоғида куз” романлари эълон қилинган.

ЗУЛМАТДАН ЗУЛМАТГАЧА

Ҳикоя

У ёруғ дунёга зулмат қаъридан чиқиб келганди. Бу дунёда бир-икки йил олатасир яшади. Қанча яшаганини ўзи билмайди. Қандайдир ҳиссий бошқарув таъсирида узоқроқ яшашга, хавф-хатардан омон ўтишга интилди, холос. Омон қолиб нима кўрди, нима қилди – буни ҳам идрок этолмади. Миясида муқим ўрнашиб қолгани – жинсдошларининг кейинги пайтларда уни четлатишгани, тўдадан ҳайдашга уринишгани. Бунинг сабабини узоқ-юлуқ ҳис қилади. Аммо ўрганган кўнгил, тарки одат қилолмади. Айниқса, охири кўклам ва ёзда ўзига жуфт ҳам тополмай ёлғиз қолди. Топганлари бир-икки кун ўтмаёқ ташлаб кетишди...

Онасининг мавсумдаги охири тухуми эди у. Энди туғишни бас қилиб, уларни босиб ётиш навбати етганди. Шунинг учун Она каклик тиканакли буталар орасидаги уясида эҳтиётлик билан чиқди-ю, тошдан тошга сакраб, тошсиз жойларда чакқон йўрғалаб кетди. Учраган қурт-кумурсқаларни чиройли тумшуғи билан бир-икки эзгилаб ютар, “сути” энди қота бошлаган бошоқларнинг донини тезгина узиб, ҳарислик билан жиғилдонига урарди.

Она каклик шошиларди. Имкон қадар тезроқ ва кўпроқ озикланиб, сувга қониб, эртароқ уясига қайтишни, тухумларини босиб ётишни истарди. Жўжалари тухумдан чиққунига қадар бундай эҳтиёжлари учун вақти бемалол бўлмай қолади. Ҳафтасига бир-икки мартагина, жуда ҳолдан тойганида донлаш ва ташналигини қондиришга чиқади. Шундаям тезгина – тухумлари совиб улгурмасидан қайтади. Акс ҳолда палағдаси кўпайиб кетишини билади.

Нар каклик аниқ кўринадиган жойлардан уясини кузатиб юради. Аммо яқинига бормайди. Макиёни ётган жойни йиртқичларга билдириб қўймаслик учун шундай қилади. Бирор йиртқич яқинлашса, дарҳол рўпарасидан чиқади, гоҳ йўрғалаб, гоҳ тўрт-беш қадам жойга учиб, уни узоқроққа алдаб олиб кетади. Хавф бартараф этилгач бирор баландликдан

шўнғийди-ю, юқорига кўтарилади. Ноилож қолган йиртқич даф бўлгач, каклик аввалги жойига қайтиб, донлаб юраверади.

Нар какликнинг бу қилиғи – шунчаки эҳтиёткорлик чораси. Аслида тош ва буталар орасида тухум босиб ётган макиённи сезгир йиртқич пайқаш кийин. Бу пайтда унинг ранги атрофидаги тош ва буталар рангидан деярли фарқ қилмайди...

Кунлар ўтгани сайин Она какликнинг ташвишлари кўпайиб борди. У энди тухумларини бот-бот аралаштиради – ортиқчароқ исиганларини тумшуғи билан авайлаб четга олади, четда етарлича исиклик ололмаётганларини ўртага суради. Кейин яна босиб ётади. Очликдан дармони, ташналиқдан силласи қуриса-да, уясини ташлаб кетмайди. Чунки дунёга келажак жўжаларини омон сақлаши шарт...

Она каклик чеккан захматлар зое кетмади: тухумларини тўлиқ очирди. Кейин охирида очган жўжалар танасидаги намликни куритиш ва дармонга эндириш учун бир кечадан ортиқроқ босиб ётди. Ёруғ ва исик кунларнинг бирида аввалроқ тухум ёрган жўжалар овқат қидириб патларини беозор чўқийвергачгина уларни тор уядан кенг дунёга эргаштириб чикди.

Онанинг жўжаларини озиклантиришдан ҳам зарурроқ ишлари бор: энг муҳими – хавфдан сақланиш сезгисини кучайтириш. Аслида жўжалар шу туйғу билан бирга тухум ёрадилар. Уни озроқ шакллантириб, пишиқлантирилса кифоя. Тоғ-тошларда ғанимлари кўп.

Энг хавфлиси – бургут сингари тепаларида учиб юрувчилар билан сирғалиб ёнгиналарида пайдо бўлиб қолувчи илонлар. Салгина эҳтиётсизлик қилган жўжа уларнинг ўлжасига айланади...

Она каклик зарурият бўлмаса ҳам бирдан тўхтади. Бўйинини чўзиб атрофига сергаклик билан қулоқ тутгандай бўлди. Ортидан тизилишиб келаётган жўжалари ҳам жой-жойларида тақа-так тўхташди.

Оналарига таассуб қилибми ё савқи табиийми, улар ҳам сергак тортишди. Шу пайт онасининг хавфни билдирувчи “қир-рк” деганга ўхшаш товуши эшитилди. Жўжалар зумдаёқ дуч келган бута ва хас-хашаклар орасига уриб кетишди. Қизғиш тумшуқчалари билан оёқларини бута ва ўт-ўланлар орасига иложи борича чуқурроқ тикиб, ўсиб улгурмаган думларини юқорига кўтаришди. Шу ҳолида ҳам уларни ўт-ўланларнинг ҳали қуриб улгурмаган пастки бутуқларидан фарқлаш қийин. Аммо илонларни алдаб бўлмайди: улар хас-хашакларни ҳам, буталарни ҳам, улар орасига бекиниб олган жўжаларни ҳам аниқ “кўришади”. Лекин даф қилишмайди. Оғиз ва тилларини ўтларнинг тигсимон ўткир барглари тилиб юбориши, буталарнинг нинасимон тиканлари жароҳатлаб қўйишидан қўрқишади. Илоннинг тили – унинг кўзи, уни жароҳатлантириш илон учун ўлимдир. Шу туфайли тилини эҳтиёт қилади...

Ўшанда охирги тухумдан чикқан жўжа – Кенжатоёгина онасини тушунолмамай, жойида анқайиб тураверди. Бошқалардек ўзини ўтлар орасига урмади. Агар чинакам хавф пайдо бўлганида у тайёр лукмага айланарди. Онаси бундан ғазабланиди шекилли, ёнига йўрғалаб борди-ю, боши билан кўтариб, яқинроғидаги буталар орасига отиб юборди. Жўжа буталарга қаттиқ урилмади, лекин ўзидан нима талаб қилинаётганини дарҳол сизди. У ҳам жон қайғусида боши билан оёқларини бута тағидаги ўтлар орасига чуқурроқ ботириб думини кўтарди.

Зийраклик билан кузатиб турган онасини Кенжатоёнинг бу галги ҳаракати қаноатлантирди. Энди уни ҳам атрофидаги ўтлардан фарқлаш қийин бўлиб қолди. Фақат думидаги қалта парсимон патларини озроқ “тароқлаб”, ёнидаги ўтларга такаброқ қўйди ва ўзи ҳам бу ерни тарк этди. Жуда ҳолдан тойганидан жўжаларидан сал узоклаб, ўн дақиқача қовзаниб олишга улгурди ва ортига қайтди. Болалари, ҳатто нимжонроқдай туюлган

Кенжатой ҳам ўзи кўриб кетган ҳолатларида қилт этмай туришарди. Бундан таскин топиб, хавф ўтганлиги ҳақида товуш берди. Жўжалар дарҳол бекинган жойларидан чиқиб, зумдаёқ онасини ўраб олишди...

Кенжатойга зулмат ичида жон инганди. Нимдош ёруғликни илк дафъа бир ҳафтача илгари ҳис қилди. Ёруғлик қандайдир қаттиқ қобиқ орқали ўзини ўраб турган юмшоқ оқ пардадан ўтиб келарди. Бу онаси тухумларни баравар ҳароратда сақлаш учун аралаштираётганида юз берганми ё қисқа муддатга уясини очик қолдириб, озикланишга кетганидами, билмайди. Тездаёқ яна аввалгидек зулмат ичида қолди.

Онаси тухумларини қайта оғушига олгани туфайли шундай бўлганини ҳам билмайди. Аммо жисмига роҳат бераётган, тобора қувватга киритаётган ёқимли бир зулмат эди бу. Шу сабабли салгина илгари илғаган ёруғлик сезгисини тезда унутиб юборди.

Бир куни Кенжатой ёнгинасидаги тухумдан ғалати овоз чиққанини эшитиб қолди. Ундаги етилган жўжа кутилмаганда чийиллади. Овоз жуда паст чиққанига қарамай, уни онаси ҳам илғади ва тумшуғи билан авайлаб олдига тортиб олди. Кўп ўтмай шу тухумни росмана жўжа ёриб чиқди. Она кейин очадиган жўжаларга ҳалал бермаслиги учун пўчоғини ташқарига чиқариб ташлади ва биринчи боласини авайлаб бағрига босди.

Шу соатдан бошлаб уянинг гоҳ у, гоҳ бу еридан чийиллаш, бесабр жўжанинг ўзи ётган тухумни ичкаридан журъатсизгина чўқишидан чиқаётган товушлар кўпайиброқ қолди. Она какликнинг ташвиши ҳам ортди: мавжуд сезги аъзоларининг барчаси баравар ишга тушди. Овоз қайси тарафдан, қайси тухумдан чиқаётганини бехато топар ва бошқа тухумларга зиён еткизмасдан авайлаб олдига тортиб оларди. Бироқ тухумни ёриб, боласининг ундан халос бўлишига ёрдам бермасди: ўзи ёрсин, ўзи чиқсин. Тухумини ёриб чиқолмаган жўжанинг бирор иллати бор, яшаб кетиши ҳам гумон...

Эртасига жўжаларнинг ярмидан кўпроғи очиб чиқди. Илгарироқ тухум ёрганлари онасининг тагидан димиқибми ё анчайин шўхлик қилибми, устига чиқиб олишди. Атрофга улоқиб кетишлари ҳам мумкин эди, бироқ онасининг таҳдидли товушлари бунга имкон бермасди. Шу товушлар туфайли патлар устида қунишибгина ётаверишди. Айримларигина овқат таъмасида кизғиш оёқлари тагидаги патларни беозор чўқилаб қўйишади.

Бу кунисига тушга яқин Кенжатой ҳам тухумдан чиқди. Энди Она какликнинг ташвишлари ўзгарди: уясидаги тухум пўчоқларини батамом чиқариб ташлаб, кейин чиққан жўжаларини қанотлари тагига босиб олди. Уларни яхшилаб қуритиш баробарида, танасининг ҳарорати билан қувватга эндириши лозим. Ҳозирча нимжон кўринаётган жўжаларни турли балоқазолардан асраш туйғуси ҳам шуни талаб қилади.

У бекорга хавотирланмаётган эди. Кўп ўтмай шундай хавф пайдо бўлди: нарироқдан ниманингдир заиф шитирлаши эшитилди. Ҳали ҳеч нарса кўринмаётган эса-да, бутун диққатини кўз, кулоқ ва танасига жамлаган Она каклик ўзлари томонга каттагина илон сирғалиб келаётганини сизди. Қисқа, лекин ташвишли товушда “ки-ир-рк” деган товуш чиқарганди, устидаги жўжалар зум ўтмай қанотлари тагига кириб олишди. Ўзи ҳам қанотларини ташқаридан қараганда болалари кўринмайдиган даражада жипс йиғиб, бошини тагига олди. Имкони борича ҳурпайишга ҳаракат қилди.

Она каклик шу кўринишида каттагина юмалоқ тошга ёки юм-юмалоқ чўчкабош ўсимлигига ўхшаб қолди. Лекин тумшуғи олдида айри тилини тинимсиз билтанглашиб келаётган чипор илон унинг тош ҳам, чўчкабош ўсимлиги ҳам эмаслигини, ўзига озик бўладиган иссиқ конли паррандалардан эканлигини бехато билди.

Илон кўзлари борлигига қарамай ҳеч нарсани кўрмайди, бирор товушни

эшитмайди. Ташқи оламни тили орқали “кўради”, териси орқали сезади. Тили орқали юбориладиган сигналлар ўлжа ётган жой, унинг ҳажми ва шакли, ҳаракатланаётган бўлса йўналиши ҳақида илонга аниқ “маълумот” етказади. Шунга қарамай бу сафар у адашди: рўпарасидаги Она каклик ва жўжаларини бир бутун ҳолда “кўрди”. Негадир бундан қаноатланмади. Яна бир қадамча яқинлашиб, бошини баланд кўтарди. Тилини аввалгидан ҳам тезроқ билтанглата бошлади. Натижа ўзгармади шекилли, ҳафсаласи пир бўлгандай бир лаҳза тили ҳам оғзидан чиқмай қолди. Бу ўлжани ютиб бўлмаслигини сезди. Чақишга сарфланадиган заҳари хайф кетади. Илон бисотидаги асосий қурол – заҳарини бекорга сарфламайди. Ўзига бирор шикаст етишини пайқаса ё ўлжаси қочиб кетишини илғасагина шундай қилади. Буниси жуда беозор, қочишни ўйлаётгани ҳам йўқ. Бироқ жуда йирик, оғзини ўн баробар катталаштирганидаям сиғдиролмади...

Она каклик бу сафар ҳам ўз ишини дўндириб бажарди. Қаттол душмани ноилож ундан узоклашди. Бошқа жўжалар озми-кўпми ёруғликни кўриб, унга мослашиб улгургандилар. Кенжатойда бундай имконият бўлмади: тухумдан чиққан заҳоти онаси тагига босиб олди. Етаклаб чиққанида борликни қуршаган кучли ёруғлик кўзларини қамаштириб, уни довдиратиб қўйди. Шу туфайли онасининг огоҳлантиришини идрок қилолмай саранг бўлиб, жойида туриб қолган эди. Унчалик оғриқли бўлмаса-да, бунинг жазосини олди...

Охирги тухум бўлгани ва энг кейин очиб чиққани туфайли Кенжатой она-сига нимжонроқдай кўринди. Жуссаси ҳам бошқаларга таққослаганда жимитдай. Лекин донлаш пайтида тиришқоқлик, чакқонликда бошқалардан қолишмаслигини кўрсатди. Онаси узиб, тумшугида уматиб ташлаётган буталарнинг сершира куртаклари, майда дон ва уруғлар, эзгилаб бўлақлаб ташланган курт-кумурсақалардан таллашиб-тортишиб ўз улушини олар ва зум ўткизмай ютиб юборарди. Шундай қилмаса бошқалар оғзидагини тортиб кетишини билиб қолди.

Кенжатойнинг ҳаракатчанлиги зимдан кузатиб юрган онасини қаноатлантирди. Уни алоҳида озиқлантиришига ҳожат қолмади. Энди у бор эътиборини жўжаларини тўйдириш, атрофини қуршаган хавф-хатарларни вақтида илғаш ва болаларини улардан асраб қолишга қаратди...

Кунлар бир-бирини қувиб, билинтирмай ўтиб борарди. Вақт ўтгани сари жўжаларнинг патлари ўсиб, қалинлашиб, ҳақиқий каклик суратига кириб бормоқда эди. Энди оналарининг ортиқча эътибор беришига унчалик зарурат қолмади. Ҳозирча ўзидан ажратиб юбормаган эса-да, баъзи жўжалар истаган пайтида хоҳлаган томонига улоқиб кетаверадиган бўлиб қолишди. Юриб-юриб яна тўдага қайтишар, ҳеч нима бўлмагандай араллашиб юраверишарди. Бу “қоидабузар”ликлар жўжаларда мустақил яшаш кўникмаси ҳосил бўлаётганидан дарак берарди.

Бир куни Она каклик болаларини тоғ этаклари билан ҳам таништирмоқчи бўлиб, уларни қуйига етаклади. Бу ерда озуқа кўпроқ бўлса-да, хатар ҳам шунга яраша эди. Донлаш билан андармон бўлиб, қишлоққа анча яқинлашиб қолганини Она каклик кечроқ пайқади. Сувлоқларга тезгина тушиб чиқишгани бўлмаса, жўжалар илғари ҳеч қачон бунчалик қуйига тушмаган эдилар. Бу ўта хавфли эди. Бунда юқоридаги ғанимларидан ташқари милтиқли-милтиқсиз одамлар, ит-мушуклар, ҳатто товук-хўрозларгача уларга душман. Шу туфайли у тезгина жўжаларини ёнига чақириб ортига қайтди. Кенжатойни эса қишлоқ четидаги паҳса девор билан ўралган ҳовли қизиқтириб қўйди. Ичида нима борлигини кўриш иштиёқи онасининг чорловидан устун келди.

Кенжатой чакқон йўрғалаб, бироқ ўта хушёрлик билан ҳовли дарвозасидан ичкарига мўралади. Ҳовлининг нариги бурчагидаги пешайвонли уй

олдида рӯмолини ҳаққари¹ қилиб ўраган бир кампир ердаги хас-чўпларни қўли билан териб, ивирсиб юрарди. Берирокда чипор товук жўжаларини қанотлари остига олиб мудрарди. Афтидан, анча кўтарилиб қолган куёшнинг иссиғи элитган. Бошқа бирор хавф сезмагач, Кенжатойнинг ҳовлига қизиқиши баттар кучайди. Бўсагадан ичкарига сакраб, мудраб ўтирган товук томонга йўрғалади. Уни онасига ўхшатди, шекилли. Дарвоза яқинидаги деворга тақаб тахланган ўтинлар орқасида чўзилиб ётган Олапар уни пайқаб, вовулаганича ташланиб қолди. Қайтиш йўли тўсилганини кўрган Кенжатой кўрқувдан нима қилишини билмай, ўзини товук тагидаги жўжалар орасига урди. Бир зумдаёқ ҳовлини қий-чув босди.

Олапар жўжаларга аралашиб кетган бегона қушни тутмоқчи бўлиб вовулаганича товукқа чоплиқади, ҳеч нарсадан беҳабар товук болаларини ҳимоя қилмоқ учун итга човут солмоқчи бўлади, кампир итни қайтармоқ илинжида ҳай-ҳайлаб қарғанади, товуклар ортида сочилиб юрган жўжалар паноҳ излаб онасига талпинишади.

Охири ит эгасига бўйсуниб жойига қайтди. Сочилиб кетган жўжалар ёппасига онасининг қанотлари тагига кира бошлашди. Нима қилишини билмай турган Кенжатой ҳам уларга эргашди. Худди шу пайтда кампир уни кўриб қолди ва ҳовлидаги тўс-тўполон сабабини англади. Ўзича уни тутиб олмоқчи бўлди. Муштдайгина каклик жўжасини тутиб олиши қийин эмасдай туюлди. У ўнг қўлининг кафтини пастга қаратиб олдинга чўзганича, бир-бир босиб товукқа яқинлашди. Товук хурпайиб, бир мартагина чўзиб қурқуллади ва жим бўлди. Ҳеч қачон ёмонлик қилмаган, дон-сувини вақтида бериб юрган эгасидан кўпам чўчимади.

Кампир товукнинг ёнгинасида тўхтади. Қўлини аста тушириб товукни босди ва ёнига чўққайиб чап қўлини тагига юборди. Товук шундагина безовталаниб, қаттиқ қоқоғлаганича эгасининг қўлидан чиқишга уринди. Аммо эпполмади: кампир анчагина чайир эди. У жўжаларни бир-бир ушлаб ташқарига чиқариб ташлар, бироқ қидирганини тополмасди. Кенжатой аллақачон кўйлагининг кенгина енгидан кириб, елкасига кўтарилиб кетганини билмасди. Бўйини сиқиб турган кўйлак ёқасига келганидагина у иложсиз туриб қолди.

Кўрқув туйғуси Кенжатойни ҳаракатга солди. Ўткиргина тирноқларини кўйлак матосига ботириб елкагача юқорилаганди. Ўтиши мумкин бўлмаган тор жойга келгач ўнғланиб, тирноқларини кампирнинг танасига ботирди. Бундан кампирнинг жон-пони чиқиб кетаёзди: каклик жўжаси кўйлагимнинг ичидадир, деган фикр хаёлигаям келмади. Елкасига бир нечта чаён чиқиб олиб, нишларини баравар санчгандай туюлди. Қўрққанидан куч билан тортқилаб, кўйлагининг ёқа тугмаларини чирт-чирт узиб юборди. Кутилмаганда кенгайиб кетган ёқадан Кенжатой “лип” этиб чикди-да, зумдаёқ ҳаққарининг тепасидаги чуқурчага қулайгина ўрнашиб олди.

Кампир фақат тугмалари узилиб, кенгайган ёқасидан жўжа чиқиб кетганини пайқагандан кейингина елкасига чаёнлар ниши эмас, каклик жўжасининг тирноқлари ботганини англади. Енгил тортиб, жимитдайгина жўжанинг эпчиллигидан ҳайратланди. Ёввойи жўжа эплаган бу чапдастликни хонакиси ҳеч қачон қилолмасди. Шунга қарамай бидирлаб қарғанди:

– Вой соғона, сал бўлмаса жоним чиғип кетайин деди-я! – у кўйлаги ёқаларини силкилаб атрофига қаранди.

Она товук қурқуллаганича нарирокка эргаштириб кетаётган жўжалар орасида ҳам излагани кўринмагач, яна қарғанди:

– Бу соғона мушдайғана бўлиб қай гўрга қуриди?

1. Ҳаққари – воҳа аёлларининг рўмол ўраш усули.

Рўмолининг устига қўл юбориб қараш унинг хаёлига келмади. Бунинг ўрнига энгашиб, дарвоза тарафга кўз югуртирди. Худди шу пайтда рўмол устидаги чуқурчада пайт пойлаб турган Кенжатой пириллаб учиб, уч-тўрт қадам нарига тушди ва зинғиллаганича дарвозадан чиқиб кетди. Уни пайкаб ҳурганича ортидан қувлаган Олапар изини ҳам тополмай, қайтиб келди ва бамайлихотир жойига чўзилди...

Кенжатой тўдасининг қаерларда юришини яхши биларди. Шу туфайли қалин ўт-ўланларни паналаб, йирик буталардан айланиб ўтиб, уларни қийналмай топиб келди. Онаси тикилиб бир қаради-ю, соғ-омон қайтганидан кўнгли тинчиди. Ҳеч гап бўлмагандай болаларини яна юқорирокқа бошлади...

Жўжалар бемалол учиб-қўнаверадиған, хавф-хатарни мустақил баргараф қилоладиган, ўз кунларини ўзлари кўроладиган бўлиб қолишди. Шу туфайли Она каклик ёзнинг иссиқ кунларидан бирида болаларини ажратди: уларни ўз ҳолига ташлаб, нари билан аллақаяққа учиб кетди. Бу жўжаларга унчалик билинмади. Озиқланиш учун баъзан бўлиниб кетишгани бўлмаса, аввалгидек тўдалашиб юраверишди. Баъзилари ҳатто жуфт кидириб қолишди. Жўжалар ёрдамсиз яшашга тўлиқ кўникканларида ота-оналари яна тўдага қайтишди. Тўда – каклик ҳаётининг узвий бир қисми. Бу энг аввало, уларнинг хавфсизлиги учун керак. Яқинлашаётган хавфни тўпдагиларнинг бири бўлмаса, бири сезади, овоз бериб бошқаларни огоҳлантиради...

Ўша йили киш хийла қаттиқ келди. Тоғларни қалин қор қоплади. Момик қор озуқа берадиган хашақларни кўмиб юборгани камлик қилгандай, какликларнинг юришини ҳам қийинлаштириб қўйди. Зовларнинг четидан амаллаб учганлари ҳам тушган жойларида юмшоқ қорга ботиб қолишади. Бу уларни атрофда изғийётган, тепаларида учиб юрган йиртқичларнинг тай-ёр ўлжасига айлантиради. Шу туфайли икки-уч кун ён-атрофларидаги буталарнинг қотган куртқаклари билан жон сақлашга мажбур бўлишди. Хайриятки, бу узок давом этмади. Тунги аёзларда қор тўнғиб, юзасида бемалол юриш мумкин бўлиб қолди. Тунда қотган қор кундуз ҳам юмшамади. Бу пастдаги сувлоқларга қийналмай тушиб-чиқиш имкониятини яратди. Илик сув оқаётган жилғаларнинг қирғоқлари музламайди. Ҳануз кўкариб турган майсаларни чўқилаб ҳам жиғилдонларини тўлдирса бўлади. Ора-сира турли ўсимликларнинг уруғлари, дон-дун ҳам учраб туради.

Она каклик баъзан сувлоқларга қопқон қўйишларини кўрган. Начора, очлик уни ҳам ҳар қандай хавфни унутишга мажбур қилмоқда. Шу сабабли тўдасини ёнбағирнинг этаклари томон дадил бошлади. Йўлда уларга яна бир кичикроқ тўда қўшилди. Ортларидан қандай тўда эргашса ҳам олдинги тўда ғайирлик қилмайди. Жилға қирғоқлари узун, унда ҳар қанча каклик ёйилиб, бемалол озуқа қидириши мумкин. Бирор йиртқичга дуч келишмаса бўлгани.

Тўдалар жилға бошидаги серсув булоқ томондан тушиб боришди. Булоққа етмаслариданоқ Она каклик қирқиллаб тўхтаб қолди. У бу ерда қандайдир хавф яшириниб ётганини сизди. Тўдасидагилар ҳам унинг огоҳлантиришига бўйсуниб, жойларида тўхтаб қолдилар. Она каклик жойидан силжимамай булоқнинг бошидаги ўзгаришларга эътибор қилди. Жилға манбаидан атиги икки қадам нарида кенгина, усти текис туятошнинг ўртасига, айланасига тўр тортилган қандайдир қурилма ўрнатилган. Бир чети икки қарич келадиган учи айри таёқча билан кўтариб қўйилган. Айри таёқчанинг пастига ингичка, лекин пишиқ ип боғланиб, иккинчи учи нарироқда тошларни нари-бери қалаб қурилган тор ва пастак уйча томонга тортиб кетилган.

Ўтган кишдаям шундай қурилмага дуч келганди у. Ўшанда фалокатдан зўрға қутулиб қолган. Тўпдагиларнинг ярмидан кўпи желанинг тагида

қолиб, сайёдниң пичоғидан ўтказилди. Шу аянчли ҳодиса – кўрганлари миясининг қайсидир пучмоғида сақланиб қолгани учун бу сафар эҳтиёткорлик қилганди. Йўлдош тўпдагилар огоҳлантиришга парво қилмай, желанинг тагига сепилган донга ёпирилиб хужум бошлашди. Шу пайт ип бирдан тортилди. Ҳарислик билан дон чўқиётган какликларнинг деярли ҳаммаси тўрнинг тагида патира-путур қилиб қолишди. Бу донлаётган тўпга қўшилишга интиқиб турган Она каклик тўдасидагиларни кўрқитиб юборди. Ҳаммаси тумтарақай қочиб, ўзини дуч келган буталарнинг тагига урди. Ким билади, Она какликнинг зийраклиги ва йўлдош тўдадагиларнинг очкўзлиги бўлмаганида, уларнинг ўрнида ўзлари потирлаб ётишармиди... Ҳойнаҳой, тайёр луқмани кўргач, оч какликларнинг биронтаси ҳам хавф туйғусига узоқ бардош беролмасди.

Овчи бекинган жойидан шошилмай чиқди. Илгарироқ яширингани буталар орасидан мўралаётган, бекинолмаганлари қулайроқ жой излаб ҳануз ўзини ҳар тарафга ураётган какликларга бепарво назар ташлади. Енгилгина керишиб, кинидан пичоғини чиқарди. Тиғи ўткирлигини билса ҳам тарки одат қилолмай, чап кафтига бир-икки ишқаб қайраган бўлди. Кейин жела ёнига чўққайиб, тўр тагида потирлаётган какликларни эҳтиёткорлик билан бирма-бир чиқариб, четроқда бўғизлай бошлади. Ишини тугатгач санаб кўрганди, ўнта чиқди. Катта галадан атиги шунчаси тузоғига илинганидан унчалик кўнгли тўлмади. Ипни тортишда озроқ шошилди чоғи. Аслида шошилмаса ҳам бўлмасди: кўпни кўзлаб озидан ҳам куруқ қолиши ҳеч гап эмасди. Оч қолган какликлар тузоққа сепилган донларни тездаёқ тугатиб, қочиб қолишлари мумкин эди. Ҳай, майли, қочганлари яна келади. Очлик уларни шунга мажбур қилади.

Овчи какликларнинг икки тўпи бирикиб келгани, улардан биттаси – кичик тўпидагилардан кўпчилигини тузоғига туширганини билмасди. Катта тўдани катта тажрибага эга онабоши бошқараётганидан ҳам беҳабар эди. Шу сабабли какликларнинг ҳадемай қайтишларига умид боғлаб, желанинг тагига донни қайтадан мўл-кўл сочиб, кеч пешингача сабр билан кутди. Аммо кўрқиб қолган какликлар жилғага яқинлашмади. Тош “қалъа”сида ҳаракатсиз ётганидан кечки совуқ аъзои баданини жунжита бошлагачгина у кўч-кўронини йиғиштирди. Шу атрофда пойлаб юрган какликлар шундан кейингина овчи қолдириб кетган донни паққос териб ейишди. Камига қирғоқларда кўкариб турган майсалардан чўқилашди...

Тўдадаги яхши-ёмон кунлар ҳам ўтмишга айланди. Кўкламнинг ўрталарида Она каклик ҳаётида гўё янги давр бошланди. Ўтган мавсумдаги болаларини тамом унутди. Қанчаси бор-у қанчаси йиртқишларга ем бўлаётгани билан иши бўлмай қолди. Полапонлигида ҳар бири учун жонини жабборга берарди. Таҳликали дамларда ўзини қалқон қилиб жўжаларини асради. Қоронғи-қаттиқ қишда ҳам йўлбошчилик қилиб, уларни не-не балолардан кутқариб қолди. Кунлар сал юришиб, ҳар қайсиси ўз олдига тирикчилик қилиб кетишгач бегонага айланишди-қолишди.

Навбатдаги тухум қўйишидан анча илгари алоқалари бутунлай узилди. Унинг эндиги ташвишлари бўлакча – бутун диққати наслининг янги авлодини дунёга келтириш билан банд. Бундай пайтларда макиён какликлар атрофида бегонанинг пашшахўрда бўлишини ёқтиришмайди...

Кенжатой баъзан ўзи сезмаган ҳолда онасини эслаб қоларди. Шунда унинг иссиқ бағрида ётиш лаззатини қайта туйгандай бўларди. Шу сабабданми, баъзан боши оғиб эски уясига келиб қолади. Бўш уя тепасида бирпасгина мунғайиб ўтиргач, яна қайтиб кетади.

Бир кун онаси уяда ётганининг устидан чиқди. Қувончдан кикирлаб яқинлашганди, у таҳдидли овоз чиқарди – гўё ёнидан даф бўлишини та-

лаб қилди. Афтидан, у тухумларини қизғанарди. Ўзига бегона бўлиб кетган қандайдир ёш какликнинг уясига яқинлашишига тиш-тирноғи билан қаршилиги яққол сезилди. Кенжатой ҳайрон бўлиб турганида қаёқдандир Нар каклик пайдо бўлди. Хе йўқ-бе йўқ тепкилаб чўкий бошлади. Ноилож, бу ердан қочишга мажбур бўлди.

Кенжатой жуфт қидиришга негандир шошилмади. Гоҳ тўдада, кўпинча якка-ёлғиз улоқиб, кўп ўтмай яна уясига келиб қолди. Бу сафар Она каклик ҳам, Нар ҳам йўқ эди. Эҳтиёткорликни йўқотмай уяга яқинлашиб, тагида анчагина тухум борлигини кўрди. Қизиксиниб тухумларни кўздан кечирди. Бирига бош урганди, тумшуғи ичига кириб кетди. Тили қандайдир шилимшиқ суюқлик таъмини сизди. Мазаси ёмон эмасдай. Бошини кўтариб атрофни тезгина назардан ўтказди-да, тухумнинг тешилган жойига яна тумшуғини тикди. Бу сафар суюқликдан озгина сўриб ютганди, жуда мазали туюлди. Шунинг учун уни охиригача симирди. Пўчоғини четга улоқтириб иккинчи, учинчи тухумларни ҳам шу тарзда бўшатди. Нафси анча ором олиб, тезда бу атрофни тарк этди. Қилмиши ёмонлигини билганидан эмас, шунчаки эҳтиёткорлик юзасидан қочди.

Шу пайтгача териб еган курт-қумурсқалар, хашаротларнинг бирортасидан бунчалик лаззатланмаганди у. Тухумнинг мазаси бутунлай бошқача туюлди. Шу унга мазахўрак бўлиб қолди. Уя эгасиз қоладиган пайтни пойлаб, ҳар куни икки-учта тухумни сўриб кетадиган бўлди. Бўшаган пўчоғини четроққа элтиб яширарди. Шўрлик Она каклик тухумлари камайиб кетаётганини аввалига сезмади. Савқитабийи уларнинг босадиган хисобга етмаганини ҳис қиларди, холос. Шу туфайли қолган тухумларни бирор соат босиб, устига янгисини туғиб кетаверди. Аммо тухумлари кўпайиш ўрнига тобора камайиб борди. Шундагина у ниманидир илғагандай бўлди. Кенжатой эҳтиёткорлик юзасиданми, тез-тез ўғринча бошқа уяларга ҳам тушарди. Мазали ва тўйимли овқатлар тездаёқ натижасини кўрсатди: кундан-кунга очилиб, кучга тўлиб борарди. Патларининг ранги атрофдаги қовжираётган ўтлар ва тошлардан унчалик фарқ қилмаса-да, ялтираброқ кўринади. Оёқ ва тумшуқларининг ранги одатдаги очроқ қизилдан тўқ қизилга айлангандай. Икки ёнидаги кўзларига туташ бошланган ва қорни орқали думигача чўзилган қора чизиклар куюқлашиб, ялтираб, чиройли кўриниш олди. У ўзи билан бирга дунёга келган тўпдаги энг чиройли ва кучли какликка айланганди. Бироқ...

Жинсдошлари билан тўқнашса, Кенжатой ҳар қандай кучли какликни ҳам тешиб ағдарар, чўқиса баданини тешиб юборар, икки-уч патини бирваракай юлиб оларди. Шунга қарамай, ишларини ўғринча бажарарди. Оломонга тушиб қолишдан ҳайқарди, шекилли. Нимаям бўлиб ўзи ўсиб-унган уядаги охириги тухумни тешиб ичаётганида устига онаси учиб келди. У тухумларига ким қирон солганини билгач, ғазабдан баданидаги энг майда парларгача тик турди. Уларига қарамай ҳамма қўрқадиган Кенжатойнинг тепасидан бургутдай босиб тушди. Кенжатой дафъатан бўйнининг бошига яқин жойидан қаттиқ чангаллаб ерга босган нарсанинг нима эканлигини билолмай қўрқиб қолди. Охириги ичган тухумининг бир қисми бурнидан келди.

Она каклик бамисоли кутуриб кетди. Нима қилаётганини билиб-билмай Кенжатойнинг ерга босилиб турган бошига қаради. Бурнидан оқиб чиққан тухум ҳидини туйгач, баттар жазаваси кўзиди. Кўркувдан йилтираб турган чап кўзига кўзи тушгач, қаҳр билан бир чўқишда уни суғуриб олди.

Кенжатойнинг кўз олдида яшин чакнагандай бўлди-ю, шу лаҳзадаёқ бир томони зимистонга айланди-қолди. Кетидан кўзгалган кучли оғрикка чидолмай, бор кучини йиғиб, онасини устидан ағдариб юборди ва оёққа турди. Она каклик унинг ўзини ўнглаб олишига фурсат қолдирмай, қўш

оёқлаб тепиб юборди. Бундай зарбни кутмаганидан, Кенжатой мувозанатини сақлаб қололмай, нишабликдан юмалаб кетди.

У тепкидан гандираклаб, қияликдан юмалаб тушган эса-да, бундан оғрик сезмади. Хужум кўкқисдан бўлмаганида онасини осонгина маҳв этарди. Аммо Она каклик бургутга айланиб кетгандай эди. Балки чек-чегарасиз алам туйғуси, ғазаб ва нафрат унга енгиб бўлмас кучни ато этгандир? Нима бўлганда ҳам Кенжатой бу сафар таъзирини еди. Чап кўзидан қон сизгиб, оғриғи тобора кучайиб борди. Чап кўзи билан ҳеч нарса ни кўролмай қолди. Бунинг сабабини ҳали идрок этолмаса-да, бу ердан қочиш қилишни маъқул кўрди.

Она каклик ҳамон қутурарди: аламига чидолмай шу пайтгача кадрли макон бўлиб келган, энди ҳувуллаб турган уясини вайрон қилишга тушди. Атрофига терилган майда тошларни панжалари билан ҳар тарафга улоқтирди. Яхши кунларида ўзи ва жўжаларига юмшоқ, иссиқ тўшак бўлиб келган хашақларни тит-пит қилиб юборгач, бу гўшани бир умрга тарк этди...

Ўйилган кўзи анчагача Кенжатойга азоб бериб юрди-ю, аста-секин яраси битиб кетди. Бир кўзлаб бўлса ҳам қийналмай, одатдаги тирикчилигини қилаверди: буталарнинг барра куртакларини узиб майдалаб ейди, турли уруғлар ва курт-кумурсақлар билан озикланади. Лозим бўлганида сувлоққа ёлғиз тушиб чиқади. Бу орада ўзига жуфт ҳам топиб олди. Биргалашиб қулай ва хавфсиз жойдан уя қуришди. Жуфти тухум қўя бошлагач, ҳар уч-тўрт кунда яширинча келиб, икки-учтасини сўриб кетаверди. Жуфти уядан бешиб кетмаслиги учун бир-иккитасини қолдирарди.

Жуфти буни сезганми-йўқми, бир куни уясини ҳам, уни ҳам ташлаб, тўсатдан ғойиб бўлди. Кенжатой беминнатдек туюлган “ошхонаси”дан маҳрум бўлса-да, бундан кўпам азият чекмади. Атрофда тухумли уялар кўп, одатдагидек бошқа уяларни пойлай бошлади. Қайсидир макиён тухум қўйиб кетиши билан у етиб боради. Истаганича тухумни сўриб, пўчоғини четга улоқтиради-ю, қочади.

Вақт ўтгани сари Кенжатойнинг тирикчилиги қийинлашиб борди. Уни ўз тўпидагилар ўртага олиб, тепкилаб-чўкиб тўдадан ҳайдай бошладилар. Негадир бошқа тўдадагилар ҳам шундай қилдилар. Одатда какликлар қандайдир сабабга кўра ёлғиз қолган жинсдошларининг ўз тўдасига қўшилишларига монелик қилмайдилар. Энди бунинг тамоман акси юз бермоқда эди. Аммо у ўғринча тухумхўрлик қилишни тўхтатмади. Нима қилиб бўлса-да, бирор қаровсиз қолдирилган уяни топиб, ундаги тухумлардан керагича еб кетаверди...

Ёлғизликка бирор жонзотнинг узок чидаши қийин. Орадан қанчаям фурсат ўтгач, Кенжатойнинг ҳам бардоши тугади. У ҳеч бўлмаса ўзига жуфт топиш пайига тушди. Бақувват ва чиройли жуссасига қараб, унга майл билдирган макиёнлар ҳам бўлди. Аммо яқинига келиши билан таралаётган ғалати ва қўрқинчли ҳидни илғаб, қочиш қилишарди. Ундан келаётган ҳид ўз тухумларининг ҳиди эканлигини сезишарди, шекилли.

Баҳордан буён ичган-сўрган тухумларининг ҳиди терисидан ўтиб, патларигача уриб кетганди. Тўдадагилар шу туфайли уни ўзларига қўшмас, шу туфайли макиёнлар қўрқиб қочишарди. Бирок бу ҳид ўзларидан қилиши керак бўлган зурриётларнинг ҳиди эканлигини ҳозирча какликларнинг ҳеч бири аниқ билмасди. Ўзидан ҳазм бўлиб кетган тухумларнинг ҳиди анқиётганини Кенжатой ҳам билмасди. Вақт ўтгани сари унинг қаровсиз қолдирилган уя топиши қийин бўлиб қолди. Энди какликлар уяларини навбатма-навбат қўриқлайдиган бўлиб қилишди. Ниҳоят улар йиртқичлардан ҳам хатарлироқ душман пайдо бўлганини, пайқашди. Ўз наслига қирон солаётган душман жинсдошларидан эканлигини ҳам сезишди. Бошқа йиртқичлар ҳеч қачон бунчалик катта зарар беришолмаган.

Кенжатойнинг ўғирлик қилишига ҳеч қандай имконият қолмади. Шу туфайли вақтинча тийилиб турмоқчи бўлди. Аммо тездаёқ тухумнинг хумори тутиб, ўзини кўйгали жой тополмай қолди. Шундан кейин уяларга очикчасига бостириб бораверишни одат қилди. Эгаларини тепиб-чўқиб қувлаб юборар, тухумлардан керагича сўриб-симириб кетарди. Энди пўчоқларини аввалгидай яшириб ҳам ўтирмасди.

Макиёнлар, айникса ёшроқлари, тухум кўйиш учун уяларига боришдан безиллаб қолишди. Кенжатойнинг қачон ва қаёқдан келиб босқин яшанини ҳеч бири билмасди. Шу туфайли кўплари тоғ йиртқичларига емиш қилиб, тухумларини дуч келган жойга туғиб кетишарди. Бу какликлар учун ҳақиқий офат – насл йўқолиб боришининг бошланиши эди. Бунга жонзотларнинг ҳеч бири чидолмасди. Кутилганидек, какликларда ҳам ўзлигини ва ўз наслини сақлаб қолиш туйғуси уйғонди. Макиёнлари тугул, нарлари ҳам шу туйғудан жунбишга келишди ва босқинчи-ўғрининг йўлини пойлай бошлашди. Ораларида Кенжатойнинг аламзада ота-оналари ҳам бор эди. Какликлар орасида бошқачароқ ҳаракатлар юзага келаётганини Кенжатой сезди. Ўрталарига тушиш яхшилик келтирмаслигини ҳам ҳис қилди. Иложи борица эҳтиёт бўлиш ва тўдалардан узоқроқ юришга интилди. Тоғтошлар орасида мудом бекиниб, пусиб яшаш осон эмас.

Уни ёлғизликдан ҳам дахшатлироқ қийнаётган нарса тухумнинг хумори эди. Еган тухумларининг мазасини туйганида беихтиёр оғзи сув очиб кетади. Шунда тўдага тушиб қолиш хавфини ҳам бир лаҳзага унутади. Учига чиққан кашандадай атрофига олазарак қаранади. Қаёққалигини аниқламай туриб, боши оққан тарафга йўрғалаб қолади.

Шундай хуружлардан бирида у тасодифан онаси ётган янги уяга рўпара келиб қолди. Бир кўзининг йўқлиги панд бердими ё яқингинасида янги, илқ ва мазали тухум борлигини ҳис қилибми, ҳушёрлигини йўқотди. Ўлжага муштоқлиги жазавага туширганидан, чап тарафидаги буталар орасида бир тўп каклик соялаб ётганини мутлақо пайқамади.

Ҳарислик билан онасига ташланиб, ҳайдаб юбориш учун чўқишга тушди. Она каклик тажрибали эди. Бундай ҳужумларни вақтинчага бўлса-да, даф қилишни биларди. Оёққа турди-ю, бироқ ўзини вазмин тутиб пайт пойлади. Чўқишларга дош бериб, химояланаётгандай бошини олиб қочди.

Ўнқови келгани заҳоти ўнг панжаси билан Кенжатойнинг бўйнидан омбурдай қисиб ерга босди. Бу орада тўпдагилар ёрдамга етиб келишди. Уни ҳар тарафдан ўраб, тепкилаб-чўқиб патларини юла бошлашди. Нар каклик – отаси ҳаял ўткизмай жуфтининг панжаси ёнида мунчоқдай йилтираб кўринаётган иккинчи кўзини ўйиб олди. Олам ўша лаҳзадаёқ Кенжатой учун зулмат қаърига шўнғиди. Дафъатан у нима бўлганини билолмай қолди. Кўзидаги чидаб бўлмас оғриқ миясига буров солгач, бор кучини жамлаб, онасининг панжасидан қутулишга ҳаракат қилди: ўткир тирноқларини ишга солиб, онасининг жиғилдони билан кўксининг терисини йиртиб юборди. Бир тирноғи тўшининг юқорисидан ичига ҳам кириб кетди. Шундан кейингина онанинг чангали бўшашиб, Кенжатойнинг бўйнини кўйиб юборди.

Бирдан зимистонга айланган бу қоронғи дунёда нима қилиб бўлса-да, жон сақлаб қолиш туйғуси Кенжатойни орқага – зов томонга қочишга ундади. Зов келган тарафидалигини эслаб қолганидан, чамалаб ўша томонга югурди. Ҳар томонидан тушаётган тепкилардан кўра баданига жуволдиздай ботаётган, ўйиб олаётган, пару патларини аёвсиз юлаётган чўқишларнинг оғриғига чидаши қийин бўлаётганди. Аммо барига чидаб, йўлида тасодифан рўпара келган жинсдошларини гавдаси билан уриб, ағдариб, чамасидаги жойга етганини сезди. Бор кучини оёқларига бериб сакради ва зовдан қиялаб, шиддат билан калла ташлади.

Какликларнинг бир нуқсони – турган жойларидан на тик ва на қиялаб ҳавога кўтарила олмаслигида. Аввалига, албатта, пастга сакраши, қанотларини силкитиб мувофиқроқ ҳаво оқимиға тушиб олиши, шундан кейингина мўлжалидаги жойга кўтарилиб учиши мумкин.

Шиддат билан пастга шўнғиётиб, кўтарилиб олишиға кулай ҳаво оқимиға дуч келганини Кенжатой сезди ва баландга кўтарилди. Аммо қанотларидаги сийраклашган патлар ҳавони яхши тутолмаганидан кераги-ча кўтарила олмади. Толиқиб ҳолдан кета бошлағач, озроқ пастга шўнғиди. Кўзлари ҳеч нарсани кўра олмаётгани унга энди таъсир қилди. Чинакамиға кўрқиб кетди. Бор кучини йиғиб яна кўтарилди.

Атроф тошдай қоронғи. Аъзои бадани сирқираб оғрийди. Ўнг кўзи ва терисининг жароҳатланган жойларидан қон сизғийди. Зўриқиш натижасида терлади ҳам. Аммо атрофини қуршаган зулмат аро қаёққа учишини, нима қилишини билолмай қолди. Ноаниқ парвозлар натижасида йўналишдан ҳам адашди...

Кенжатойни ўраган бу галги зулмат ёруғ дунёга келиши арафасидаги асло ўхшамасди. Униси роҳатбахш ва фароғатли эди. Ундаги осудалик ва сокинлик танасиға қувват индирарди. Вужудини ўраб турган парда ва сиртидаги қаттиқ қобик гўё ўзига хос бешик эди. Онаси тухумларни аралаштираётган пайтларида бамисоли тебратаётгандай роҳат олиб, дақиқа сайин ўсиб-унарди. Бу сафаргиси ундан кескин фарқ қилади: аъзои баданини исқанжага олаётган азоб ва оғриқ дақиқа сайин кучайиб, уни ҳолдан кеткизмқда эди. Сония сайин ўлимға яқинлаштираётган бу зулмат аслида онасининг тухумини биринчи марта ўғирлаб еган пайтидан бошланганини у билмасди...

Шу атрофда дайдиб юрган оч тулки Кенжатойнинг телба-тескари учаётганини кўриб қолди. Бу учишда каклик узокқа боролмаслигини пайқади ва у кулаши мумкин бўлган жойни чамалаб югурди. Оқибат кутганидай бўлиб чиқди. Дармони қуриган Кенжатой қанотларини тўлиқ йиғишға ҳам ярамай пастга шўнғиди. Унчалик баланд бўлмаган бодом дарахтининг шохларига урилиб, қиялиқдан сой тарафга юмалаб кетди. Сабр билан шуни кутиб турган тулки югуриб бориб, қанотларини зўрға қимирлатаётган Кенжатойнинг бўйнидан ғарчча тишлади ва кўтариб, бегона кўзлардан панароқ жой қидириб кетди.

Бу пайтда ўзининг боласидан ўнганмас жароҳат олган Она каклик жон бермоқда эди. Унинг йиртилган жиғилдонидан еган-ичганлари ағдарилиб тушган, кўксидан сизғиб қон оқмоқда эди. Тепасида Нар каклик мўлтираб ўтирарди. Бошқалари зов четида тизилишиб, Кенжатойнинг пала-партиш ҳаракатларини кузатишмоқда эди: пастга кулагани, бодом шохларига урилиб юмалаб кетгани ва оч тулкининг ғарчча тишлаб олиб кетганини кўришди. Бир марта, атиги бир мартагина илтижога ўхшаш “ки-ир-рк” деган аянчли товуш чиқарганини ҳам эшитишди. Лекин бирортасида на безовталиқ ва на кўрқув ҳисси пайдо бўлди. Қайтага натижа шундай туганидан енгиллик туйгандай бўлишди. Бамайлихотир ортларига қайтиб, жон бераётган Она какликни ўраб олишди. Бугун Она каклик наслларининг қушандасини ўлимға маҳкум этиб, буюк ишни амалға оширганди...

Она каклик жон таслим қилди. Уни ўраб турган тўда ғамға ботгандай мўлтираб, бир оз вақт сас-садосиз туриб қолди. Кейин аста-секин ҳар тарафга тарқала бошлашди. Охирида жуфтининг жасадини тақдир ҳукмиға топшириб, Нар каклик ҳам кетди. Ҳаётнинг азалий ва абадий қонунлари оғишмай ўз ишини бажармоқда эди. Унинг бугунги аёвсиз ҳукмларидан бири шу бўлди.

МУАЪЗАМ ШАРҚ ХАЗИНАСИДАН

*Муҳаммад Толиб ас-СИДДИҚИЙ***МАТЛАБ УТ-ТОЛИБИН***Асардан боблар**Тўғрилиқ ва ҳақиқат саҳифасининг сарлавҳаси, умид ва устуворлик доирасининг маркази, хайру саховат кони, ҳилму ҳаё манбаи, мискину ғариблар паноҳи ҳазрат Абдураҳимхожа раҳматуллоҳнинг таваллуди, хожалиги, ҳашамати ва вафоти ҳақида**Учинчи фасл: Ҳазрат Абдураҳимхожа раҳматуллоҳнинг асбоб ва мулклари, зироат ва дўконлари, тегирмон ва чорваси ҳамда элу аймоғи*

Хожа саккиз юз бўлак мулк ва экинзор эгаси эди. Унинг қирқта чаҳорбоғу боғи бор эди. Шунингдек, Бухоро вилояти ва унинг туманларида, Балхда ва Мовароуннахрнинг бошқа вилоятларида ростбозорлари бор эди. Отхона ва кўраларида зотдор отлар, ўн бешта туя, мингта йилки, кўплаб қўй ва қорамол подалари бор эди. Дашту саҳроларда тошдан сарой, уй ва манзиллар қурдирган эди. Хожанинг йиллик даромади Бухоро вазнига биноан юз минг ман ғалла ва қирқ минг хоний танга эди.

Нақл: Хожанинг дафтархонасидаги битикчилардан бири мулло Муҳаммаддўст ўз уйида таом ҳозирлаб, хожани чақиришни орзу қиларди. Шу мақсадда воситалар топиб, ниҳоят, хожа унинг уйига борди. Таомдан сўнг қўл ювдириш учун офтоба ва сопол товоқни хожанинг олдига элтди. Мулло Муҳаммаддўстнинг уйдан чиққач, отда сайр қилишаётганида хожа мулло Хожабек девонга деди: “Мулло Муҳаммаддўст бизнинг хизматимизда у қадар ўзини тиклаб ололмабдики, офтоба ва дастшўйни бирга келтирмади”. Мулло Хожабек деди: “Эҳтимол, унда йўқ бўлса керак”. Бу нарса хожанинг эсида қолди ва уч-тўрт кундан сўнг Қарши саркорлари билан муомалани унга (мулло Муҳаммаддўстга) топширди. Бу сафарда у ўз хизмати учун беш минг хоний маблағ олди ва шу тарзда бойиб кетди.

Нақл: Назарбий ўғлон шундай деган эди: “Бир вақти отам ўз эҳтиёжи учун Насаф саркори бошқарувидаги Янгикент мулкидан бир минг ман

ғалла олган эди. Сўнгроқ отам Бухородаги ўзига қарашли танхоҳ¹ даромадидан шунча ғаллага хат ёзиб, қарз эвазига олишлари учун хожамнинг мулозимларига юборди. Отамнинг хатини Қаршидан мен олиб келиб, хожамга етказганимда сўради: “Бу нима?” Шундай арз қилдим: “Отам Қарши вилоятидаги сизнинг саркорингиздан минг ман ғалла олган эди. Ушбу ғаллани ўз танхоҳидан бермоқчи. Мулозимларингиз бориб, уни қабул қилиб олсинлар”. Хожа деди: “Ўша ғаллани отангизга бағишладик!” Мен таъзим қилдим. Хожа отга миниш учун чиққанларида мен унинг эҳсонидан ҳайрон бўлиб, мулозимлари ортидан борардим. Хожанинг мулозимларидан бири менга деди: “Хожам сизга сарпо ҳам инъом қилдилар!” Мени орқага қайтариб, яхши сарполар кийгизишди. Хожага таъзим қилиб, қайтиб кетдим”.

Олтинчи фасл: Хожа раҳматуллоҳнинг Ҳиндистонга сафари ва вафоти

Ҳиндистон вилоятидан шундай хабар келдики, унга кўра бу мамлакат подшоҳи Шоҳ Салимнинг² ўғли Шоҳ Хуррам³ отасига қарши мухолифат қилиб, бунинг оқибатида Ҳиндистонда фитналар кўтарилган. Хожа ҳар уч-тўрт ойда Имомкулихоннинг кўринишига борарди. Бир куни у хон кўринишига борганида мазкур подшоҳларнинг мухолифатини баён қилди ва хонга деди: “Агар биз каби дуоғўйларингизни юбориб, ота-ўғил орасида сулҳ туздириб, кин-адоватларни бартараф қилсангиз, сиздек зотга муносиб иш бўлар эди!” Имомкулихон деди: “Бундай хизматлар сизга аждоқларингиздан меросдир!” Айтилган сўз – отилган ўқ, деганларидек, шундан сўнг хожа йўл тадоригини кўра бошлаб, андак муддатда бисёр асбоб-анжомлар ҳозирланди.

Нақл: Хожанинг мулозимлари тайёргарлик ишларини тугатгач, хожа ўғли Муҳаммадсиддиқхожани ҳамроҳ қилиб Бухоро вилоятидан чиқди. Балх вилоятига етгач, баъзи ишлар юзасидан бу ерда бир неча кун тўхташди. Надрмуҳаммадхон хожага ҳамроҳ бўлган одамлардан олиними лозим бўлган божни хожанинг ниёзи учун бағишлади ва бениҳоят ҳашамату улуғворлик билан Балх шаҳридан чиқишди. Мулозимлардан ташқари чор-атрофдан келган савдогарлар ва бошқа йўловчилардан иборат катта бир гуруҳ хожанинг атрофида тўпланган эди. Ҳазрат хожанинг мулозимати ва ҳимоясида бўлган барча бу одамлар осуда ва хотиржам ҳолда йўл босишар эди.

Хожа қайси бир вилоят ва қишлоққа етса, у ернинг ҳокими ва одамлари истиқболга чиқиб, мулозимат қилишар, пешкашлар беришар эди. Хожа уларнинг ҳар бирига сарпо, эгарланган от ва газламалар ҳадя қиларди. Хожа ва мулозимлари Чиноб дарёсидан ўтгач, Нуржаҳонбегим,⁴ Осафхон ва хожа Абулҳасандан анвойи меваю қандолатлар билан бирга мактублар келди. Мусавийхон подшоҳнинг сўзларини хожага баён қилди: “Мовароуннаҳр подшоҳлари билан қай тарзда мулоқот ва кўриниш қилган бўлсалар, биз билан ҳам шундай мулоқот қилсинлар!” Мусавийхон хожа ҳамроҳлигида Лоҳур сари отланди.

Подшоҳнинг кўзи хожага тушгач, тахтда ўтирган жойидан хитоб қилди: “Ассалому алайкум, бизнинг хожамиз! Хуш келибсиз, қадамларингизга ҳасанот, юқорига чиқинг!” Хожа таъзим бажо келтириб, тахт тепасига чиқди. Подшоҳ жойидан туриб, хожани қучоқлади. Хожа Имомкулихон ва ҳазрат падари бузрукворимизнинг дуоларини етказди. Подшоҳ деди:

¹ Танхоҳ – хизмат учун давлат томонидан амалдорларга берилган ер.

² Шоҳ Салим – Ҳиндистон подшоҳи Нуриддин Жаҳонгир, 1605-1628 йилларда ҳукмронлик қилган.

³ Шоҳ Хуррам – Ҳиндистон подшоҳи Шоҳжаҳон, 1628-1659 йилларда ҳукмронлик қилган.

⁴ Нуржаҳонбегим – Нуриддин Жаҳонгирнинг хотини.

“Имомқулихон бизнинг фарзандимиздир. Сизни биз тарафга юборганидан ҳам унинг бизга нисбатан дўстлиги ва муҳаббати аён бўладики, уни алоҳида таъкидлашга ҳожат йўқ. Сизу бизнинг орамизда бегоналик йўқ. Сиз бизга баробарсиз, ўтиринг!”

Хожа ўтирди ва дўпписи тагидан бутун бир мамлакат хирожига арзийдиган лаълни олиб подшоҳга узатди. Подшоҳ лаълнинг катталигидан таажжуб қилди. Хожа тахт тепасида ўтирар, подшоҳнинг ўғли Султон Шаҳриёр отасининг мулозиматида тик турар, шунингдек, барча амирлар ҳам тик туриб, ўтириш расм эмас эди. Фақат хожага ўтириш ижозат этилди.

Икки кундан кейин Нуржаҳонбегим хожа учун таомлар ҳозирлаб юборди. Подшоҳ амирларга навбати билан хожани меҳмон қилишни буюрди. Хожа Осафхон, хожа Абулҳасан ва Иродатхоннинг уйларига борди ва қуюқ меҳмондорчиликлар бўлди. Шундан сўнг хожа Осафхонга деди: “Биз баъзи маслаҳатли ишлар юзасидан келган эдик. Подшоҳнинг амрини бажардик. Энди амирлар меҳмонга чақиришни бас қилсалар”. Осафхон буни подшоҳга арз қилганида, у бисёр таҳсин айтиб деди: “Баракалла, баракалла, хожа ўзининг улуғлигини намоён қилди!” Юзма-юз ўтиришганида подшоҳ хожага деди: “Қандай сўзингиз ва муддаонгиз бўлса, менинг ўзимга айтинг. Сизу бизнинг орамизда воситачи даркор эмас. Дилингиз ризолиги нимада бўлса, ўшани ҳозир қиламиз!”

Абдуллоҳхон Накшбандий чаҳорҳазорий мансабида бўлиб, подшоҳ унга ғазаб қилиб, ўз назаридан узоқлаштириб, фақир одам ҳолига тушириб қўйган эди. Хожа подшоҳдан мазкур Абдуллоҳхоннинг гуноҳидан ўтиб, уни яна ўша мансабга тайинлашни сўради. Подшоҳ қабул қилиб, Абдуллоҳхонни олий мансабга тайинлаб, яна ўша давлат ва шавкатга ноил қилди. Бундан олдин подшоҳ Абдуллоҳхоннинг кўзларини ўйиб олишни буюрган эди. Подшоҳ одам юбориб, унинг кўзларига зарар етказмасликни буюрди. Мана энди унинг кўзларини ўйиш ўрнига, подшоҳ ҳузурига келтириб, хожа унинг кетган мансабини подшоҳдан қайтариб олиб берди.

Подшоҳ хожанинг ўз дарборига тез-тез келиб туришини истарди. Хожа одатда жума кунлари эрталаб, баъзан эса ҳафта ўртасида ҳам борар ва мулоқот содир бўлар эди.

Валийлик ва каромат бўстони дарахтининг меваси, шавкат ва шижоат соҳиби, саховат манбаи Абдихожа раҳматуллоҳнинг таваллуди, вояга етиши ва вафоти ҳақида

Учинчи фасл: Хожа раҳматуллоҳнинг сипоҳигарлик қилгани ҳақида

Абдулмўминхон⁵ ўлдирилганидан сўнг Абдуллоҳ Баҳодирхоннинг амирлари заруратдан Пирмуҳаммадхонни⁶ вилоятда подшоҳлик тахтига кўтаришди. Ҳеч ким ундан ҳайқмас эди. Вилоят халқи орасида бесаранжомлик бошланди. Боқимуҳаммадхон Самарқанд вилоятида эди. Абдихожа биродарларига хабар қилмасдан Самарқанд вилоятига кетди ва сипоҳигарликни ихтиёр этди. Боқимуҳаммадхон унинг қадамини Оллоҳнинг иноятларидан ҳисоблаб деди: “Хожам, сизнинг ташрифингизни яхшиликка йўйдим. Сизнинг ота-боболарингиз ва улуғлар руҳлари шарофатидан Бухорони забт этгумдир”.

⁵ Абдулмўминхон – Шайбонийлар сулоласига мансуб ҳукмдор бўлиб, 1598 йилда отаси Абдуллахон вафотидан сўнг олти ой подшоҳлик қилган.

⁶ Пирмуҳаммадхон II – Шайбонийлар сулоласига мансуб ҳукмдор бўлиб, 1598-1599 йилларда подшоҳлик қилган.

Ўша кечаси хожа тушида улуғлар хонни тахтга чиқараётганини кўрди. Эртасига у Боқимуҳаммадхонга деди: “Пойтахт Бухоро муборак бўлсинки, уни улуғлар сизга беришди!” Боқимуҳаммадхон шодланиб умидвор бўлди. Ўз синглисини ниёз қилиб, хожанинг никоҳига киритди. Хожа қарийб бир йил мобайнида Самарқандда бўлди.

Нақл: Пирмуҳаммадхон сонсиз лашкар билан Самарқанд сари йўлга тушди ва Боқимуҳаммадхон кам сонли гуруҳ билан хожа ҳамроҳлигида Самарқанддан чиқиб, унга рўбарў бўлди. У Пирмуҳаммадхоннинг лашкарини мағлуб қилиб, ғолибу музаффар ҳолда Бухорога подшоҳ бўлди. Боқимуҳаммадхоннинг хожага нисбатан меҳрибонлик ва муҳаббати юз баробар ошди. Хон хожага ҳар йили эллик минг хоний берарди. Шунингдек, у хожага подшоҳларга махсус бўлган уч нарса – шунқор, сандали ва сурнай юборди.

Нақл: Хожанинг улуғлик ва ҳашамати шу даражага етдики, агар бирон киши жиноят ва гуноҳ содир этиб, азоб ва жазога мустаҳиқ бўлса ҳам, хожанинг мулозимларига паноҳ сўраб илтижо қилса, ҳеч кимса унга зуғум қилолмас эди. Хожанинг мулозимлари бутун вилоятда чунон ғолиб бўлишган эдики, бирон кимсанинг уларга гапиришга журъати йўқ эди. Шу аснода хожада Боқимуҳаммадхонга нисбатан ҳафсаласизлик пайдо бўлиб, аксар у билан ошнолик қилса-да, хонни манзур кўрмас эди. Хон бирон кишини ўз ҳузуридан қувиб, илтифотидан маҳрум этса, хожа уни чақириб, кўпинча халқ олдида хонга дашном берарди. Бутун халқ ва сипоҳ хожага мойил бўлди. Ҳар куни зодагонлар ва сипоҳ саф-саф, гуруҳ-гуруҳ бўлиб, хожанинг мулозиматига югуриб келишар, сипоҳдан баъзилар хожага шундай дерди: “Сиз бизнинг подшоҳимизсиз, сизни подшоҳ қиламиз!”

Нақл: Бу гаплар тарқалиб, хожага нисбатан сипоҳнинг эътимоди ва халқнинг юзланиши кучайгач, Боқимуҳаммад мулоҳазага тушиб, хожадан ҳадиксирай бошлади. У ҳам кўнглида хожага қарши кин-адоватни парваришлади ва уни йўқотиш учун баҳона излай бошлади. Хожанинг риоятсизлиги ҳаддан ошгач, Боқимуҳаммадхон хожанинг мол-мулкани хатлаб, хазина фойдасига олди. Шаҳарда чунон шўру ғавғо кўтарилдики, қиёмат кунини ёдга солди. Бир неча кун шу тарзда ўтди. Хоннинг ғзаби бироз босилгач, хожанинг мол-мулкани қайтариб беришди.

Нақл: Шу воқеадан сўнг ҳам хожа ўзининг бебоклиги ва бемулоҳаза жасоратидан қайтмади. Хонга кўп заҳматлар етказиб, Самарқандга кетди. Ҳазрат падари бузрукворимиз ва Абдурахимхожа хожани чақирди. У қайтиб келди. Хон Надр калта ва Афлотун қалмоқни хожани олиб келиш учун юборди. Улар хожани шаҳар ташқарисидаги Важундун номли ўз чаҳорбоғида топишди. Афлотун қалмоқ қуролланган ҳолда чаҳорбоққа кирди ва хожага деди: “Хон ҳукмига кўра, сиз шаҳарга боришингиз керак!” Хожа индамай отланди. Чаҳорбоғ ташқарисида бир гуруҳ сипоҳ турган эди. Хожани ушлаб, қози Ошиқнинг уйига келтиришди ва ўша ерда саклашди. Унинг молу мулкани тафтиш қилиб хатлашди ва вилоят халқи ғоят ғулғулага тушди. Кўпчилик одамлар иттифоқликда шундай дейишарди: “Хожани Ҳиндистонга жўнатишмоқчи. Биз бунга йўл қўймаймиз ва жанг қиламиз!” Гумашталар бу воқеадан хабар топиб, қози Ошиқ ва бошқа бир гуруҳ, хон ҳукмига кўра хожани зўрлик билан шаҳардан чиқариб, Ҳинд вилоятига жўнатиб юборишди.

Тўртинчи фасл: Хожя раҳматуллоҳнинг кузатиб қўйилиши

Хожя шаҳардан ташқари чиқди. У эгнига дарвишона либос кийиб, қирчанғи отга миниб олган эди. Ёшу қари, қул ва озод, эркак ва аёлдан иборат бир гуруҳ одамлар кўчага ва томларга чиқиб, фарёду фиғон кўтариб, ўзларини хожянинг оти оёқлари остига ташладилар. Хожяни суръат билан вилоятдан чиқариб, Балхдан ўтказиб, довонга етказишди. Надр калта ва бошқа бир гуруҳ қайтадиган одамлар шу ердан қайтишди. Қолганлар довондан ўтишди. Бир ҳинди хожяни елкасига опичлаб, довондан ўтказиб қўйди. Шу тариқа Кобулга кириб келишди. Кобул ҳокими хожяни эъзоз қилиб, олам аҳлининг махдумзодаси келганлиги ҳақида подшоҳ Жалололиддинга⁷ арзнома ёзиб жўнатди. Подшоҳ хушвақт бўлиб, хожя ҳар бир вилоятга етганида иззат-ҳурмат кўрсатишни буюрди. Вилоят ҳокимлари эъзоз-икром билан хожяни Акбар подшоҳнинг пойтахтига етказишди.

Нақл: Жалололиддин Акбар подшоҳ ўлимидан сўнг бир гуруҳ амирлар иттифоқ бўлиб, Шох Салимни эмас, балки Акбарнинг ўғилларидан бошқа бирини тахтга чиқармоқчи бўлишди. Бироқ хожя қабул қилмади ва Шох Салимни подшоҳ қилишди.

Бешинчи фасл: Хожя раҳматуллоҳнинг вафоти ҳақида

Хожя дардга чалиниб, ушбу касалликдан вафот этди. Баъзилар, хожяга заҳар беришган ҳам дейишади. Хожянинг жасадини муваққат дафн қилишди. Олти ойдан сўнг ҳазратнинг жасадини Бухорога келтириб, вилоятнинг Пойируд даҳасидаги Зармоти⁸ қишлоғига элтишди. Ҳазрат падари бузрукворимиз ва Абдурахимхожа мазкур қишлоққа келишди. Валимуҳаммадхон ҳам Бухоро вилоятининг бир гуруҳ умаро, акобир ва ашрофи ҳамроҳлигида келди. Хожянинг жасадини кўтариб, Сумитанга боришди ва улуғларнинг файзли сармозорида жаноза ўқишди. Шундан сўнг улуғлар даҳмасининг орқа тарафига дафн этишди. Жўйборда ғоятда қайғули таъзия бўлди. Хожя йигирма етти ёшида бир минг ўн олтинчи йилда вафот этди⁹. Боқимуҳаммадхоннинг синглисидан хожянинг икки ўғли ва бир қизи қолиб, улар кичик ёшда эди. Катта ўғлининг номи Ибодуллоҳхожа¹⁰ ва кичигиники Қудратуллоҳхожа эди. Қудратуллоҳхожа фаросатли бола бўлиб, хушчехра эди ва хатни чиройли ёзар эди. Ун тўрт ёшида чечакдан вафот этди. Абдихожянинг қизига тоғаваччаси Абдуллоҳ султон уйланди.

Ибодуллоҳхожа Балх вилоятига Надрмуҳаммадхон хизматида борди. Надрмуҳаммадхон хожянинг келганидан ниҳоятда хурсанд бўлиб, уни ғоятда риоят қилди. Хожя бир неча йил Балхда шу тариқа ҳаёт кечириб, сўнгра Бухорога келди. Хожя фозил ва олийҳиммат киши эди. Минг афсуски, кўкнорга мубтало бўлди. Олтмиш ёшида бир минг етмиш учинчи йилда вафот этди¹¹. Замон подшоҳи Абдулазизхон қариндошлик жиҳатидан хожянинг маъракасига бош бўлиб, катта обрў билан ўтказиб, улуғлар ёнига дафн қилишди. Ҳазрат Абдихожянинг фарзандларидан авлод қолмади.

Форс тилидан Фулом КАРИМИЙ ва Эркин МИРКОМИЛОВ таржумаси

⁷ Жалололиддин Акбар – 1556-1605 йилларда ҳукмронлик қилган Ҳиндистон подшоҳи.

⁸ Зармоти – Бухоро шаҳрининг ғарбий тарафида жойлашган қишлоқ.

⁹ Мелодий – 1607-1608 йил.

¹⁰ Ибодуллоҳхожа – баъзи қўлёзмаларда Атоуллоҳхожа деб ёзилган.

¹¹ Мелодий – 1662-1663 йил.

ЎЛКАМИЗ ТАРИХИГА ДОИР ҚИММАТЛИ МАНБА

Муҳаммад Толиб ибн Тожиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддиқийнинг форс тилидаги “Матлаб ут-толибин” (“Толиблар матлаби”) асари тахминан 1673 йилда ёзиб тугатилган. Жаҳон манбашунослик фанига “Матлаб ут-толибин”нинг ўнта қўлёзмаси маълум бўлиб, шулардан еттаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институти хазинасида, биттаси Россияда, биттаси Германияда ва яна биттаси Тожикистонда сақланади. Асар XVI-XVII асрларда Бухоро хонлигининг сиёсий, диний ва иқтисодий ҳаётида юқори мавқега эга бўлган машҳур Жўйбор шайхлари ёки хожалари хонадонининг бир неча авлоди фаолиятига бағишланган. Муаллиф ўзи ҳам ушбу хонадонга мансуб бўлгани туфайли, Жўйбор хожаларининг ҳаёт тарзи, мол-мулки, муридлари ва хизматкорлари, қурдирган иморатлари ҳамда Бухоро хонлари ва баъзи хорижий ўлкалар, айниқса, Эрон ва Ҳиндистон ҳукмдорлари билан муносабатлари ҳақида муфассал маълумотлар беради.

Асар муаллифи Муҳаммад Толиб ҳижрий 1017 (мелодий 1608-1609) йилда тугилган. Унинг отаси Тожиддин Ҳасанхожанинг кутубхонасида турли соҳаларга оид минг жилддан ортиқ китоблар сақланган. Муҳаммад Толиб, айниқса, тарих илмини чуқур эгаллаган. “Матлаб ут-толибин”нинг қўлёзма нусхалари орасида тафовутлар бўлгани учун Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институтида аввало асарнинг аслият тилидаги илмий-танқидий матнини яратишга қарор қилинди. Бу иш институт илмий ходимлари тарафидан муваффақият билан яқунланди. Шундан сўнг мазкур танқидий матн асосида асар ўзбек тилига тўла таржима қилишга киришилди.

“Матлаб ут-толибин”нинг бир нечта боблари таржимаси “Шарқ юлдузи” журнали ўқувчилари эътиборига ҳавола қилинмоқда. Мазкур боблар муаллифнинг амакилари Абдурахимхожа ва Абдихожага бағишланган.

Таржимонлар

НАЗМ

Гулноз МЎМИНОВА

1978 йилда туғилган. Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг журналистика факультетида таҳсил олган. Унинг “Фасллар шивири”, “Дил синиқлари”, “Сайёҳ қушлар” номли шеърый тўпламлари нашр этилган.

**ЖИМИРЛАЙДИ СИРЛИ
ЎҚУЛАР**

СЕН ВА ЁМГИР

Ёмғир ёғар. Том узра қитмир
Бола каби сақрар томчилар.
Ёмғир ёғар. Томчилар ритмин
Тинглаб, ёдим гулдек очилар.

Ёмғир ёғар. Замин олар тин –
Ўйламасдан меҳнат дарсини.
Кўз олдимга келтираман жим
Штрауснинг шўхчан вальсини.

Хўл бўлади пичан гарами,
Теваракни тутар ёз иси.
Хув, теракзор – ҳислар ҳарами,
Ювилади изҳорлар изи.

Босилади йўлларда губор,
Мажнунтоллар қарайди ўқсиб.
Чуқур нафас олар тутқатор
Нам ҳавога тўлдириб кўксин.

Сен ойнадан боқасан гамгин,
Наҳот, софлик етмади санга?
Ёмғир синган ойна кўзидан
Сизиб қира бошлар хонангга.

ДИЛГА БОРАР ЙЎЛ

Сомон йўли қалбингга элтар,
Бироқ унда адашмоқ осон.
Бахт излаган йўқолар-йитар
Сўнган юлдуз каби – бегумон.

Ипак йўли – қалбингга кўприк,
Ҳисларимдан карвон тортаман.
Туяларга мангу айрилиқ
Ва кўзёшим дурин ортаман.

Сомон йўли – само хилвати,
Жимирлайди сирли ёғдулар.
Ипак йўли – гариб улфати,
Зарралари – порлоқ инжулар.

Ёр, қалбимни тевага ортдим,
Туя чўкиб олди, юрмади.
Икки йўлдан танлаб қай бирин,
Сенга қандай борар – билмадим!

СОЯ

Сен йўқ эдинг. Эшикдан кириб
Келди гамнинг кулранг сояси.
О, йўқ эди бунда сир, фириб,
Тинган эди бахтнинг ҳам саси.

Қафасига ўрганган қушдек
Унга боқдим умидвор, сокин.
Нигоҳимда йўқ эди ҳадик,
Қалбим титраб турарди лекин.

Ярим кеча қайтдинг кайфинг чоғ
Сўзлаганча ёлгон-ростингни.
Кўзларингда сузарди чарчоғ,
Сен кўрмадинг янги дўстимни.

Мен унга: “Қол!” демовдим, ишон,
Нега ҳануз кетмайди, билмам?
Ўртамизда ўшандан буён
Яшаётир кулранг соя – гам.

ТЎРТЛИК

Ошиқ дилим найда маним,
Найистоним қайда маним?
Ерда нега гирён кезгум,
Ғамим бунча майда, маним?

СУЗАЁТГАН ОЙ

**Ҳалок бўлган ботир қалқони
Мисол кўкда сузар тўлин ой.
Николай ГУМИЛЁВ**

Қишда уйғоқ қолган айиқдай
Бесаранжом кезинар кеча,
Ой сузади кумуш қайиқда
Ошиқларнинг хаёлини ича.

Осмон йиғар булутдан қўшин,
Чорлов каби ёнади чақмоқ.
Ой тушмайин кумуш қайиқдан
Нурин тарар: мовий, сарғиш, оқ.

Чақмоқ ёнар яна даргазаб –
Бирлашгандай миллион кўзлар.
Шоҳ қаҳридан қўрққан канизак
Кабититраб турар юлдузлар.

Ноз қилади ой, нимасига?
Булут уни қўймагай холи –
Ёленани ўз кемасига
Чорлаётган Парис мисоли.

ТУҒДОНА

Туғдона бутасидай
Метиндир кўнглим маним.
Фурсатни қўлдан бермай
Тумор яса, суйганим.

Йўлдош бўлайин токи,
Тулпоринг ҳеч толмасин.
Бели зирқираб ёки
Ора йўлда қолмасин.

Тигингни ушла майин,
Ёр, қаҳрга бер барҳам.
Меҳр юмишатар тайин –
Ҳатто туғдонани ҳам.

ҲОВУЗ ВА МАЖНУНТОЛ

Ҳовуз – паҳлавоннинг ҳовучи,
Унда сочин чаяр мажнунтол.
Кафтигача етиб соч учи
Ботир қалби титранар хушҳол.

Гўзалликка матонат паноҳ,
Гувоҳ бўлар макон ва замон:
Шу мажнунтол қуригунча то
Ҳовучини тортомас паҳлавон.

Тўлқин ХАЙИТ

1957 йилда туғилган. Республика рус тили ва адабиёти институти (ҳозирги Жаҳон тиллари университети)нинг миллий факультетини тугатган. “Сиздан бошқа кимим бор?”, “Одамнинг яхшиси”, “Амир Темур ҳақида ҳикоялар”, “Амир Темур хазинаси” каби китоблари чоп этилган. “Турон тунлари”, “Қора шаҳзода”, “Вафо маликаси”, “Баҳоуддин Нақшбанд” романлари муаллифи.

ТОМОША

Романдан боблар

Чучмал ҳид минг бир нағма кўрсатаётган туннинг димоғини қаттиқ ачиштирган пайтда, булутларнинг пахтадек титилиб, бир қатим очик жойидан лоп этиб чиққан нозикниҳол Ой кенг ҳовлида заррин кўрпачалар тўшади. Оҳ-хо, ана энди, Алпаканинг тимқора кўзларига боқинг: уммонида фалак жавоҳирларининг оппоқ тангачалари сочилди-ёв! Лекин кўкда кош-қовоғи уйилган Зуҳал бу сафар ҳам мовий ерга иғво кўзи билан боқди, аллақаерлардан қитирлаган, шивирлаган турли нағмали оҳанглар, товушлар эшитилди. Алпака кенг пешонасини силади. “Уйку ҳам жуфтакни ростлаб қолди. Момоқиз ухлаётганмикин?!” Нимадир шиғиллади, кирскирс товушлар кулоққа чалиниб, тун пардасининг бир чети очилиб, антиқа манзара кўз очди, оҳ-хо, ана, томоша қилинг! Текин томоша!

“Қора томчи! И-и, бу ерда Қора томчи нима қилиб юрибди?” У чўлп этиб, Заққум дарахтининг илдизига тушди. Тушунарли, ҳаммаси тушунарли. Тўбо дарахтига “айну шин қоф” (яъни ишқ) бўлолмаслигини ич-ичидан ҳис этиб, англай олгани учун ҳам унга яқинлашишни ўзига эп билмади, зуннорларни хоҳламайди у, Арғувонларга эш ўзича, Гилмон бола ҳам бегона унга. Фақат Заққум дарахтидан нажот бор. Буни қаранг-а, буни қаранг, илинж ва умид матоларига ўралиб олибдиларми, заҳарли дарахтнинг танасига шиллиқ куртдек маҳкам ёпишибди-я, илдизи ҳам курт тушгандек, зир-зир титраб қолди-ёв! “Хей, бу нима қилганинг? Ғаниммисан менга?!” – бақирди Заққум дарахти. Қора томчи, ҳолинг вой, унга сарбасар (бўйига теппа-тенг, бутунлай) бўлолмаслигингни ҳам тушундинг ва жонинг ўртаб: “Мен сенга ғаним эмасман, ёрдам сўраб келдим!” – дединг ожизона овозда. “Нима, нима, ёрдам? Луғатимда бунақа ширин сўз йўқ, кўзимга кўринма, қора доғ! Фаришталар боғига беҳаёларча боққан сендек нонкўр учун бу ерда сенга ўрин ҳам йўқ!” – бақирди яна Заққум дарахти. Касофатларни баттоллар ҳам ёқтирмайди, сени на Ой севади, на Куёш ва на мовий макон!

Қора томчининг аччиғи чиқди. “Нима дединг, яшшамагур, тилинг чиқиб қолибдими, кулингни кўкка совурмай тағин!” – деди шанғиллаб ва лоп этиб Дев-оловга айланди. Кўзларида фитна кўриниб, ўн икки бурж юлдузлари “духон” (яъни тутун) асоратида азоб шаробини татишди. Ғазабкор таҳдиддан чўчиган Заққум дарахти атрофдан ёрдам сўраган эди, Қора туйнукнинг яшин шамоли етиб келиб, уларнинг бошида айланди. “Ана, кунингни кўрасан энди!” Қаттиқ шамол девдек увуллаб, наъра тортди ва Қора томчини самога учириб юборди. “Сенинг жойинг Асфаласофилинда, қора доғ!”

Кўзни юмиб-очгунча тонг отиб, кун яна неча нағмаларга гувоҳ бўлди, оқшом чўкканда, кечаси билан Момоқиз ишқида тўлғаниб чиққан Алпакани тўшагидан суғуриб чиқди. Висол дақиқалари шамолларни ҳам ортда қолдиради, шаршарадек шариллаб тўхтовсиз оқаётган вақт тунни илдам судраб кетмоқда эди. Жануб осмонини тўлдирган сон-саноксиз юлдузлар сой бўйида суҳбат қураётган икки ёшнинг бошлари узра ложувард нурларини тўқар, кеча узун, уларнинг суҳбати ундан ҳам узунроқ кечаётган эди. Кўкдаги тўлин ой фусункор эди, аммо Момоқизнинг ой юзидан уялиб, доғлари кўпайиб борар, тун ҳавоси майин, ёқимли, она тоғларнинг сийнасида оқаётган зилол сувларда ювилган қизнинг сочларидан таралаётган ҳид ундан майин, ундан хушбўй эди. Тимқора йирик кўзларида юлдуз тўла осмон акс этар, қора киприклар ҳар силкинганда, бир юлдуз чарақлаб, Алпаканинг ташна кўнглини кўйдирар эди: “Унинг юзи – қуёш, қуёшнўз, оғзи оташ каби қизил, кўзлари қўйкўз, нозик фаришталардан кўхлироқ, сочлари, қошлари коп-қора, беллари бўри белларидек, яғрини киш (силовсин) яғринидек...” Қизнинг пахтадек юмшоқ қўлларида меҳрга ташна юрак туйғулари билинар-билиномас титраб турар, сутдек юзи ой ёғдуларида оч кумуш тус бериб, йигит кўнглини махлиё этмоқда эди.

Узоқда, адир елкасидаги оппоқ бино – Шоҳнинг қароргоҳи худди тунда денгизда сузиб кетаётган кемани эслатар, кенг, серҳашам қалъа ичидаги қатор терилган оқ уйлар аниқ кўзга ташланар, деворлар узра елиб кетаётган тунги посбон араваларнинг ғилдирак овозлари баралла эшитилиб турар, пастда дарё шовуллаб, ажиб туйғуларни эсга соларди. Қалъа девори ёнидаги сартарошнинг кичкина кулбасида чироқ липиллаб ёнар, бўйнига оппоқ чойшаб ўралган баҳайбат киши: “Покинг итикми?¹ – деб сўради йўғон овозда. – Тезроқ бўлақол, уста, Шоҳ кутиб қолмасин!” Захилноз, мушуккўз сартарош кўлини кўксига қўйиб тавозе қилди: “Кўнглингиз тўк бўлсин, бой ота, дунёда менинг устарамдек итиги йўк!” Чучмал ҳид зув кириб, бурнига урилиб, димоғини қитиқлади: “Ҳақ рост, соябоним!”, “Сенинг кўлинг енгил, барака топ! Ҳар гал сочимни олганимда, хум бошим минг айланиб раҳмат айтади! Ҳех-хех-хе!!!”

Қора томчи Зухалнинг ёнидан ўтаётганда, йўлини ўзгартирмоқчи эди, Қора Туйнук шамоли унинг олдини кесиб чиқиб: “Ҳей касофат, Асфаласофилингдан қолма!” деди ва бу гал шундай пуфладики, Қора томчи чирпирак учди. “Зухал, сен касофатсан, фалокатсан!” деди жон ҳолда бақириб. Кимдир хунук кулди. Кимлигини билолмади, фақат Чўмич юлдузи унга ғамгин назар солди.

Ер устида донишманднинг овози сирпаниб айланди, ундан шогирднинг саволи сирпанди:

– Мўъжиза бор нарсами, устоз?

– Бор нарса, бўтам, бор нарса. Кўрмайсанми, Қуёш чиқяпти, ана сенга энг зўр мўъжиза!

¹ “Покинг итикми?”, яъни устара, соч-соқол олиш учун ишлатиладиган сартарош пичоғи, бу ерда “устаранг ўткирми?” деб сўралмоқда.

– Тасанно, устоз, тасанно!

Алпака осмонга тикилди, бир юлдуз оловли из қолдириб учиб келаётган эди. “Кимнингдир паймонаси тўлибди!” деди, Момоқиз: “Думли юлдузми?!” деди сўраган бўлиб ва йигитнинг кенг елкасига бош кўйди. Алпака унинг момик кўлларини силади. “Думли юлдузлар ўз йўлига, азизам, замонамиз тинч бўлсин, ҳадемай тўйимиз! Бир тўй қилайликки, жаннат дарёлари ҳам ҳайрон қолсинлар!”

Момоқизнинг инжу тишлари ярқираб, бўлиқ лабларида заррин шуъла-лар қанот қокди.

– Афлотун деган олим бор эмиш. Отам у кишининг “Сукрот нутқи” деган асарларини мен учун Юнонистондан харид қилиб келибдилар.

Алпака унинг юмшоқ кўлларини маҳкамроқ қисди.

– Отангиз саёҳатдан қайтдиларми, нега менга билдирмадингиз, отам билан бориб кўрардик.

– Боягина келдилар, нафасимни ростлай, эртага элга ош берармиз, – дедилар.

– Жуда яхши бўлибди. Тўйимиз тезлашар экан-да, сизсиз бир зум ҳам яшагим келмайди.

Ёш қизлар шаддод бўлишади. Момоқиз унинг гапини ҳазилга бурди.

– Бир кун юлдуз бўлиб кўкка учиб кетсам, унда нима қиласиз?

Алпака уни бағрига босди.

– Сизни ҳеч қаёққа кўйиб юбормайман!

Тоғ томондан ёқимли шабада эсиб, уларнинг юз-кўлларини, майин, силлиқ сочларини, елкаларини оҳиста-оҳиста силади, қалъа томондан аввал сибизганинг жон ўртар тўлқинли навоси, сўнгра бахшининг жарангдор овози ташна юракларга тушиб, бир титратди-ёв, бир силкитди-ёв! Аҳ-ҳей!!!

Алпака кўз ўнгида бўлаётган нағмани аниқ кўриб, “тушимми, ўнгимми?” деганча серрайди. Улкан будда ҳайкалининг пойига тушган Қора томчи оловга айланиб, унинг тараша оёқларини куйдиришга ҳарчанд уринмасин, бирор натижа чиқаролмади. Одам дегани шуми, деб ўйлади. Тўрт-беш киши унга сув пуркай бошлади. Қочмаса, ўчиб қолиши мумкин. Қочиб бораркан, бир кун келиб, ҳайкални чилпарчин қилишни ҳам дилига тугди. Сўнг дала томон юрди ва ҳашак устига тушиб, гуриллаб ёнди, аланга қипқизил тилларини ўйнатган эди, чор-атроф қипқизил ёришди, одамларнинг: “Ўт кетди, сув, сув!” деган ваҳимали овозлари еру кўкни тутди.

Алпака ўрнидан турди. “Бу яқин йилларда даламизга ўт тушмаган эди, яхши аломат эмас!” деди ташвиш билан ва гуриллаб ёнаётган ҳашак томон чопди. Қалъа томондан аскарлар, кўриқчилар, от-араваларда одамлар етиб келишди. Қора томчи тепадан тушиб, ёш йигитча суратига кирганда, ўт буғдойзорга ҳамла қилиб, ёндириб юборган эди. Ҳаял ўтмай кишлок уйлари ҳам олов ичида қолди. Кимдир бўғриқиб йўталди, кимдир қаттиқ сўкинди, болалар изиллаб йиғлади, аёлларнинг дод-фарёди юлдузларнинг юракларини ёрди.

Алпака югура бориб, аланга ичида қолган кишлокқа ўзини урди. Кўштавақали уйдан югуриб чиққан аёл: “Болам, болам ичкарида қолиб кетди!” дея бақирди. Момоқизнинг аввал: “Эҳтиёт бўлинг, эҳтиёт бўлинг!” деган ташвишли овози-ю, сўнгра аччиқ тутундан зорланиб йўталгани эшитилди.

Туннинг сочлари қорайиб, тоғнинг оппоқ боши хира тортиди. Одамлар бақир-чақир қилишар, ўт, аланганинг тили тобора катталашиб, олдида учраган нарсани ялаб-куйдириб бормоқда эди. “Ким ўт кўйди, ким?!” Итлар ҳам ғингшиб акиллади, отлар безовта кишнади, кўрпа-тўшаклар ланғиллаб ёниб, атрофни аччиқ куйинди ҳиди тутди. “Ким, ким?!” Ёш йигитга айлан-

ган Қора томчи қочиб бораётган эди. Алпаканинг арслон ити қува кетди. Одамлар бунни тезда пайқашди ва қўллариди гаврон тутиб, улар ҳам нота-ниш йигитни таъқиб эта бошлашди. Уйлар гуриллаб ёнар, кимдир: “Вой, онажоним!” деб йиғлар, кимдир эса отасининг, бобосининг номини айтиб, нола қиларди. Бир зумда кексалардан йигирмага яқини аланга ичида қолиб ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар ҳамма ёққа ваҳима ва кўрқув уруғини сочди. Қора томчи алангага айланган эди, таёқ билан урдилар. Бир думалаб, яна йигитчага айланиб, ура қочди. Сўнгра уни тутиб олиб, роса калтакладилар. Бош қохин ўртага тушиб, уни қутқариб қолмаганида, парча-парча қилиб ташлашлари аниқ эди. Эртаси уни тут дарахтига боғлаб суд қилдилар. “Исминг нима?” деб сўраганларида, у: “Бу нима дегани?!” дея ҳаммани ҳайрон қолдирди. Бош қохиннинг ёнида ўтирган қария: “Бунга яхши ном ҳайф, бунни Лажа-Мадо десак ҳам бўлади”, деди. Ҳамма бир овоздан: “Лажа-Мадога ўлим!” деб бақирди. “Ҳали шошмай туринглар, шу қилиқларинг учун бошларингга итнинг кунини соламан!” дея тиш қайради у.

Юзлари, қўллари куйган Алпакани катта аравага ортдилар. Момоқизнинг ой юзи тўла доғ эди. У кеча-ю, кундуз ибодат қилиб, суюклисининг тезроқ соғайишини тилар, кўзларидан шашқатор ёш оқарди, овқатга қарамай қўйиб, икки-уч кечада озиб-тўзиб кетди. Кечагина тинч, осойишта бўлган ўлкаси бир кунда жаҳаннамга айланди. Давлат ишлари йўлда қолиб, шоҳ саройи хувуллаб, ҳамма мотам кийимларини кийди. Ҳар куни куйганлардан тўрт-бештаси вафот этиб, йиғи-сиғи, оҳ-воҳ кўпайиб кетди.

Лажа-Мадога нима керак, шамолни назарига ҳам илмайди, сувнинг зилоллиги ҳам унга чикора, лекин маккорликни қалбида эмас, қўйнида сақлайди. Маккорнинг маккори. Ўзи бир аҳволда ётган Алпаканинг бошида айланиб, сартарошнинг қайчисидек шақиллаб, чор-атрофни зир титратди:

– Севги борми бу дунёда? Севги тўшакнинг ҳиди! Билмасанг, билиб қўй! Аёл ҳамиша эркак учун восита, мақсад – бола орттириш. Эркак киши жангу жадал учун тарбия қилинади, аёл эса аскарнинг ҳордиқ чиқариши учун керак. Аёлнинг муҳаббатидан, суйкалишидан, кўзларининг сузилишидан фақат кўрқиш керак. Аёл хоҳ севсин, хоҳ севмасин, жуфти ҳалолнинг бўлганда, жонига текканингда, сени даф этиш унга шамни ўчиришдек осон гап. Момоқиз бир кун келиб, бошингга бало бўлади. Бунни унутма, ношуд кимса!

– Гапларингдан сассиқ ҳид анқимоқда. Яхшиси, йўлингдан қолма! Менинг Момоқизим сен айтаётган ожизалар тоифасидан эмас!

– Ҳих-ҳих-ҳи! Ношуд экансан, ношуд! Сендек алп йигитга лаллайиш ярашмайди. Момоқизнинг олдида бораётганингда, кумуш сопли қамчингни олишни унутма!

– Маслаҳатингга зор эмасман, туёғингни шиқиллат бу ердан!

Шамол гурр кела солиб, Лажа-Мадони қувиб солди. Ғазаби келди, дейсизми? Қаёқда! Йў-ў-йўқ, ғазабдан асар ҳам йўқ, қитиғи келган одамдек, қикирлаб кулди. Мақсадига эришди. Айтганини айтди, кўнгли бўшаб, енгил тортди. Бошқа нима керак унга? Ҳеч нима!

Алпака бақувват йигит, баҳодир йигит, бир ҳафтада соғайди. Соғайди-ю, уйда ўтириб, соғлиғини ўйлаш ўрнига ҳар куни эл хизматида юрди. Лажа-Мадонинг гапларини ҳам унутди. Унутиб, кимнингдир уйини тузатишда, кимнингдир экин-тикинни йиғиштиришда ёрдам қўлини чўзди. Чумоли маҳалла аҳли қабристон узок бўлгани учун ўликларни қалъа яқинидаги далада кўмишни маслаҳат қилиб туришган эди, бунни эшитиб, эси чиқиб кетди. “Келажакни ўйламаяпсизларми, унутдор ерни қабристонга айлан-

тириш инсофдан эмас, – деди дарғазаб бўлиб. – Жасад ёғи ерни ишдан чиқаради, шуни ўйлайсизларми?!” Зиндонда ётган Лажа-Мадо бу гапларни эшитиб, сеҳру жодусини ишга солиб, одамларнинг қалбига унга нисбатан адоват уруғини қадади, ҳатто бош қоҳинни ҳам йўлдан урди. Уларнинг кўнгли шунчалик бўшлигини, алдовга тез учишларини кўриб, ичидан мириқиб кулди. Одам деганини алдаш мумкин экан, демак, бу ердан қочиб кетиш – осонгина иш. Лекин Алпакага кучи етмади, ҳарчанд уринмасин, қайсар йигитни ўз измига сололмади. Келажак эмиш, жонини ўйласа-чи?! Аммо у жонини ўйламади. Лажа-Мадо унга нисбатан яна ҳам қаттиқроқ тиш қайради. Бир кун келадик, ундан ўчини олади, балки севган қизидан айиради. Ваҳ-ҳа, шу қора зиндондан қочиб кетса, ўзи билади нима қилишини! Шошмай турсин улар!

Алпаканинг гаплари шоҳнинг қулоғига етди. Ғаддорлар кўп. О-о, ғаддорлар. Кўролмаслар, ғанимлар! Ғаниминг битта бўлса ҳам, оҳ-оҳ, расвои олам бўлдим, деявер. Шоҳ ўз фикрига эга бўлса, ҳай, ҳай, бўлмаса, итнинг кунига солишади. Шоҳ оқ отда келди. “Хўш, нима шовқин?” – деди бароқ қошларини кериб. Қўлида олтин дастали қамчи. Узанги ҳам олтиндан, ялтираб турибди. Юганлари ҳам олтиндан, эгар ҳам. Муштдек кўндоғи ярқираб кўзни олади. “Шунча замондан бери тинч эдик. Нима бўлди ўзи? Нега бу аҳвол юз берди?!” – дея чунонам бўғриқдики, оломоннинг нафаси ичига тушиб кетди.

Бош қоҳин тепакал бошини силаб, шилпиқ кўзларини унга тикди. “Меҳрибон ва ғамхўримиз, олий зотлари, Алпаканинг бутун элга қарши бориши шу ғавғони келтириб чиқарди. Биз бошингизни оғритмоқчи эмасдик! Гап шундаки, ҳар кунни ўлик кўмаяпмиз. Елкаларимизнинг яғири чиқиб кетди. Қалъа ёнидаги даладан қабристон учун жой ажратмоқчи бўлиб турувдик, бу кишим оёқ тираб турибдилар. Келажакни ўйлашимиз керак эмиш. Келажак ҳам кунини кўрар. Бурноғи йили қалъа қувури мағзавасини дарёга бурганимизда ҳам ғавғо чиқарган шу бемаза эди. Ушанда ҳам бошингиз оғриган эди, ҳазрати олийлари!”

Шоҳ қони суюқлардан эмас, анча билимли, “Элга ишон” асарини ёд олган, тажрибали киши. Алпакага қараб: “Хўш, ўғлим, ўзинг нима дейсан?” дея унга ҳам сўз берди. Момоқиз бир чеккада уларни кузатиб турар, қиз боланинг эркалар орасига кириши уят бўлгани учун ҳам жим эди. Алпака гапга чечан, қаерда қандай гапиришни, қай тарика муомала қилишни яхши билади. “Пушти паноҳимиз, улуғ шоҳим, инсоннинг икки умри бор: биринчиси фанода, иккинчиси – бақода. Сиз халқнинг отасисиз, келажакда ҳам номингизни ҳурмат билан тилга олишларини истайман. Ер юзида ҳосилдор ер ҳам, сув ҳам беҳисоб эмас. Ҳар иккисининг ҳам, худди жонзотлардек хотираси бор. Шундай экан, нечун ҳосилдор ерни қабристонга айлантиришимиз, сувни ифлосланттиришимиз керак? Келажакда ким яшайди? Сизнинг авлодларингиз, ўзимизнинг фарзандлар, набиралар! Шундай экан, қабристон узок экан, деб, ишэкмаслик қилиб, ҳосилдор ерларни яроқсиз қилиб қўйиш инсофданми?! Эртага бу хатомизни кўриб, авлодлар лаънат дейишмайдими бизларга?” – деди.

Шоҳнинг кўзлари ёшланиб, боши қуйи эгилди: “Яша, ука, қанийди ҳамма сендек фикрласа! Келажакни ҳам ўйлашимиз керак!”

Бош қоҳиннинг қовоғи солинди. Шоҳ сезгир ва тадбиркор одам эмасми, унинг кўнглини топиш ва нафратини босиш учун: “Сизнинг ҳам, отахонимиз, гапингизда жон бор, аммо хафа бўлманг, оғирингизни ўзим енгил қиламан: юк араваларимни бераман, аскарларим ихтиёрларингда бўлади. Сизга, бош қоҳин отахоним, ўзимнинг дулдул аравамни ҳадя этаман,

қабристонгача олиб бориб келади! Шундай қилсак, нима дейсиз?” – Бош қоҳин шоҳнинг марҳаматига сазовор бўламан, деб ўйламаган эди. Шунчалик кўп мурувватдан эриб кетиб: “Сизга офаринлар бўлсин!” деб юборганини ҳам билмай қолди.

* * *

Алпаканинг оёғидан зах ўтиб, тирноқ учлари сим-сим оғрий бошлади. Чориғини этикдўзга яматиши керак эди, қўли тегмади. Вақт бунча тез ўтади-я! Кўз юмиб очгунча тонг отганини сезмай қоласан. Кунларнинг ҳам баракаси қочди. Ўтган ҳафта қўшни қишлоқдаги Тожи савдогардан юз хум дон харид қилишга келишган эди. Эллик туя дарвозаси ёнида. Туяларнинг пишқириши етти маҳаллани тутмоқда. Туябонлар: “Ҳай, тез бўл, тез бўл!” билан овора. Ҳаммоллар қўл қовуштирганча уни кутиб туришган эди. Хумларни тушираверса бўларди, нега серрайиб туришибди?

– Азаматлар, нима гап? – деб сўради букри, биткўз ҳаммолдан.

– Бой ака, йигитлар хизмат ҳақи оз экан, деб туришибди, сал қўшинг! – деди у ялтоқланиб.

Алпака иш бошқарувчиси Тошга “ҳали шундайми?” деган маънода қараш қилган эди, у кўзларини олиб қочди. Нега кўзларини олиб қочяпти, ўзаро тил бириктирмаганмикин?

– Оз денглар? Бозор нархидан икки ҳисса ортиқ ҳақ тўлаяпман, шу озми?!

Букри дангалини айтди:

– Бунақа пайтларда биз ҳам бироз даромад қип қолишни истаймиз, ака. Ўзингиз тушунасиз-ку!

Алпака оғир тин олди. Олғирлар кўпайиб кетди. Буларга ҳам нуқси урган ўшаларнинг. Илож қанча, майли, сатқай сар!

– Хўп, хумларни тез туширинглар! Эҳтиёт бўлинглар, бирортасига дарз кетмасин!

Букри ерга чирт тупурди:

– Ака, биз ишни тоза бажарамиз!

Алпака Тошни имлади: “Ука, буларнинг ҳар бирини кузатиб тур!”

Орадан бир ой ўтди.

Қор ёққан, совуқ кун эди. Момоқизнинг отаси – Алам савдогар дод деганча кириб келди. Алпака “нима гап, севгилимга бир гап бўлдимми?” деган ваҳимада шошганча унга пешвоз чиқди.

– Ҳа, катта ака, нима гап, тинчликми? – деб сўради ҳовлиққанча.

Алам аканинг бағбақалари осилиб, кўмирдек қорайди:

– Уйим куйди, биродарим! Туноқ туманидан емиш олган эдим, захарланган экан, қўйларим қирилиб кетяпти! Хонавайрон бўлдим, ука! Уйда дон ҳам қолмаган! Қўйларни сотиб, дон-дун олмоқчи эдим!

Бир ҳафта тинмай қор ёғди.

Ҳамманинг оғзида бир гап: “Алам савдогарнинг бошига бу савдони солган муттаҳам ким?!” Шоҳ тафтиш ўтказиб, айбдорни кидирди, аммо замон шундайки, ўғрилардан кўра, ерга тушган қилларни топиш осонроқ. Одамлар: “Замон айниб кетди, охири бахайр бўлсин!” дейди.

Алпаканинг ҳиммати жўшиб, ўн туяда йигирма хум донни Алам савдогарниқига жўнатди.

Эртаси қор тиниб, кенг осмон яраклаб очилди, ерлар – ойна, оёқ қўйсанг, тарс йиқиласан. Бозорларда одам сийрак. Отлиқ аскарлар, битта-яримта савдогарлар, хунармандлардан бошқа ҳамма уй-уйида, қапа тўрида. Иссиқ танчалар атрофида ўтирганлар қишнинг қаттиқ келгани-ю, Алам савдогарнинг бошига тушган кулфат ҳақида куйиб-пишиб гапиришади.

Алам савдогар хумни тўкиб кўрса, ярми дон, ярми тупроқ чикибди. Бу гап бир зумда бутун пойтахт бўйлаб қанот қокди. “Наҳотки, бўлғуси куёв алдаган бўлса!” дея чолнинг капалаги учиб, рангидан қон қочиб, жойида чўзилган эмиш.

Алпаканинг оёқлари қалтираб, танасида жон қолмади. Ҳалол одамни тухмат йиқитади. У севгилисининг хонадонига хурсандчилик олиб кирмоқчи эди. Замоннинг тескари айланганини қаранг! Алам савдогарнинг хузурига бориб, донни кўшни қишлоқдан олганини, ҳали ўзидаги хумларни текшириб кўрмаганини, хўп деса, биргаликда бориб, сарагини-саракка, пучагини пучакка ажратиб кўришни таклиф этди. “Шундай қилсақ, масала ойдинлашади, балки мени ҳам чув туширгандир улар”, – деди хавфсираб.

Тош шаҳар оқсоқолларини чақириб келди. Гувоҳлар ҳам керак. Икки хумни ташқари олиб чиқиб, синдирган эдилар, иккаласидан ҳам озгина дону мўлгина тупроқ чиқди. Оломон ҳам, оқсоқоллар ҳам ух деб юборишди. Бошқа хумларни ҳам бир-бир текшириб қараган эдиларки, уларда ҳам шу аҳволни кўриб, эслари чиқиб кетди. Оқсоқоллар кўшни қишлоқдаги муттаҳамни зиндонга тикиш ҳақида арз қилиш учун Шоҳ хузурига жўнашди.

* * *

“Лажа-Мадо зиндондан қочиб кетибди”, деган совуқ хабар ҳаммани эсанкиратиб қўйди. Дарҳол сўроқ-пурсоқ бошланди. Кейин маълум бўлдики, зиндон қоровуллари у билан иттифоқ тузишиб, бараварига қочиб кетишибди. Ана хангома! Олалар ўз ичингдан чиқади.

Кенг шудгорланган даладан сўнг қалин арчазор бошланади. Хушбўй хид, енгил тоза шамол эсмоқда. Ҳов, мовий тоғларнинг оппоқ қалпоқларига боқсанг, яйраб кетасан, катта-кичик кулранг товушқонлар оёғинг остида дикир-дикир ўйнайди, калхат ерга шитоб билан шўнғийди, ниманидир нишонга олган кўринади, ови бароридан келибди. Бўри увлаб, юракни нохушлик ўртайди. Чиройли оқ от кишнаб юборади, ўтлоқ томондан шабада эсиб ўтади. Ариқ бўйидаги жанг аравасига кўшилган саман отлар қаттиқ пишқириб, ер тепинади.

Шериклари билан қочиб кетаётган Лажа-Мадо шарт ортига бурилди. “Оқ от кимники?”, “Шоҳники!” У тишларини ғижирлатди. “Шоҳникими?!” Оқ отнинг устига миниб, арава ёнига ҳайдаб келди-да, бўйнига арқон солиб, ерга йиқитиб, оёқларини бир-бирига жуфтлаб, маҳкам боғлади ва арқонни шатакка илиб чатилади-да, саман отларга қамчи уриб: “Чу, жониворлар!” деб бақирди. Оғир ғилдираклар ғижирлаб айланди. “Зўр томоша бўлади Шоҳ учун!” – деди Лажа-Мадо тиржайиб. Шериклари ҳеч нимани тушунишмади.

Жанг араваси ортидан чанг қолдириб, ўрмон томон елиб кетди. Судралиб бораётган оқ от жон аччиғида оппоқ бўйинини кўтариб, бўғилиб кишнаб, боғланган оёқларини типирчилатар, қуюқ чанг тобора кўпайиб, осмонга ўрлар, оқ от гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай қоларди. Бироздан сўнг жанг араваси қалин ўрмонга кириб, кўздан ғойиб бўлди.

Лажа-Мадо хохолаб кулганча тепада айланиб юрар, совуқ шамолни қарғар, тиниқ сувларнинг юзига захар сочар, дарахтларнинг баргларини юлиб отар, Момоқиз билан Алпаканинг висол онларига ҳасад билан тиш қайрамоқда эди.

Ойдек тўлишган Момоқиз суқсур йигит бўлган Алпаканинг қабатида эди. Қабатига ой қўнган эди гўё! Ой бўлганда ҳам, ҳилолнинг рашкини кўзғайдиган ҳолатда эди, заррин нурларидан туннинг юзи ёнар, фалак жавохирлари бўлмиш юлдузлар эса уятдан юзларини бир-бир беркитишга

чоғланар, қалъа ёнидаги узумзор баргларининг қил томирлари ҳам олтин ипакдек жило таратмоқда эди. Йигитнинг овози салқин шабада эсаётган боғ томондан эшитилар, шарқироқ ариқлар ҳам сукут саклаб, уни тинглаётгандек эди. “Кўнглим кўкнинг бадрини тиламас, унинг минглаб заррасидан кўра, латофатли ёримнинг бир табассуми аълодир! Кўкнинг тилсими бўлмиш чакмоқ чехраси, жон олувчи, бокира ҳусни жонбахш, ҳузурларнинг ҳузури. Кўзларининг бир яраклаши минг битта юлдуз чакнашидан ёқимлироқ, бир лаҳзали висол они жаннат роҳатидан ҳам лаззатлироқдир”.

Бир қиз туфайли кеча шунчалик фусункор қиёфага кирганидан йигитнинг ҳайрати уммонга айланаётган эди, лекин ўртаниш булутлари шитоб билан бостириб келиб, қизнинг юрагига кирди. Момоқиз маъюс эди, боиси Алпака эл азадор бўлса, тўй қилиб бўладими, деган эди. Кечқурун унинг ўзи боққа келди. Қиз бу пайтда ариқ бўйидаги гулзор ёнида ўтирган эди. Ой чикқунча жим ўтирдилар. Алпака тилдан қолган кишидек миқ этмас, олдинги гапдон йигит эмасди. Момоқиз ҳам ой олдида хира тортган эди, энди заррин нурларда қорайиб кўринар эди. Юраги – зимистон, чироқ ёкса, ёришмайди. Қиз бола гапсиз туролмайди, йигитни сайратадиган ҳам унинг ўзи. Охири чидолмай, тарс ёрилди. Баҳона ҳам бор эди.

– Ўша куни гапимиз чала қолган эди, эсингиздами? – деди туртки берган бўлиб.

Алпака ўйчан ҳолда:

– Мен ёвуз кимсалардан кўрқаман. Тангри наздида ҳам уларнинг ёвузликлари энг катта қабихлик бўлиши керак.

– Нечун булар ҳақида ўйляяпсиз?

– Сен жуда чиройлисан, ҳатто ой ҳам сендан уялади!

– Шоир бўлиб кетибсизми?!

– Сенинг олдинда шоир бўп қолиш ҳеч гап эмас, азизам! Мен сени ёмон кўзлардан, баднафслардан қизғанаман. Тириклик – жуда мураккаб, ҳаётнинг минг битта нағмалари, томошалари бор!

– Шоир десам, файласуф ҳам экансиз?!

– Сендек қиз олдида мендек йигит ойни олиб тушишга кодир бўп қоларкан.

Лажа-Мадо уларнинг висол онлари шодлигини ўғирлаб, шумхабар дарчасини ланг очиб юборди.

Ўрмон томондан одамларнинг вағир-вуғури, шовқин-сурони эшитилиб, ғавғо тўлқинлари икки ёшнинг кўксидаги қувончи суриб кетди. “Нима гап?” – деди қиз ва сакраб ўрнидан турди. Бир гуруҳ аскарлар Шоҳнинг тилка-пора бўлган оқ отини катта шоҳона аравага ортиб келишаётган эди.

Алпаканинг кўзларига ташвиш сиёҳи тўкилиб, юзини чиммат ўради. “Шоҳнинг оти-ку!” Шоҳона арава отнинг қип-қизил қонига бўялган, ғилдиракларда ҳам қон излари қотиб, чанг ўтирган эди. Отнинг боши, қоринлари тарам-тарам тилиниб ёрилган, оёқлари синиб, оқ суяклари бўртиб чиқиб қолганди.

Момоқизнинг оппоқ нозик қўллари қалт-қалт титради. “Қайси ғаддорнинг иши бу?” Алпаканинг кенг пешонаси шудгорланган қора ердек хунук тиришиди.

– Нималар бўляпти, азизам? Шунча йиллардан буён юртимиз тинч, осойишта эди. Оғзимиз ошга етганда, кўйиб қолмасак бўлгани!

– Қачонгача бундай ёвузликлар давом этади, инсон тинч яшашга ҳақли эмасми?!

– Инсон том маънода файласуфлик мақомига кўтарилмагунча ёвузлик давом этаверади, деган экан бир донишманд!

Микти гавдали қариянинг ёнидан ўтишаркан, унинг сўзларини эшитиб қолишди: “Шоҳнинг одамларидан сотқин чиқдим, билингки, адоват уруғи ерга сепилиб, фалокат кўпаяди. Нодонлик – довулким, адоватни бошлаб, вайронагарчилик, очлик ва зулм олиб келади”. Лажа-Мадо ҳам: “Бу бошланиши!” деб қарқарлади, сўнгра янги қонли томошасини бошлаш учун Аждария мамлакатига борди.

Подшоҳ Аждар тўшакка михланган, қалби бемор, неча ойдирки, манаман деган табиблар ҳам дардига даво тополмай бошлари гаранг. Подшоҳ навқирон, бироз кизиққон, хаяжонга берилган йигит. Отасидан қолган тахт кўзига ғариб-бечора кўринар, ўзини Ер юзининг тирноққа арзимас ҳокими сифатида кўриб, яшаш тарзидан қоникмаётган эди. Яна бир томони, улкан лашкарни тутиб туриш учун каттагина маблағ керак, хазина эса бўшаб қолган.

Лажа-Мадо ҳаво айниб, момақалди роқ бўлишини олдиндан сезар, бирор ишга киришмоқчи бўлса, пайт кутар эди. Аждар подшонинг ҳидини олган заҳоти ишга киришди. “Темирни қизиғида бос, баччағар!” Ҳе-хе, Алпака онасини кўради. Бир бурда ширин нону тоза ҳавога зор бўлмаса, Лажа-Мадо отини бошқа кўяди. Лажа-Мадо – қандай жарангдор ва даҳшатли ном! Ҳеҳ-хеҳ-хе-е-е!!!

Этик соҳили тоғлари бир газ чўкиб, денгиздан эсаётган майин шамолларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Майсалар қовжираб, ерлар тап-тақирга айланди. Фалокат, подшоҳим, фалокат, осмон узилиб ерга тушмоқда! Аждарияга нима бўлди, падари бузрукворингиз фақат Этик соҳилига эмас, бутун китъани кўзлаб, Аждария тахтини баланд кўтарган эди. Сиз нима қиляпсиз, подшоҳим? Бу ётиш нимаси?! Ҳукмдор дегани сулайиб ётмайди, лашкарини ўйлайди, одамларини кўзғолондан асраб қолади. Худо кўрсатмасин, ташки кучлар халқ орасига кирса борми, кейин тўхтатиб бўлмай қолади.

Аждар подшо кетма-кет отилган таъна тошларини зўрға қайтарди, саройдаги яқинлари ҳам унга ола қаради. Устоз, тахт ҳам, мамлакат ҳам, ўзим ҳам беморман, чора борми?! Ўйланг, бўтам, ўйланг, давлат хазинасиз қолса, шўри қурийд, лашкар тарқаб кетса, қуруқ тахт ўтинга ҳам ярамайди.

Лажа-Мадо уларнинг танг сўзларини эшитиб, мириқиб кулди ва Аждарияга машҳур табиб қиёфасида кириб, тўғри саройга қараб юрди. Соқчилар йўлини тўсган эди, ақлни фалаж қилувчи дорисини сепиб, уларни гаранг қилиб қўйди ва ҳеч бир тўсикқа учрамай Аждар подшонинг хобхонасига шаҳдам кириб борди: “Улуғ подшоҳим, дардингизга шифо берувчи Худо юборган табибингизман, кўзингизни катта очинг!” деди ҳайбатли ва салмоқли оҳангда. Зарбли овози бутун саройга эшитилиб, қалбларни зир-зир титратди. “Подшоҳим, – деди у яна, – Алпқония деган бой мамлакат бор. Олтинлари, қумушлари беҳисоб. Ҳозир у ерда парокандалик ҳукмрон. Яна у ерда Момоқиз деган хурилико ҳам яшайди. Гўзалликда ойни уялтиради. Уни бир марта хидласангиз, дардларингиз хазонбаргдай тўкилиб кетади. Сиз тезда ўша мамлакатни босиб олишингиз керак. Бир ҳамла қилсангиз, сизнинг шер наърангизни эшитган у ернинг тулки ва бечора қашқирлари учун сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолади. Мамлакат пароканда, улар ҳатто ўз подшоҳларини ҳам алдайдилар. Бир ҳамла билан у ерни босиб олишингиз аниқ. Ўзим сизни бошлаб бораман! Туринг, подшоҳим!” Шундай дегач, хушбўй атир сепиб юборди. Аждар подшо бир аксириб, енгил тортиди ва кўз олдида олтин, жавохирлар ҳамда ой каби гўзал қиз қад ростлаб, касалини ҳам унутди: “Менинг шерларим, енгилмас ботирларим, ёвқур арслонларим, шу келгиндининг гапи ростга ўхшайди. Кўзғалинг, қиличларингиз қинида туриб, занглаб қолмасдан бурун олтинлару қумушларга, гўзалларга эгалик қилинг!”

Лажа-Мадо таъзим бажо келтирди:

– Фақат бир илтимосим бор!

– Сўйла!

– У ерда Алпака дегани бор. Ўша чўтални бурда-бурда қилиб ташлангиз бошданок! Акс ҳолда, у оломонни сизга қарши бошлайди!

– Исмини нима дединг? Алпканусми?

– Худди шундай! Шундай десангиз ҳам бўлади!

Аждария кўшини Қоф қорли тоғларида муз қотаётган эди. Шарққа юриш ҳақидаги шов-шувлар тарқалгач, таналарига илиқ ҳарорат кириб, ширин тамшаниш билан қилт югиндилар. Арава ғилдирақларига мойлар суртилиб, отларнинг тақалари янгиланиб, бир ойга етарли озиқ-овқат ҳозирланиб, истивоода² катта кўшин денгиздек чайқалиб, йўлга тушди. У мавжланмасди, пўртана оч тўлқинлар каби кўкка сапчиб, йўлида учраган нарсани ямлаб-ютиб борар, гўё улкан ялмоғиз босиб келаётгандек эди.

Лажа-Мадонинг тулкидек кўз сузиб, айғирдек гижинглашига ўласизми?! Озар – Иброҳим алайҳиссаломнинг отаси ясаган бутларини ташлаб қочганини сезмади, коинотда Тун эди. У зуғум қилдики, Тонг тезроқ жамолини кўрсатсин, аммо бу шикор эмас, бу жангу жадал. Аҳли дилнинг қош-қовоғига қараганлар кўп, анвормиз³ дейишга ҳам тиллари бормайди. Аждар подшо уларга ғаним, кўрарга кўзлари йўқ. Кенг чўлларда чанг-тўзон булутларга етиб, йўлдаги денгизлар бағри кора сиёх тўкилгандек қоп-қорайди. Лашкар ўтган ҳар жой борки, тап-тақир бошга ўхшаб, хунук ялтираб қолди. Қарғалар ҳам Шарқ осмонини тарк этди. Одамга гўр қазишни ўргатган қоравойнинг танасига ҳам дард кирди, биладик, Аждар подшоҳнинг шоқоллари уни ҳам аяб ўтирмай патларини юлишади. Қағ дегани ёқармиди уларга, икки дунё ҳам, икки манзил ҳам, тўрт сифатга ҳам ёқмайди!

Кўшиннинг гурс-гурс қадам товушлари икки улуғ дарё сочларини тўзғитиб юборди, дунёнинг иккинчи ороли, танасига питиқли қурт тушган наҳангдек, оғир-оғир тўлғанди. Дарахтлар ҳам попуқларини юлди, чумолилар ернинг қобиғи томон тобора чуқурроқ ин қовлай бошладилар, булбуллар Тур тоғларининг одам оёғи етмайдиган олис ерларини манзил тутди. “Одам ақллими, жониворларми?!” Буларнинг ҳаммасини сезиб, аниқ-тиниқ кўриб турган Лажа-Мадо ўзининг бу фикридан қитиғи келган одамдек, қикирлаб кулди. Шоҳона аравасида келаётган Аждар подшоҳ дулдул отларни аямасдан савалашни буюрган, ҳар қамчи тушганда, отлар пишқиради, Лажа-Мадо ҳузур қилиб кулади. “Отлар ақллими, одамми? Ё лақма Аждар подшоҳ ақллими?” У шоҳона аравага ястанади.

– Шоҳим, Момоқизга йўлланг элчиларингизни! Уни қулинг ўргилсин хос хоналарда ипак матоларга ўраб, сизга мунтазир этиб турсинлар!

Аждар подшоҳнинг кўзлари қувнайди.

– Бу бўладиган гап, олтин-зарларидан гапир!

– Олтин-зар дарёларда оқиб ётибди, шоҳим, итларининг ялоғи ҳам олтиндан деб айтгандим шекилли? Бутлари олтиндан, отларининг эгар-жабудуқлари, ҳатто тақалари ҳам олтиндан! Олтин кўп, шоҳим, гўзал Момоқиз битга, биттагина!

– Мам..ки...зинс! Нимаиди? – Аждар подшоҳнинг тили буралмади. – Уф-ф, шу ҳам тил бўптими? Паст табақа тили! Ҳақиқий тил – Аждарлар тили. Нимаиди? Оббо, яна тилим айланмади.

У қуёш, қолганлар юлдуз эмас, ердаги шиллиқ қуртлар. Қуртлар билан

² Истивоода – кун ўртасида.

³ Анвор – нур.

Аждар подшоҳни тенглаштириб бўларканми?! Аждар подшоҳнинг тили ҳам гўзал. Нима дейиш мумкин? Ҳаҳ, Мамакинс! Қаранг, қандай ажойиб жаранглади! Сен нима дейсан, Лажа-Мадо! Ёқдими сенга?

– О-о, шоҳим, худди узукка кўз қўйгандек ярашганини қаранг, тасанно! Мамакинс! Ҳақиқатан, бағоят жарангдор ном! Муборак бўлсин!

– Фармони олий бераман, шарқлик гўзал ойимни бундан буён шу ном билан атасинлар!

Жарчи шу заҳоти бутун кўшинга бу хабарни эълон қилиб чиқди.

Лажа-Мадо Алпкония шоҳининг саройига кириб, афсунини ўқиб, унинг юрагига қўрқув ва парокандаликни жойлади. Яна совуқ шамоллар эсиб, Алпаканинг кўнглини музлатди.

Совуқ шамоллар эсиб, қаҳратон забтига олиб, яна қиш-кировли кунлар бошланганда, одамлар иссиқ уйларида тинчгина ўтириб, кунни роҳатда ўтказишни ўйлашади. Лекин кейинги йилларда ёлғончилик, алдамчиликлар авжга миниб, одамларда ишонч йўқола бораёзган эди, бу кунги совуқ хабар эса уларнинг эҳсонасини чиқариб юборди. Нима эмишки, Аждария подшоси мўр-малахдай кўшини билан бостириб келаётган эмиш. Хабарни эшитибок Шоҳ таҳликага тушди. Ўйлаб кўриб, маликага маслаҳат солган эди, у ҳам тўғриси айти қолди: “Аждариянинг кўшини кўп, Сизнинг бир ҳовуч кўйларингиз уларнинг девдек сиртлонлари олдида ип эшолмай қолади. Ўлиб кетсангиз, биров раҳмат, демайди. Зўрдан қочиб кутул, деган гап бор. Ҳозирча кўшни давлатга ўтиб турганимиз маъқул”. Шоҳ аёлининг гапларини тарозига солиб кўрди, туни билан шахмат сургандек, ҳар хил йўлларни қидирди, аммо хотинининг фикридан маънилироқ қарорга келолмай, эрталаб, э йўқ, бе йўқ, жўлу тўқимини кўтариб, қочиб қолди. Оломон кўчада шовқин солиб: “Биз уни шунчалик қўрқоқ ва ландавурлигини билмаган эканмиз, беҳуда ҳокимликка сайланган экан”, дея бармоқларини сўриб қолди. Ораларидаги оғзи ботирлар: “Энди ким бизга бош бўлади, ким баттол, қонхўр ғанимлардан сақлаб қолади? Шерюрак борми?!” деб бутун қалъага жар солди. Лекин ҳеч ким мен борман, дея кўкрак кўтариб чиқмади.

Лажа-Мадо “баттар бўл!” дея яна қариллади. Хунук овози қора қарғанинг рашкини келтирди. “Мендан ўтиб қариллайдиган ким у? Патинг юлингур, Қоравоймисан?” деб додлади. Қора қарға овозини баландлатиб, яна қариллади. Аммо бу гал Алпаканинг фикрларини ўқиш билан овора бўлиб, унга эътибор бермади. Зарур кептими бошини оғритиб? Қарилласа, қариллапдида, осмон узилиб, ерга тушармиди?

Момоқиз эрталабдан диққинафас бўлиб йўл пойлаётган эди. Кўнгли интиқ, интизор эди. Бу пайтда кеч тушиб, кўчалар ҳувуллаб қолган, аҳоли юрак ҳовучлаб, тик этса, эшикка ваҳима билан кулоқ тутиб, бирор чора топилиб қолса, шунга биноан иш тутишни кўзлаб турар, бутун қалъа деразаларига турли-туман қалин матолар тутилиб, чор-атрофни чиммат ўраган эди. Ўнг елка фариштаси кулоғига: “Арслонинг ҳозир келади, Лажа-Мадо ҳам ортидан пойлаб юрибди, эҳтиёт бўл!” дея огоҳлантирди.

Ит хуриб, совуқ шамол юракка ғашлик музларини жойлади. “Оҳ, Худо-йим, қиз боланинг юрагида шубҳа, қўрқув кўп. Ишқилиб, учрашув тинчгина ўтсин!”

Алпака товуш берган заҳоти у дилдираганча, суюнганча, ширин ҳисларга ўралиб, оташхонага югуриб кирди. Бу ер иссиқкина, деворлари қалин хом ғиштли, унча-мунча гап-сўз ташқарига эшитилмайди. Эшик ғийқ очилиб, ғув шамол кириб, хушбўй атир ҳиди йигитнинг димоғини қитиклади. Ташна юраклар гуп-гуп ура кетди. Кўкдаги ой оташхонага тушиб келгандек

эди, ўчоқдаги оловнинг қизғиш юзлари кул сепгандек хира тортди. Ой-пари қизнинг иссиққина кўлларидан тутган йигит унинг ташна юракчаси дук-дук урганини дарҳол сизди. Ўзи ҳам шамга маҳлиё парвонадек ёнаётган эди. Ёнмоқдан кўрксанг, парвона бўлишга на ҳожат? Ишқ – олов, яқинлашсанг, куйдиради. Куйдирганига чидайсан энди. Бағрига бир кучоқ момикқина, илиққина пахта киргандек бўлди. “Тинчмисан, эркам?” деб сўради ёноқлари лов ёнганини сезиб, кўнгли селдек оқиб, ўртаниш аламида тутади. Шум тақдир курсин, тўйга етдим деганда, шу кўргилик ҳам бормиди?! Шундай сулув, латофатли, бокира паризод ёрининг меҳрига тўйиб яшаётган пайти. Замон эса уларга тескари қарамокда. Эҳ, нима қилиш керак?!

Лажа-Мадо унинг хаёлидан ўтган фикрларини ойнадек кўриб, ўқиб турган эди, қаҳ-қаҳ отиб кулди, кулгиси ўзига ёқиб, ирғишлади ва Момоқизнинг кўнглига ҳам ўртаниш шаробини ғарғарлатиб ағдарди. “Қани, ўртаниш азобини ҳам бир ичиб кўр!”

Қотиб қолган дарахтларнинг қуруқ кўлчаларига жон кириб, илиқ шамол эсиб, шивир-шивирлар бошланди, қаердандир қалдирғочнинг овози эшитилиб, узокдаги дарёнинг бир маромда гуррос солиб оқиши кулоқларни ёқимли силади.

Тонг хўмрайиб кириб келганда, шаҳар кўчалари гап искаётган оломон билан тўлиб бормокда эди. Алпака бозорга кириб, одамлар оралаб юрди. Ҳамма унга ажабланиб қарар, лекин биров тайинли сўз айтишга ботинолмасди. У ердан чиқиб марказ томон ошиққанда, ортидан ёш-яланглар ҳам эргашди. Марказда оқсоқоллар жам бўлишиб, ўзаро мулоқотни бошлаб юборишган, қай йўсинда ғанимни тўхтатиш ҳақида гап бораётган эди. Уларнинг ёнига бориб, гапларига бироз қулоқ солиб, таслим бўлиш ҳақидаги гапларини эшитиб: “Мен ҳам фикр билдирсам бўладими?” деб сўради. Соч-соқоли мошкичири қария: “Гапир, ўғлим, ҳозир ҳар бир сўз муҳим!” деди шашти пастроқ овозда.

Алпака қилт ютинаркан, томоғига бир нима тикилгандек, кўкси қисилиб, юрагида туғён урди. Ватаннинг битта кераксиз тошини ҳам ғанимга бериб бўлмайди. Юртингдан зарра Ер берсанг, бир кун кафансиз қоласан.

У ёниб сўзлади, куйиб гапирди ва сўзининг охирида: “Бирлашсак, ғанимни енгамиз, енгмасак, юрт нон-тузини оқлаб, ҳалок бўламиз! Энг яхши йўл шу!” – деди ва ҳаммани қурол олиб, душманга қарши чиқишга даъват этди. Кимдир: “Шоҳдек кўрқоқ эмасмиз, жонимизни тикишга тай-ёрмиз!” – деди, оломоннинг ҳайқириғи кўкка кўтарилди.

Бояги соч-соқоли мошкичири киши аравага чикди. “Эй яхшилар, Алпака ўғлимизга ишонч билдирсак, унга эргашиб, душманни даф этишга қасамёд қиласизларми?!” – дея мурожаат этиши билан кенг майдон яна ларзага келди.

Танасига дард кириб, қалт-қалт титраган Лажа-Мадонинг кўзлари шокосасидан хунук бўртиб чикди. “Ҳали шунақами? Курашга чиқадиларми?”

Алпака шаҳар мудофаасини пухта режалаштирди, шаҳар ташқарисида кеча-кундузи билан хандақ қазилиб, қозиклар ўрнатилди. Жамланган кўшин ва кўнгиллилар етти кўлга ажратилиб, асосий қисм заҳирага қолдирилгани маълум бўлди.

Алам ўти юракка тушса, ақл эшикларига қулф уриб, одамни шошилишнинг жирканч қоронғи кўчаларидан етаклаб, жарлик томон бошлайди. Лажа-Мадо ўзига қолса, Аждар подшоҳнинг қўланса кўнглига киришни икки дунёда ҳам истамайди, аммо ҳозир вазият тиғиз, бўрон бостириб келяпти, уни ўз пайтида даф этмаса, ўзи ҳам жарга чирпирак қулайди.

Аждар подшоҳ – ҳавойи йигит, устози унинг кўнглига қўл солиб, Шарққа юриш режасини пухта ишлаб чиқиш ҳақида маслаҳат бермоқчи бўлган эди, аммо у Лажа-Мадодан беҳабар, “кўнглим тўқ, ғалаба мен томонда” дея кулоқ тутмади. Оқсоқоллар мажлисида эса унинг “доно”лиги кўкларга кўтарилиб мақталди.

– Шўримиз курсин, – деди устози мажлисдан чиқа туриб. – Умримиз чаласаводларни доно файласуфлар қаторига кўшиш билан ўтяти, дунёда тош-гарози борми, йўқми?!

Бургуткўз қария:

– Аҳмоқлар орасида адолат нима қилсин? – дея унинг гапига изоҳ берди.

Бу оғзига қопқоқ тикиш дегани эди.

Аждар подшоҳнинг уруш олиб бориш, ўзга ерларни босиб олиш борасида ҳеч қандай қатъий режаси йўқ, у битта қалъа нима деган гап, тўғри бориб, босиб оламан, деган хомхаёлда. Лекин кўшин ўн кун қамал қилиб ҳам қалъани қўлга киритолмади. Тўртинчи кеча қалъадан чиқиб келган алплар ҳориб-чарчаган ғанимнинг тонггача роса тинқасини қуритди, эрталаб эса манжаниқлардан улкан тошлар отиб, кўшиннинг ярмидан кўпини қириб ташлади, ҳатто битта улкан тош Аждар подшоҳнинг шоҳона ўтовига тушиб, ер билан яқсон қилди, омади бор экан, бу вақтда унинг ўзи ташқарида эди.

Лажа-Мадо адоват арқонлари билан Алпаканинг чайир қўлларини боғлаб, Аждар подшоҳга топширишни кўзлагани рост, жанг бораётган пайтда осмон узра калхатдек парвоз этиб, алпконияликларнинг мағлубият ботқоқликларида инграшларини кўриш орзусида эди, аммо ишлар тескари кетиб, думлари қирқилгач, кўрқоқлар оламига қараб, жуфтакни ростлади.

Шумҳабар довуллари эсиб, юракларига муз босган заҳоти, Аждария қопқонга тушган аждардек тўлғаниб, шармандалик чўлларида дод-войга тушди, енгиллиш майдонига улоқтирилиб, пешонасига шармандалик тамғаси босилган Аждар подшоҳ саройга қамалиб олди. Айғоқчиларни ишга солиб, қайси амалдор ўзи ҳақида ёмон фикр билдираётган бўлса, жаллодлар қўли билан йўқ қила бошлади: ҳар ҳафта ё ўн кунда бир фалокат содир бўлар, меҳмондорчиликка бориб, подшоҳдан ўпкалаган амалдор ўзини томдан ташлар, “давлатимиз обрўси бир пул бўлди” деган бошқа бир амалдорнинг араваси кўчада кетаётиб, ағдарилиб, ўзи ғилдирак остида қолиб, жон берарди. Аждар подшоҳ ўзининг ўта ғўр кимса эканлигини тан олишга мажбур эди, аммо бундай қилмади, пайтида маслаҳат бермагани учун устозидан ранжиб юрди. Кўпни кўрган устози унинг кўзлари бежо бўлаётганини сизди, бир кун келиб, танамни жаҳаннамга отмасин, деган ваҳимада, давлат Кенгашининг кейинги мажлисида сўз санъатини ишга солди:

– Алпкония давлатини ким кучсиз деса, янглишади. Шунча катта кўшиннинг уларга бас келолмай, шашти синиб қайтгани ҳам биз учун сабоқдир. Кучли ғанимни куч билан эмас, хийла билан енгадилар! Сиз, мажлис аҳли, подшоҳимизга мададкор бўлиш ўрнига, бўйниларингизга жабр сиртмоқларини солиб, мамлакатимизни жар ёқасига келтириб қўймоқчи бўляпсизлар. Подшоҳимизга ёрдам бериб, бу шармандали ҳолатдан чиқиш йўлларини ўйлайлик.

Аждар подшоҳга бу гап жуда қўл келди.

– Бир марта юриш билан ғанимни синдириш мумкин, деб ким кафолат беради? Ҳеч ким! Ўтмишда ҳам буюк саркардалар бир эмас, ғаним томонга бир неча бор ҳамла қилиб, ғалабага эришганлар. Сизлар эса мендан осмондаги ойни талаб қияпсизлар, – деди ваҷоҳат билан.

Шердек ҳамла қилгани ўзига чунонам ёқдики, чунонам кўнглига ўтирдик, сал бўлмаса, ўзини фиръавнлардек қудратли ҳис этди. Сал паст кетганида, қуйи табақа малайлари уни расволик оламининг балчиқларига қормоқчи, танасига қора чаплаб, хушбўй ҳидларини бадбўй исларга алмаштирмоқчи эдилар. Уларнинг қовоқ бошларидаги жирканч орзуларини ҳалокат тупроқларига қориштириб, барчасини итоат ҳалқасига киритди. Ҳех-ҳех, Аждар подшоҳнинг тупуги заррасига иши тушмабди ҳали бу чурвақаларнинг! Лекин у зўрлик билан хурсандчилик оламига кириб, ўта чираниш билан қалб оламини мунаввар этган бўлса-да, ўзини кўзи очилган жўжадай ожиз ҳис этиб юрди.

Устознинг ортидан кузатиб келаётган Лажа-Мадо оқ нурга айланиб, кўзга кўринмас шарпа ҳолига кирди. Аждар подшоҳнинг укувсизлигини, калтабинлигини кўриб, ундан кўнгли қолган бўлса-да, юрагидаги чўғ – Алпакани маҳв этиш режаси ҳали сўнганича йўқ, йиқилган курашга тўймайди, бир марта йиқилиб, таслим бўлиш керакми, бекорларни айтишибди. Аввал устознинг ниятини билсин-чи, сўнг бир қарорга келади.

Аждар подшоҳ ўзини кўярга жой тополмай қолган, боши ғувуллаб, жилловини ҳам кўлдан берган, ким жонимга оро киради дея, тик этса эшикка қарайди. Устоз, кўпни кўрган анойи чол яна жонига оро кирмаганида, калаванинг учини тополмай гаранг юриши аниқ эди.

– Улуғ подшоҳим, мен бандаи ожизман, кучим фақат тилимга етади, менда на саркардалик, на паҳлавонлик қудрати бор, – дея сўз бошлади устоз “сенга ҳам, тахтингга ҳам хиёнат қилмайман, мендан хавфсирама”, деган маънода. Сўнгра шогирднинг истехзо қалқиб чиққан кўзларидан сўз нишонга текканини ҳис этиб, насихат дафтарини очди:

– Подшоҳ ўғлим, йигирма уч ёш айни забардастлик палласи, ақл қуйилиб, етилган пайт, сизга сўз уқдиришга мен бандаи ожизнинг қувваи ҳофизаси ҳам, ақл-идроки ҳам ожизлик қилади.

Аждар подшоҳ гарчи ақл оламининг йирик соҳиби бўлмаса-да, сезгир дунёси етилган кимса эдики, устозининг тилёғламалик билан ўзини ожизлик остонасига ташлаб, атайин хор кўрсатаётганини тушуниб, мийиғида кулиб кўйди. Устознинг сарғайган киприклари дик кўтарилиб, заъфарон кўзларида учкун алангалади, “ҳар ҳолда кўнглини ўзимдан хотиржам қилганим яхши”, деган фикр билан сўзини устма-уст қалаштирди:

– Подшоҳ болам, биринчи навбатда, Кенгаш аъзоларининг ҳурматини жойига қўйинг. Биламан, уларнинг бири ёвуз бўри, бири айёр тулки, яна бири оч қашқир бўлса, бошқасининг ўзини ўйлайдиган чўққадан фарқи йўқ, лекин истаимизми-йўқми, ана шу кишилар давлат устунлари, еган оғиз уялади, давлат хазинаси мойларидан жимжилокнинг учи билан очофат оғизларини мойлаб турсак, сизга қуллуқ қилиб, оёқларингизни ўпиб туришади. Бу биринчи масала, иккинчиси шуки, Алпкония давлати билан савдо-сотик қиладиган давлатларга эътибор қаратиб, уларнинг ишларини тескари қилиш керак, токи Алпкония маҳсулотларидан кўнгиллари қолсин. Буни шундай удалаймиз: айтайлик, жосусларимизни жўнатайлик, улар Алпкония маҳсулотларини захарласинлар, ана шунда бошқа давлат аҳолиси захарланиб, маҳсулот ҳам жўнатмай кўядилар ва ўз-ўзидан савдо тўхтади. Ана шу тиғиз пайтларда биз Алпконияга энг хурилик суюқоёқларни жўнатамиз: улар бизга икки ҳисса фойда келтирадилар, яъниким, ҳокимларининг оилаларини бузадилар ва турли мараз касалликларини тарқатадилар. Ана шунда улар ичдан емирилиб, тезда ғалаба қозонишимизга замин яратади!

Ёш, серғайрат бўлган Аждар подшоҳ шон-шуҳратга ўч эмасми, тезрок

ғалаба туғини кўтариб, жаҳонни забт этишга лойиқ моҳир саркарда сифатида танилишни истади. Тамшаниб ютинаркан, кўз олди ярқ очилиб, ҳарбий соҳани яхши билган қариядан ҳам маслаҳат олиш керак эмасмикин, дея ўйланиб қолди. Ҳеч нарсага ярамайдиган устозида шунча ҳикмат бор экан-у, у ёшлигига, ғўрлигига бориб, буни сезмаган экан. “Эҳ, ошқовок, ким сени подшоҳ дейди, тахтда ўтирган одам бундоқ олди-ортига қараб, иш тутмайдими? Ҳай аттанг, Алпконияга юриш қилмасдан олдин донолар билан маслаҳатлашсам бўларкан!”

Тун яримдан ўтганда, Лажа-Мадо саройдан чиқиб, Кулфат тоғлари томон йўл олди. Ҳаво совуқ, довул эсмоқда. Тоғ дараларини қалин қор босган, чор-атроф оқариб кўринади. Энди нима қилсин, одамлар айтганидек, “жон куйдирмасанг, жонона қайда, тоққа чикмасанг, дўлона...” Кулфат тоғида девсимон одамлар яшайди, Аждар подшоҳнинг ҳузурига улардан бир-иккисини бошлаб борса, уялиб қолмайди. Алпконияни ана шундай девлару ҳийла билан енгмаса, иш битмасов! Устоз ўзини яхши кўрсатиб, Аждар подшоҳнинг қўйнига кириб олди. Савил қолгур чол жуда устомон экан, маслаҳатлари ҳам ўринли. Аввалроқ уни тинглаш керак эди.

Кутилмаганда улкан арчалар титраб-титраб қад ростлади, йирик шохларни босиб турган қорлар шувуллаб пастга тушди. Лажа-Мадонинг жонпони чиқиб кетди. Бир эмас, етти улкан одам кўзларидан олов сачратиб, уни ҳар томондан ўраб олди.

– Бизнинг томонларга қанақа кир мақсадни кўзлаб келяпсан, Лажа-Мадо?! – деб сўради пешонаси жунлиси.

Буни қаранглар, эҳ, буни қаранглар, Лажа-Мадони шу очофатлар ҳам билишар экан. Оббо, оббо-ей!

– Мен... мен яхши ният билан келяпман! – деди тилёғмалик билан, юраги эса титраб-қакшади.

– Гапир!

– Гапим шуки, агар Аждар подшоҳга ёрдам берсангизлар, Алпконияда ойдан ҳам гўзал қиз бор, ўшани подшоҳингизга тортиқ этаман!

Девсимонлар бир-бирлари билан шивирлашгач:

– Буни биз ҳал этолмаймиз! Юр, олдимизга туш, сардоримиз нима деса, шу бўлади! – дейишди.

Совуқ ҳаво унинг озод руҳини занжирбанд этиб, танасини қақшатиб, кўнгил оламига ваҳима солди, лекин тушкунлик оламига кул бўлишдан не фойда, бошни баланд тутиб, қадамларга мардоналик бериб, одамхўр сардор бўлса ҳам, унинг ҳузурига мағрур кириб борган маъқул. Тишлар такиллаб, киприklar тараша қайтса ҳам, оёқлар дир-дир титраб, қўллари увишса-да, Лажа-Мадо деган машхури олам номи, кўнгилларга ваҳима солувчи исми борлиги, бу оламда одамзодга “мен ҳам бор” деб турган жонзот экан, девсимон бўлса ҳам, сардорнинг нимасидан чўчийди? Топган жойи абадий музлик, шу баланд-паст тоғлар, совуқ жондан ўтадиган, қуш учса, қанотлари музлаб қоладиган бадхунук жойлар, шу кулранг, совуқ манзилларми? Оёқ ости муз, ойна, агар туя чарм кавуши бўлмаганда, ҳали неча бор тўнкарилиб, олди-ортидан кетаётган ўткўзларга кулги бўларди. Қалин қор билан қопланган кенг дарадан ўтгач, чапга бурилишиб, сўқмоқ йўлдан тепага кўтарилишди.

Энди ҳар қадамда икки-уч нафардан қоровуллар учрай бошлади. Бошларида йўлбарс терисидан тикилган қалин чўққи телпак, эгниларида сувсар пўстин, кўкракларига сарғиш қалқон тақиб олишган, қўлларида билак йўғонлигидаги узун найза, белларидаги қалин оқ қайишларига пўлат пичоқ, айиқ терисидан тикилган халтача тақиб олишган, бу – егуликлари бўлса ке-

рак. Ғорга етганларида чор-атрофни оловкўз соқчилар босди. Уни кузатиб келган девсимонлар шу ерда ортга қайтишди, хайр ҳам дейишмади, фақат ғор оғзидаги ўзларидан ҳам улкан девсимонларга бир нималар деб шивирлашди, улар ҳам бир нималар дейишди ва уни ичкари бошлашди. Ғор оғзига айиқ териларидан бир-бирига уланиб тикилган улкан парда осилган, ичкари кирганларида исирик хиди нафасни қайтарди, тошдеворларга тиркаб, осиб қўйилган катта-катта кумуш лаганларда оловлар гуриллайди. Занжирбанд итлар уни кўриб, қаттиқ ириллади, кўл устидаги ингичка тахта кўприкдан тўғри ўтиб, кичкина туйнукдан ичкари кириб, узоқ юришди. Ҳар икки томонда йўғон арчалардан турлича ўринлар, токчалар қилинган бўлиб, уларда турли буюмлар, озиқ-овқатлар қўйилган, гоҳ жийда, гоҳ олманинг хиди димоққа урилиб, иштаҳани китиклайди. Бироздан сўнг яна кичик туйнукдан ўтиб, кенг, ёруғ ғорга кирдилар. Бу ерда бошқа қоровул гуруҳи уни қарши олиб, ўнг тарафдаги туйнук орқали ичкари олиб кирди: ғор янада кенг, деворлар кийик, айиқ ва хўкиз терилари билан қопланган. Тўрдаги кенг олтин тахтада улкан одам лўлаболишга ёнбошлаб олган, устида силлиқ кийик терисидан тикилган шоҳона тўн, ёқаси мўйнали, елкалари ва енг учларига жавоҳирлар қадалган, белида олтин ханжар, тахт тепасида ойдай олтин тобоқ, тахтнинг болдирдек йўғон оёқлари ҳам олтиндан. Даб-дабани қаранг! Сардори шу бўлса керак. У “сўзла” дегандек ишора қилди. Лажа-Мадо сўз сандиғини очиб, маҳоратини ишга солиб, чечан сўзлади. Аввал Алпконияни роса ёмонлади. Алпакани бутун дунёга ҳукмрон бўлмоқчи деб, ёлғонни тоғдек қалаштирди. Сардорнинг қалин қора қошлари юзида чаён каби ўрмалаётганини кўриб, сўзлари тиғдек таъсир этаётганидан мағрурланиб, ичида ундан кулди ва энди Момоқизнинг гўзаллиги, унинг дунёда тенгсиз хурилиқолиги ҳақида шунақанги тўқидики, сардорнинг кўзларида хирс ўйнаб кетди. Унинг қадди кўтарилиб, сўзларига маҳлиё бўлганидан баттар кулгиси келиб, атайин акса уриб:

– Тун соҳибжамоли ойни уялтирган, дунё шоҳларининг кўнгилларига гулғула солган Момоқиз хурилиқо фақат сизга, дунёнинг энг номдори ва алпсоҳибига муносиб! – дея сўзини тугатиб, таъзим қилди.

Сардор унга икки дона ёнғоқдек сарғиш нарса отди. Бу олтин экан. Лажа-Мадо худди мушукдек ирғишлаб, уларни чакқонлик билан илиб олди, қўйнига ургач, яна таъзим қилди. Сўнг сардор нима ёрдам кераклигини сўраган эди, Аждар подшоҳнинг аҳволини баён этиб, беш-ўн аскар кераклигини, ғалаба ёр бўлса, ўзи бош бўлиб, Момоқизни олиб келишини айтди.

– Бизда “меҳмон – атойти Худо”, деган гап бор. Илтмосинг қондирилади, ерлик элчи! – деди сардор йўғон овозда. Лажа-Мадо унга таъзим қилди.

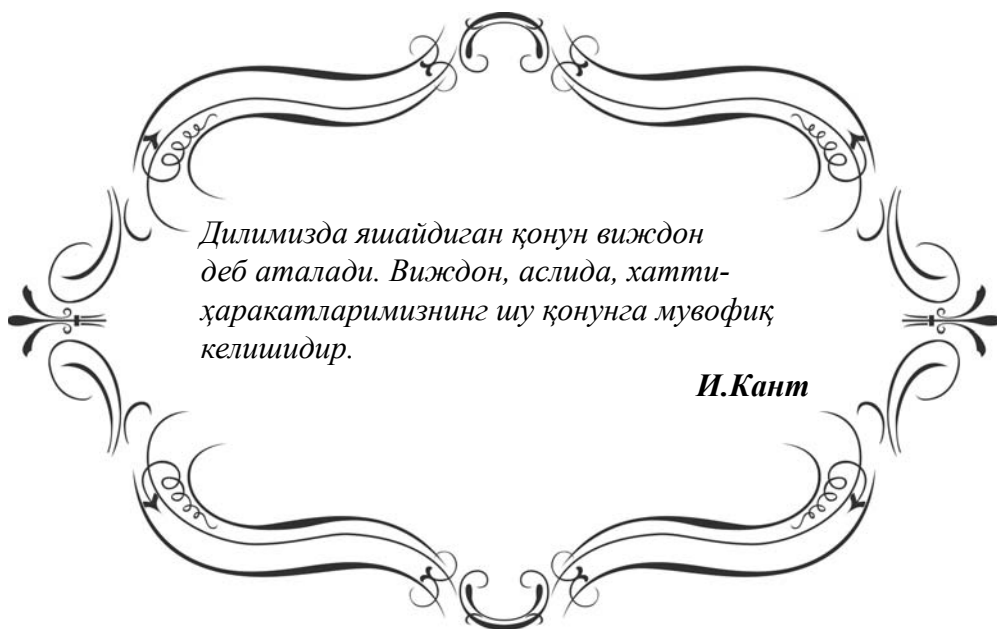
Кечаси айниган бир нима еган эканми, қорни кулдираб, ичаклари буришиб, кўнгли айниб, Аждар подшоҳнинг эрталабдан таъби тирриқ бўлаёзган эди. Девсимон одамларни бошлаб келган Лажа-Мадо ҳақида хабар берганларида ўрнидан сапчиб туриб, ташқари отилди. Девсимон одамлар ҳақида эшитган эди-ю, ўзларини кўрмаган эди. Ташқари чиқиб, кўз ўнгида ҳақиқий девларни кўриб, оғзи ланг очилиб қолди. Бўйлари икки одам бўйи, ҳар бир елкаларида бир айиқ бемалол ўтирса бўлади, қўллари йўғон, найзалари бундайроқ теракнинг ўзи, кўзларидан ўт сачрайди. Вой-бўй, ана ҳайбат! Шунақа улкан аскарлардан иборат зўр қўшининг бўлсами?! Бутун бошли девсимонларга бош бўлсанг-у, дунёни қўлга олсанг. Кимсан Аждар подшоҳ эмас, жаҳонгир замон бўлардинг! Эҳ, аттанг, нега аввалроқ шу девсимонларни қўлга киритишни режа қилмади-я?

Бошидан ўтган воқеаларни мунчоқдек ипга тизиб, кўрпадек ёйган Лажа-Мадо девсимонларни хизматга бошлаб келганини алоҳида писанда қилди. Аждар подшоҳ унинг бу ишига тан берган бўлса-да, “тирриқ, кўлидан ҳар бало келадиганга ўхшайсан, сендан эҳтиёт бўлиш керак,” деган шубҳага бориб, ундан бирқадар чўчиди ва “бунақалар жуда хавфли бўлишади. Алп-конияни кўлга киритиб, девсимонлар билан алоқани мустаҳкамлаб олсам, бир илож қилиб, гумдон қилиб юборарман!” деб ўйларкан, мийиғида истехзо ўйнади.

Эртаси кунни уйқудан туриб, қарадики, девсимонлар шоҳона базм қилишиб, ўйин-қулги билан овора. Кўнглида уларга нисбатан ҳасад ўти ёниб, юзи қорайиб кетди.

– Қани, паҳлавонлар, еб ётаверасизларми, тезроқ кимирланглар. Алп-кония қалъа деворларини бузиб келинглар! Бу биринчи топшириқ! – деди ўйлаб-нетиб ўтирмай.

Лекин “устознинг олдидан ўтиш керак эди. Яна расвои радди бўлмасмикин?” деган шубҳа тиғ каби кўнгили деворларини тилиб, оғритиб ўтди, аммо Лажа-Мадо “шуниси тузук” деган қутқуни унинг хаёл деворига козиқдек қоқиб қўйди.

НАЪМ ЖАВОҲИРЛАРИ

*Бобораҳим МАШРАБ**ҒАЗАЛЛАР*

* * *

*Эй сабо, гамбодадурман, бистаримни кавлама,
Чун шафақ олудаман, хокистаримни кавлама.*

*Ҳар замоне Лайлидин манга китобатлар келур,
Санки Маҷнун бўлмасанг, сардафтаримни кавлама.*

*Хонавайронлар билур афтодаларнинг ҳолини,
Эйки, маҳрам бўлмасанг, чашими паримни кавлама.*

*То кишига дард тегмай, бўлмади бағри кабоб,
Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама.*

*Ҳажр тошидин сарофат бошига етган ўзум,
Кишיתי мотамдадурман, лангаримни кавлама.*

*То бир уммат йўлга киргунча жигархун бўлдилар,
Уммат эрсанг, жон фидо қил, Сарваримни кавлама.*

*Етти дўзах ўртанур афтодаларнинг оҳидин,
Оташи ҳажрида куйган мижсаримни кавлама.*

*Ломаконнинг шаҳрини бир ҳу билан сайр айладим,
Жаброил, боргил нари, болу паримни кавлама.*

*Баҳри раҳматга кириб қилдим вужудимни адам,
Мағрифатдин беҳабарсан, дафтаримни кавлама.*

*Дури дарёи маоний бўлди чун Машираб, вале,
Дийдабийно бўлмасанг, кўз гавҳаримни кавлама.*

* * *

*Бул тани хокинию руҳи равонни на қилай?!
Бўлмаса қошимда жанон бул жаҳонни на қилай?!*

*Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ на керак?!
Иброҳимдин қолгон ул эски дўконни на қилай?!*

*Урайинму бошима саккиз Биҳишту Дўзахин,
Бўлмаса васли манга, икки жаҳонни на қилай?!*

*Аршининг кунгурасин устига қўйдум оёғим,
Ломакондин жой олибман, бул маконни на қилай?!*

*Заррае нури қуёшдек бул жаҳон ичра тамом,
Ошкоро бўлмаса, сирри ниҳонни на қилай?!*

*Бир Худодин ўзгаси барча галатдур, Маширабо,
Гул агар бўлса қўлумда, ул тиконни на қилай?!*

* * *

*Ишқ мазҳабига тақвийу тоат чидаёлмас,
Тасбеҳу сано, зуҳду ибодат чидаёлмас.*

*Ким кўрса ўшал дилбари раънони баякбор,
Бетоқат ўлуб, айши фарозат чидаёлмас.*

*Фарёду фигонлар қиладурман кеча-кундуз,
Хайратда қолиб қад ила қомат чидаёлмас.*

*Адҳам сифат ул кирса киши фақр йўлига,
Осойиши ила хайри саховат чидаёлмас.*

*Арбоби муҳаббатга етиб бўйи санамдин,
Ақли кетибон сабру қаноат чидаёлмас.*

*Эй зоҳид, агар кўрсанг ўшал моҳлиқони,
Зуҳду вараъу кашфу каромат чидаёлмас.*

*Девона қилур ишқи санам, васли чу Мажнун,
Номусу ҳаё, айбу қабоҳат чидаёлмас.*

*Ким жоми муҳаббат майидин журъайи ичса,
Шоҳона ҳашам, иззату ҳурмат чидаёлмас.*

*Бул ишқ элининг ҳар дам этар валваласига,
Бешубҳа билинг, дасти иродат чидаёлмас.*

*Машираб, келибон кўнгул ила рақси само қил,
Ишқ мазҳабига оби таҳорат чидаёлмас.*

* * *

*Он қадар нурга тўлибман осмонга сигмадим,
Тоқи Аршу Курсию Лавху Жинонга сигмадим.*

*Кимга соям тушса бир нури яқин бўлди у ҳам,
Дафтари руҳи қудсдурман, забонга сигмадим.*

*Жаннату Кавсар манам, ҳам Дўзаху Сақар манам,
Бир ўзумдурман бу дам, ҳафт осмонга сигмадим.*

*Сояйи Одамга келдим, нури маъни изладим,
Жаннатул-Фирдавсидек олий маконга сигмадим.*

*Бор эдим Нур вақтида, гарқ этмади тўфони ҳам,
Ҳамраҳи Мусо бўлуб Тури Синонга сигмадим.*

*Элли(к) йил Исо билан юрдум ўлукни тиргузиб,
Боиси бир нуктадин Машираб замонга сигмадим.*

* * *

*Ажаб Мажнун эрурман дашт илан саҳрога сигмамдур,
Дилим дарёйи нурдур, мавж уруб дунёга сигмамдур.*

*Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат мандадур мавжуд,
Чу султони азалдурман, ки Ариши аълога сигмамдур.*

*Халилосо бу йўлда оташи Намруд меърожим,
Ҳамон дурру ҳақиқатманки, ҳар дунёга сигмамдур.*

*Ризо мулкидаман ҳалқумни туттум тиги Акбарга,
Бу йўлда сийнайи поки Забехуллога сигмамдур.*

*Агарчанди зиёрат қилмадим ман Каъбаи зоҳир,
Тариқат хожасидурманки, Байтуллога сигмамдур.*

*Гаҳи бўлдум фақиру, гоҳи шоҳу, гоҳ гадодурман,
Ажаб девонаман, фардоки Маҳшаргоҳга сигмамдур.*

*Мақоми ҳайрат ичра гоҳи худман, гоҳи бехудман,
Жунун бозорида мастманки, истигнога сигмамдур.*

*Гаҳ ўрус, гоҳи черкас, гоҳи мўмин, гоҳи тарсоман,
Не кавнайни миёну лову иллоллога сигмамдур.*

*Мудом мискин эрурман чун гуломинг Маширабингдурман,
Мани бечора бу дунё билан уқбога сигмамдур.*

XX АСР МУТАФАҚШИРЛАРИ

Эрих ФРОММ

ИНСОН ҚАЛБИУнутилган тил¹**III Туш хусусиятлари**

Асрлар ва маданиятлар оша туш хусусиятларига бўлган муносабатлар кескин ўзгарди. Одамлар тушларни уйқуда жисмимиздан ажралган руҳимизда содир бўладиган реал воқелик, деб ҳисоблайдимиз ёки Худонинг иродаси билан ёхуд ёвуз кучлар томонидан ўтказилган таъсир натижаси, деб ишонишадими? Тушимизда жиловлаб бўлмас эхтирослар ўйини гавдаланадими ёхуд юксак ўй-хаёллар, ахлокий кучлар акс этадими? Уларнинг муҳим аҳамияти ва маъноси бор, деб тушунамиз. Маъно деганда, унда яширин хабар борлиги ва таъбирини тўғри қилсак, уни тушуна олишимиз, муҳим аҳамияти деганда эса, тушимизга кирган, гарчи майда-чуйда нарсалар бўлса ҳам, муҳим аҳамиятга эга бўлган яширин маъно ётишлигини назарда тутамиз.

Охирги юз йилликда тушлар ҳақидаги тасаввурлар кескин ўзгарди. Тушлар таъбири хурфотга тенглаштирилиб, ўқимишли одамлар – олим бўладими-йўқми, уларга ишонмай қўйди. Тушлар шунчаки миянинг маъно ва мазмунсиз бир фаолияти, нари борса, жисмимиз сезгисига жавобан мия фаолиятининг реакцияси, деб ҳисобланмоқда. Фақат XX аср бошларига келиб Фрейд тушлар ҳақидаги олдинги тасаввурларни тўғри, деб тасдиқлади ва унга кўра тушлар маъно ва моҳиятга эга: ички оламимизда муҳим бўлмаган нарсаларни акс эттирмайди, таъбирини тўғри топсак, маъно ва моҳиятига етиб борамиз. Туш таъбири бу – *viaregiya* (лотинча “қироллар йўли”) бўлиб, онгимиздаги англашилмаган фикрларни, патологик ва нормал ҳолатимиздаги, хатти-харакатларимизга кучли туртки бўлган сабабларни тушунишимиздаги бош йўлдир. Фрейд нафақат туш хусусиятларини аниқлаб берди, балки сабот-матонат ва қатъият билан туш ҳақидаги қадимий тасаввурни ҳам тиклади. Унга кўра, тушлар ўнгимизда тийиб келаётган ақл бовар қилмас истакларимизнинг рўёбга чиқишидир.

Тушлар ҳақидаги Фрейднинг фикрлари ва бошқа дастлабки назарияларни

¹ Давоми. Бошланиши олдинги сонда. Мақола таҳририят тавсияси билан ўзбекчага ўгирилди.

ҳозир кўриб чиқмоқчи эмасман, бунга кейинги бобларда қайтамыз. Ҳозир эса Фрейднинг тажрибалари ва уларни қандай тушуниб етганим, қолаверса, туш кўриб уларнинг таъбири билан шуғулланувчи бир одам сифатида ўз тажрибаларимдан келиб чиққан ҳолда, бу масалани муҳокама қилмоқчиман.

Агар мия фаолияти барча кўрган тушларимизда ўзлигини намоён қилишини ҳисобга олсак, у ҳолда, туш хусусиятлари ва моҳиятини тушуниш уни кенг маънода *тушимизда* содир бўлаётган воқеаларни мия фаолияти билан боғлиқ ҳолда ўрганиш керак, деб ҳисоблайман.

Бу жуда кенг тушунча, уни қўллаш учун даставвал “тушимизда”нинг маъно ва моҳиятини, унинг ақлий фаолиятимизга бўлган алоҳида таъсирини билишимиз керак. Ана шу таъсирнинг моҳиятини билиб олсак, туш хусусиятларини ҳам кенгроқ тушуниб оламиз.

Уйқудаги жисмоний ҳолатимиз организмда содир бўлаётган кимёвий реакциялар, куч-қувват тикланиши учун бир шароит, лекин, айти пайтда, организмимиз ҳаракат қилмайди, ҳатто ҳиссиётларимиз ҳам деярли узилиб қолган. Психологик маънода бедорликка хос бўлган бош функциямиз – ташқи таъсирни сезиш ва шунга яраша жавоб қайтариш уйқудаги ҳолатимизда умуман тўхтаб қолади.

Бедорликдаги ва уйқудаги бу биологик фарқларни моҳиятан инсоннинг икки биологик ҳолатларидаги фарқи, дейиш мумкин.

Уйқу ҳолатининг миядаги жараёнларга бўлаётган таъсирини баҳолаш учун, аввало, умумий муаммони, яъни инсоннинг иш фаолияти билан фикрлаш жараёнининг ўзаро боғлиқлиги масаласини кўриб чиқиш лозим. Фикрлаш тарзимиз кўпинча иш фаолиятимиз ва унинг натижаларидан манфаатдорлигимизга боғлиқ. Бу дегани, манфаатдорлик фикримиз тарзини бутунлай ўзгартириб юборади, дегани эмас. У шунчаки маълум даражада таъсир қилади, холос.

Масалан, ўрмонга бўлган муносабат одамларда қандай? Ўрмонга келган рассом гўзал манзара излайди, унинг эгаси эса ундан кўпроқ фойда олишни истади, ҳарбий одам тактик усулларни қўллаш, ҳимояланиш машқларини кўзлайди, саёҳатчи табиат кўйнида дам олиш учун қулайликлар қидиради – ҳар бирининг тасавури турлича. Рассом учун энг муҳими – ташқи кўриниш ва ранг, ишбилармон учун дарахтларнинг кўплиги, катталиги ва сифати, зобит учун кузатиш ва яшириниш қулайликлари, саёҳатчи учун сўқмоқни аниқлаш ва мўлжални тўғри олиш. Уларга ёлғондан ўрмон четида турганлигини айтсангиз, чиндан ишонишади, чунки ўрмоннинг *кўриниши* уларнинг касбига боғлиқ ҳолда турлича.

Уйқу ва бедорликнинг биологик ва физиологик вазифалари иш фаолиятидаги фарқларга нисбатан муҳимроқ, бинобарин, инсоннинг икки ҳолатидаги атрофи оламни идрок қилиш усули ҳам кескин фарқ қилади.

Уйғоқликда фикру зикримиз, ҳиссиётимиз ташқаридан олинадиган сигналларга жавоб беришдан иборат бўлади. Инсон теварак-атрофда бўлаётган воқеаларни бошқариши, ўзгартириши ва ўзини ҳимоя қилиши зарур. Бедорликдаги одамнинг вазифаси атроф-муҳит қонунларига риоя қилган ҳолда ҳаётни сақлашидир. Бу унинг замон ва макон даражасида фикрлаб, улардаги мантиқ қоидаларига риоя қилиши демакдир.

Ухлаётганимизда ташқи оламни ўз эҳтиёжларимизга мослаштиришнинг ҳожати йўқ. Уйқуда ҳимоясизмиз, бекорга “уйқу – ўлим билан баробар”, дейилмаган. Айти пайтда, биз эркин ҳолатдамыз. Ишимиз билан боғлиқ ташвишлар, кимдандир ҳимояланиш ёки тажовуз қилиш хавфи, воқеликни кузатиш, вазиятни эгаллаш, тазйиқ ўтказиш зарурати йўқ. Ташқи оламни кузатмаймиз, у билан ишимиз йўқ, фақат ички оламимиз билан бандмыз.

Уйқудаги одам ҳолатини муртак² билан ёки ўлим билан, ёки бўлмаса, воқеликдаги қонунларга бўйсунмайдиган фариштага ҳам қиёслаш мумкин. Зарурият олами ўрнини эркинлик олами эгаллаган, яъни фикр ва ҳиссиётларимиз “мен”га бориб тақалади.

Уйқудаги ақлий фаолиятимиз мантиқан уйғоқлигимиздаги ҳолатимиздан фарқ қилади. Бедорликда муҳим бўлган воқеликни қабул қилишдаги фазилатларга эътибор бермаймиз. Масалан, агар мен бирорта одамни кўрқоқ, деб ҳисобласам, тушимда у куёнга айланиб қолиши мумкин. У одамга нисбатан бўлган муносабатим нуқтаи назаридан олганда, тушимдаги ўзгариш мантиқан тўғри, ташқи оламни қабул қилишимга қаратилган (уйғоқликда у одамни бундай қилмаган бўлардим) муносабатда эса мантиқсиздир. Тушимизда содир бўлаётган воқеаларни, умуман, мантиқсиз деб ҳам бўлмайди, фақат у ердаги мантиқ алоҳида ҳолатимиздаги қонунларга бўйсунди.

Уйқу ва бедорлик инсон мавжудлигининг икки кутби. Бедорликдаги вазифамиз ҳаракатимизда, уйқуда эса ундан холимиз. Уйқудаги вазифа ўзлигимизни идрок қилиш билан боғлиқ. Уйғонгач, биз дарҳол ҳаракатга тушамиз, ҳолатга қараб хотирамиз тикланади, замон ва макон қонуниятлари асосида фикр юритамиз. Уйқудаги олам йўқолади. Тушимизни қийинчилик билан эслаймиз. Бундай ҳолат кўпчилик халқларнинг эртақларида тимсоллар билан ифодаланган: тунда қандайдир ёқимли ёки ёвуз шарпалар ва руҳлар ҳаракат қилишади, тонг отгач эса улардан асар ҳам қолмайди.

Ушбу мулоҳазалардан онгости хусусиятлари ҳақида бир неча хулоса келиб чиқади.

Онгости – Юнг ўйлаганидек, генетик тажрибадан келиб чиққан асоссиз хулоса эмас ёки Фрейд фараз қилгандек, ақлга сиғмайдиган либидо³ тўпланувчи куч ҳам эмас. Уни тушуниш учун “фикримиз ва ҳиссиётларимиз биз бажараётган иш билан боғлиқ”, деган принципга амал қилишимиз керак.

Онг бу – биз ташқи дунё билан қилаётган муомаламиз, ҳаракатларимиз билан боғлиқ бўлган миямиз фаолиятидир. Онгости – ташқи дунё билан алоқамиз тўхтаганда “ишлайдиган”, ўзимизни англашга қаратилган миямиз фаолиятидир, бинобарин, унинг хусусияти эгаллаб турган ҳолатимизга боғлиқ.

Онгости фақат бедорликда “нормал” ҳолатдаги хатти-ҳаракатларимизга нисбатангина англашилмаган. Онгости деганда, ҳаракатларимизни бошқариб турган мия фаолиятимиздан ташқарида содир бўлаётган қандайдир нарсани назарда тутамиз, яъни биз учун бегона, шарпага ўхшаш, тутқич бермас, эслаш қийин бўлган нарсани. Уйқуда кундузги реал олам онгостига ўтади, яъни уйқудаги миямиз фаолияти бедорликдаги онгимизга нисбатан онгостига айланади. Онгости ибораси, одатда, фақат кундузги ҳаётимизга нисбатан берилгандагина ишлатилади, шунинг учун унда бўлган воқеалар акс этмайди, балки жисмоний ҳолатимиз билан боғлиқ бўлган ички ҳолатимизнинг турли кўринишлари акс этади, холос.

Уйғоқлигимизда фикр ва ҳиссиётларимиз замон ва макон категориялари билан узил-кесил чекланмаган, тасаввуримизда ўтмиш ва келажак *воқеаларини* ҳам, олисдаги нарсаларни ҳам кўз олдимизда тургандек яққол кўрамыз. Уларни замон ва маконга боғлаб бўлмайди. Бу ердаги замон ва маконни инкор қилиш эса бедор эмаслигимиздан дарак бермайди, балки ҳаракат қилмасак-да, фикрлаётганимиз, ҳис қилаётганимизни билдиради, деб менга эътироз билдиришлари мумкин. Бу эътирозга бажонидил жавоб бераман, чунки бу масаланинг яна бир муҳим жиҳатини тушунишга ёрдам беради.

² Уруғ ичидаги униб чиқадиغان ниҳолча.

³ Либидо – инсоннинг психик ривожланиши унинг жинсий ҳис-туйғулари ривожланиш жараёнига боғлиқ, деган тушунча.

Фикрлаш жараёнининг мазмуни билан, уни бошқараётган *мантиқ категориясини* фарқлай билишимиз керак. Уйғоқлигимиздаги фикрларимиз мазмуни замон ва макон билан чекланмаган экан, айна пайтда, уларнинг мантиқ категорияси ўткинчи – макон хусусиятига эга. Масалан, отам ҳақида ўйлар эканман, айрим ҳолатларда унинг фикрлаш ва ҳаракат усуллари меникига ўхшаб кетишини айтишим мумкин. Бу – мантиқан тўғри. Бошқа томондан олганда, агар “мен айнан отамнинг ўзиман”, деб айтсам, бу “мантиқсиз” бўлади, чунки унинг жисмоний ҳолати нуқтаи назаридан тушуниб бўлмайди. Шунга қарамасдан, ички кечинмаларим нуқтаи назаридан айтганларим мантиқан тўғри: отамга ўхшашлигимни ҳис қиляпман. Уйғоқлигимиздаги мантиқий фикрлаш алоҳида категорияга бўйсунди. Унинг асосида мавжудликнинг алоҳида шакли ётади. Биз унда реал воқеликка ўз ҳаракатларимизни акс эттирувчи тушунча билан боғланамиз. Ҳар қандай ҳаракатдан холи бўлган уйқу пайтида эса, ўзимизни англашга қаратилган мантиқ категорияси ишга тушади. Ҳиссий идрокда ҳам худди шундай. Йигирма йилдан бери кўрмаган одам ҳақида бедорликда ўйласам, унинг бу ерда йўқлигини сезиб тураман. Агар уни тушимда кўрсам, гўё ёнимда тургандек бўлади. “Гўё ёнимда тургандек” ибораси “кундузги” мантиқ категорияси бўйича менинг идроким ифодаси. Тушда “гўёки” деган нарса йўқ, у одам ҳақиқатан ҳам ёнингда бор бўлган.

Юқорида мен уйқу ҳолати ва тушдаги ҳаракатларнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиришга ҳаракат қилдим. Энди ушбу ҳодисани чуқурроқ тушуниш учун унинг муҳим таркибий қисмларидан бирини ўрганамиз. Тушимизда ташқи оламда бўлаётган ҳодисаларга аралашмаймиз, деб айтгандик. Биз уларни англамаймиз ҳам, таъсир ҳам қилмаймиз ва ўзимиз ҳам улар таъсиридан холимиз. Бундан келиб чиқадики, воқеликдан бундай тарзда чекиниш, ўша воқелик сифатига қараб ўзига таъсир ўтказиши. Агар воқеликдаги атроф-муҳит яхши таъсир ўтказса, унинг йўқлиги мия фаолиятимизга таъсир қилиб, тушимизда ўнгимиздан “ёмонроқ” ҳолатга тушиб қолишимиз мумкин, чунки бедорлигимизда ташқаридан келадиган яхши таъсирга “эшиқларимиз очиқ”.

Ташқи муҳит доимо яхши таъсир қилади, деб фараз қилиш тўғри бўлармикан? Бу таъсир носоғлом бўлиши мумкин эмасми? У ҳолда, таъсирнинг йўқлиги яхши фазилатларнинг келиб чиқишига туртки бўлмасмикан?

Атрофимиздаги реал воқелик деганда, албатта, фақат табиатни назарда тутмаймиз. Табиат ўз ҳолича яхши ҳам эмас, ёмон ҳам. У фойдали ёки хавфли бўлиши мумкин. Биз уни ҳиссиёт орқали қабул қилиш қобилятини йўқотсак, у ҳолда, унга нисбатан бўлган мажбуриятимиздан ёки ундан ўзимизни ҳимоя қилишдан озод бўламиз, лекин бу билан ақллироқ ёки аҳмоқроқ, яхшироқ ёки ёмонроқ бўлиб қолмаймиз. Гап инсон қўли билан яратилган буюм ёки у яшаётган маданий муҳит ҳақида кетганда, иш сал бошқачарок. Гарчи бу маданий муҳит инсон фаровонлиги учун яратилган бўлса-да, унинг таъсири турлича.

Ҳақиқатан ҳам, маданий муҳит инсонга самарали таъсир қилади, деган фикр исбот талаб қилмайди. Айнан инсоннинг маданият яратиш қобиляти уни бошқа жонзотлар оламидан ажратиб туради. Маданиятнинг ривожланиш босқичларига қараб инсоннинг тараққиёт даражаси белгиланади. Инсоннинг ҳар қандай фаолияти учун зарур бўлган шароит, маданиятнинг асосий элементи бўлган тилдир. Рамзлар мажмуи бўлмиш тил бўлмаса, гаплаша олмасак, инсон деган номга нолайиқ бўлардик. Инсон қандай вазифани бажармасин, унинг фаолияти ташқи олам билан бўладиган алоқасига боғлиқ. Атрофимиздаги одамларни кузатиб, улардан

фикрлашни ўрганамиз. Жамиятда тўпланган билим, бадий кадриятлар таъсирида ҳис-туйғуларимиз, ақл-онгимиз ва бадий қобилиятимиз ривожлана боради. Атрофдагилар билан мулоқотда бўлиб, улардан меҳр-муҳаббат, ғамхўрликни ўрганамиз. Душманлик кайфиятидан, худбинлик каби иллатлардан қутилишни, ўзгага меҳр қўйишни, ҳеч бўлмаганда, ўзимиздаги кўрқокликни енгишни ўрганамиз.

Инсон яратган бундай маданий муҳит бизни ривожланишга етаклар экан, у ҳолда, бундай муҳитдан ажралиб қолсак, аста-секин яна орқага қайтиб, таназулга юз тутиб, ибтидоий шароитга, ҳайвон даражасига тушиб қолмасмиканмиз? Бунинг эҳтимоли борлиги ҳақида узоқ гапириш мумкин. Афлотундан тортиб, то Фрейдгача тушларни тадқиқ қилувчилар, уйку ҳолати шундай таназулга яқин хусусиятларга эга эканлигини тан олганлар. Ушбу мулоҳазага таянадиган бўлсак, демак, тушларда бизнинг ақлга сиғмайдиган даражадаги ибтидоий истак-хоҳишларимиз акс этади. Тушларни эслаб қололмаслигимиз сабаби эса улардаги носоғлом, ақл бовар қилмас даражадаги истаклардан уялганимиз, чунки улар жамиятда ижтимоий назорат остида. Туш ҳақидаги бундай тушунча тўғри бўлса керак: қуйроқда буни кўриб чиқиб, мисоллар келтирамиз. Бу тушунча ягона тўғри йўлмикан ёки жамиятнинг бизга салбий таъсири натижасимикан, деган саволга жавобни тушлардаги мантиқсиз, бир-бирига қарама-қарши ҳолатларга тушиш сабабларидан қидириш керакмикан? *Тушда ақл билан иш тутмаймиз, ахлоқсизликка йўл қўямиз, баъзан, аксинча, ўта нозиктаъб, ақлли, қобилиятли бўлиб қоламиз.* Дарҳақиқат, инсоннинг ақл-онги, руҳияти ривожланишига маданиятнинг нафақат фойдали, балки зарарли таъсири ҳам бор. Инсон бир-бирига боғланган, бир-бирига муҳтож. Инсоният тарихига, ҳозирги кунга қадар ўзига хос бир хусусият таъсир қилиб келади – унинг зарур эҳтиёжини қондирадиган моддий ишлаб чиқаришнинг етишмаслиги. Ҳаммага ҳам дастурхон ёзилавермайди, тўйиб овқатланиш учун ҳамманинг ҳам имконияти йўқ. Кучи етганларгина дастурхон атрофидан жой олади, демак, бошқаларга ўрин йўқ. Барча пайғамбарлар, Исо Масих ва Будда истаганларидек, агар улар яқинларига меҳр-оқибатли бўлганларида эди, дастурхонини улар билан бўлишган бўларди. Балки меҳр-муҳаббат инсоният қийинчилик билан етишган буюк ютуқлардан бўлгани учун улар ҳаёт қувончларидан лаззатланиб дастурхонини бошқалар билан бўлишгиси келмас, бу имтиёзлардан фойдаланишга халақит бераётганлар, хавф туғдирганлар устидан ҳукмрон бўлиш учун интилишга мажбур бўлсалар керак. Кўпинча бундай ҳукмронликка босқинчилик йўли билан эришилган ва кўпчилик бунга кўникишга, тақдирга тан беришга мажбур эди. Бош кўтармасликлари учун уларни нафақат жисмонан, балки ақлан ҳам бўйсундириш керак эди. Одамларнинг ақл-онги, ҳис-туйғулари устидан ўрнатилган бундай назорат, озчилик қўлида бўлган имтиёзларни сақлаб қолишга имконият яратади. Аммо бу ерда нафақат кўпчиликнинг, балки ўша озчиликнинг ҳам ақл-онгига шикаст этади. Тутқунни кўриқлаётган назоратчининг аҳволи униқидин яхши эмас. “Имтиёзсизлар” устидан назорат ўрнатишга мажбур бўлган имтиёзчилар ўз мақсадларининг қулига айланиб қолишади. Шундай қилиб, ҳукмдорларнинг ҳам, уларга тобе бўлганларнинг ҳам ақл-онги тубанлашиб, ҳақиқий инсоний хусусиятлари – яхшилик, мулоҳазакорлик, яқинларига меҳр-муҳаббат каби хислатлари йўқола боради – руҳан мажруҳ бўлиб қоладилар.

Ҳақиқий инсоний фазилатлардан четга чиқиш ва уларни бузиш инсоннинг феъл-атворида ҳам таъсир этади. Бундай вазиятда инсоннинг ҳақиқий орзу-истаклари моҳиятига зид бўлган мақсадлар етакчилик қилади. Яқинларига меҳр-муҳаббат кўрсатиб, улар билан яхши ниятда аҳил бўлиб бирлашиш истаги, улар устидан ҳукмронлик қилиш истагига айланади. Ички оламида

ўрнатган ҳимоя иш бермай қолади, улар ўрнини тўлдириш учун шон-шуҳрат ва обрў-эътиборга қараб интилади. Ўз кадрини билиш ҳисси ва кадриятларини йўкота боради, ўз нафсининг кулига айланади, ўзини-ўзи ҳурмат қилиш деганда, эришган ютуқларига таянади. Шундай қилиб, биз нафақат ҳақиқатни, балки сохталикни ҳам ўрганиб оламиз. Биз яхшилиқни қабул қиламиз-у, аммо ўзимиз доимо ёмон таъсирлар остида бўламиз.

Бу нарса қатъий қонун-қоидалари ва урф-одатлар талаблари билан бошқарилаётган ибтидоий қабилаларга ҳам, бундай талаблардан ўзларини озод, деб эълон қилган демократик тамойилларни намойиш қилаётган ҳозирги замон жамиятларига ҳам хос. Саводхонлик ва оммавий ахборот воситаларининг кенг тарқалиши оммага таъсир ўтказишнинг турли усулларини самарали қўллашга имкон берди. Ҳозирги замон кишиси деярли тўхтовсиз “янграётган” радио, телевидение, кино, эълон ва рекламалар таъсиридан ҳимоясиз бўлиб қолган. Улар маърифат тарқатиш ўрнига онгимизни захарлайди. Улар “ҳалоллик ва реализм” никоби остида ёлгонни рост деб, бемаъни нарсаларни кадриятлар деб тарғиб қилишади, ўзингни кўярга жой тополмайсан. Хурофот ва бидъат деб аталмиш ибтидоий жамоа ва аждодларимиз маданиятидан устун эканлигимизни ҳис қиламиз-у, амалда ҳар қадамда фаннинг сўнгги ютуқлари никоби остида уларга дуч келамиз. Ҳайрон бўласан, булар йўналишимизга берилган ҳам оқ фотиҳа, ҳам қарғиш эмасми? Уйқумизда, кундузги шовқин-сурондан безор бўлиб, ўзимиз билан танҳо қолганда, шууримизга чуқурроқ кириб бориб, қалбимизда, ҳиссиётларимизда ҳақиқатан нималар борлигини билиш имкониятига эга бўлганимизга ҳайрон бўлишнинг ҳожати бўлмаса керак?

Демак, уйқу ҳолатининг икки хил вазифаси бор, деган хулосага келдик. Маданий ҳаётдан узилиб қолганимизда ёмон томонимиз ҳам, яхши томонимиз ҳам намоён бўлади: тушимизда доно бўлиб кетишимиз ҳам, унчалик бўлмаслигимиз ҳам ёки одобсиз бўлиб қолишимиз ҳам мумкин, лекин бедорлигимиздан кўра яхшироқ, донороқ бўла оламиз.

Бу ерда мураккаб савол туғилади: тушимизда яхшироқ ёки ёмонроқ кўринаётганимизни қандай қилиб биламиз? Бу саволга жавоб топишда қандайдир ўлчов, асос борми?

Унга жавоб бериш учун умумий мулоҳазалардан бироз четга чиқиб, масаланинг моҳиятига чуқурроқ киришимиз, тушлардан яққол мисолларни кўриб чиқишимиз лозим.

Бир киши “жуда нуфузли одам” билан учрашгандан сўнг туш кўрибди. Ўша “катта одам” ақлли, раҳмдил одам экан. Туш кўрган одам унинг ҳузурига шундай яхши таассуротлар билан борган.

Мана ўша туш: “Тушимда жаноб Х (ўша “нуфузли одам”)ни кўрдим. Мен кеча кўрган одамга сира ўхшамасди. Нигоҳлари совуқ, қимтилган лабларида бераҳмлик аломатлари кўринарди. Бир бечора бева аёлнинг охириги бир неча цент (инглиз майда пул бирлиги) пулини алдаб-сулдаб олиб қўйганлигини кимгадир қулиб гапириб бераяпти, мени нафрат чулғаб олди”.

Ўша одамдан кўрган туши ҳақидаги фикрни сўраганларида, хонага кириб жаноб Х нинг кўзига кўзим тушгач, ундан ихлоси қайтган одамдек, туткич бермас ҳиссиётни туйганлигини, лекин жаноб Х худди дўстлардек муомала бошлагач, бу ҳиссиёт йўқ бўлганлигини билдирган.

Бу тушни қандай тушуниш мумкин? Балки у одам жаноб Х нинг шон-шуҳратига ҳасад қилар, шу сабабли уни ёқтирмас? У ҳолда, туш кўрган одамнинг туйган яширин мантиқсиз нафрати ўзи билмаган ҳолда тушида акс этгандир? Лекин бу ерда иш сал бошқачароқ. Туш туфайли жаноб Х нинг яхши хислатларига шубҳа билан қараган бу одам, у билан бўлган кейинги учрашувларда диққат билан уни кузата бошлаган ва ҳақиқатан ҳам унда, худди

тушидагидек, қандайдир бераҳмлиқ аломатлари борлигига ишона бошлаган. Жамоатчилик фикри бўйича жуда яхши хислатларга эга бўлган бу одам ҳақида гумон қилишга журъати етган яна бир неча киши бу фикрга қўшилган. Шубҳалар ҳаётдаги далиллар билан ўз тасдиғини топди. Гарчи даҳшатли даражада бўлмаса-да, шунга ўхшаш жиҳатлар тушда ўз аксини топган.

Шундай қилиб, кўриб турганимиздек, одам тушида ўнгидагидан кўра сезгирроқ бўлиб, жаноб Х характерининг ҳақиқий моҳиятига етиб борган. Жаноб Х нинг яхши одам эканлиги ҳақидаги жамоатчилик “фикри” унинг дастлабки танқидий идрокини тушуниб етишига ҳалал берган. Туш кўргач эса, ялт этган шубҳа ва ишончсизлик ёдига тушган. Тушида у ташқи олам шовқинидан холи бўлиб, ўз таассуротлари ва ҳиссиётлари билан ёлғиз қолгач, аниқ ва тўғри мулоҳаза юритган.

Барча тушлар каби бу тушда ҳам ақлга тўғри келадиган ёки келмайдиган эҳтирослар акс этган-этмаганлигини аниқлаш учун туш кўрувчининг шахси, уйқудан олдинги кайфияти, тушга асос бўлган реал ҳолатларни ҳисобга олиш керак. Бу тушнинг таъбири бир қатор фактларга асосланган. У одам дастлабки лаҳзадаги таассуротини – ёқтирмаслик ҳиссини эслаган. Х ни ёқтирмасликка унда сабаб бўлмаган. Х ҳақидаги маълумотлар, уни кузатиш натижалари тушидаги таассуротларни тасдиқлади. Юқоридаги ҳолатлар бўлмаганида, тушнинг таъбири бошқачароқ бўларди. Масалан, туш кўрган одам ҳасадгўй, эл ичида машҳур бўлганида, Х ҳақидаги фикрларини ҳеч ким тасдиқламаганида, Х ни дастлаб кўрган захоти пайдо бўлган ҳиссиётини эсламаганида, бу туш ҳиссиёт сезгисини эмас, балки асосиз нафратни акс эттирган, деб тахмин қилган бўлардик.

Ички ҳис билан сезиш (интуиция) – келажакни башорат қилиш қобилияти билан боғлиқ. Башорат – ҳодисаларнинг келажакдаги ривожини, айни пайтда, бошқараётган кучларнинг йўналиши ва шиддатини кузатишга асосланади. Ҳаракатлантирувчи кучлар ҳақида чуқурроқ билимга эга бўлиш, башорат қилишга имкон беради. Эътибор қилишга арзийдиган ҳар қандай башорат ана шундай билимга асосланиши керак. Кўпинча воқеалар ривожини биз айтгандек бўлиб чиқишига ҳайрон бўлишнинг ҳожати йўқ. Башорат берувчи кўп тушлар ҳеч қандай телепатия (фикр ва туйғуларни узокдан туриб бошқа кишига юбориш)сиз ҳам тўғри чиқади. Шундай қароматли тушлардан бири Юсуф алайҳиссаломга кўринган тушдир. Юсуф алайҳиссалом бир кун туш кўриб, уни акаларига айтиб берди: “Тушимда бизлар экинзорда буғдойларни ғарам қилиб боғлаётган эканмиз. Қарасам, менинг боғлаётган ғарамим ердан кўтарилиб, тик турган экан, сизлар боғлаган ғарамларингиз эса давра олиб, менинг ғарамларимга таъзим қилаётган эмиш”. Юсуфнинг акалари унга: “Наҳотки, сен бизнинг устимиздан подшоҳ ёки ҳукмрон бўлмоқчисан?” – дейишди. Кўрган туши ва айтганлари туфайли уни янада ёмон кўриб қолишди.

Кейин Юсуф яна бошқа бир туш кўрди ҳамда уни отаси ва акаларига айтиб берди: “Мен яна туш кўрдим. Тушимда қуёш ва ой ҳамда ўн битта юлдуз менга таъзим қилаётган эмиш”. Отаси уни қойиб: “Бу кўрган тушинг қандай туш экан? Наҳотки, мен, онанг ва акаларинг сенинг оёқларингга йиқилиб таъзим қилсак?” – деди. Акаларига бу гаплар алам қилди, отаси эса ўйланиб қолди.

“Қадимги Аҳд”дан келтирилган бу сюжетга кўра, у даврларда ҳар қандай оми одам ҳам тушлар моҳиятини осонгина тушуна олган, таъбирчига мурожаат қилишга ҳожат бўлмаган. (Мураккаб тушларни ечиш билан махсус таъбирчилар шуғулланганлар; Фиръавн кўрган туши ҳақидаги ҳикояда келтирилишича, унинг тушини сарой таъбирчилари ҳам ечиб бера олмагач, Юсуфни тақлиф қилишган). Юсуфнинг отаси ва акаларидан ҳам юқорилаб

кетиши, уни иззат-хурмат қилишлари ҳақидаги орзуси тушида акс этганини акалари дарҳол тушунишди. Шубҳасиз, бу туш Юсуфнинг юксакликка интилиши ифодаси. Интилиши бўлмаганда, унга етиша олмасди. Туши ҳам, башорати ҳам тўғри чиқиб, у ўз мақсадига эришди. У қандай қилиб башорат қила олди? “Библия”да келтирилишича, Юсуф фақат шухратпараст бўлиб қолмай, жуда истеъдодли ҳам бўлган. Ўғилларнинг энг кичиги бўлиб, ўзини ожиз ҳис қилса-да, тушида ана шу Худо берган неъматни яққолроқ ҳис қилган. Шухратпарастликка бўлган кучли интилиши сезгирлиги билан бирлашиб истеъдодини амалда ҳис қилган ва қўллаган, акс ҳолда, туши тўғри чиқмаган бўларди.

Келажакни олдиндан кўришга мисол қилиб қуйидаги тушни ҳам келтириш мумкин. А билан Б учрашиб, келгусида иш бўйича ҳамкорлик қилишни муҳокама қилишган; Б А да яхши таассурот қолдирган ва А уни шерик қилиб олишга қарор қилган. Учрашувдан сўнг у кечаси туш кўрган: “Тушимда Б идорамизда ўтирганмиш. У қандайдир қоғозларни қовлаштириб, йирик маблағни талон-тарож қилганлигини яшириш учун ҳужжатларни сохталаштираётган эмиш”.

Кўрган тушларини эътиборсиз қолдирмасликка ўрганиб қолган А уйғонгач, ташвишга тушиб қолган. Тушлар доимо ғайришуурий истакларнинг ифодаси, деб ишонган А ўзича рақибларимга нисбатан бўлган душманлик кайфиятим бошқаларга нисбатан ҳам ўтган бўлса керак, Б ни ўғри, деб хаёлан шубҳага борганим натижаси, деб ўйлайди. Тушни ўзи билганча тушунган А шубҳага чек қўйган. Б билан биргаликда иш бошлашгач, уни яна шубҳага солган бир неча воқеа бўлиб ўтади. Аммо туши ва асосиз шубҳаларини эслаб, бу воқеаларга унчалик аҳамият бермайди. Орадан бир йил ўтгач, ҳақиқатан ҳам Б сохта ҳужжатлардан фойдаланиб йирик миқдордаги маблағларни ўзлаштириб олганлигини аниқлайди. Тушида кўрганлари ўнгида амалга ошади.

А билан бўлган воқеа таҳлил қилиб кўрилганда, биринчи учрашувда пайдо бўлган сезги орқали Б нинг характерини англамаганлиги, тушида ички ҳиссиёти унинг ҳақиқий мақсад-моҳиятини очиб берганлигини кўрсатди. Қандайдир бир лаҳза ичида одамларни ҳар томонлама кузатиш натижасини англаб етмаймиз, аммо сезгимизда нимадир қолади, худди шунинг учун А Б нинг ҳалол эмаслигини сезган, аммо бошқа “далиллар” бўлмагани учун ўзидаги бу таассуротни сўндирган, фикридан чиқариб, ўйламай қўйган. Тушида белги берган бўлса-да, гумонларини ўзи тарқатиб юборган, эсда қолдирмаган. Тушида аниқ кўрган ҳолатни ички ҳиссиёти орқали юзага чиқарганда эди, содир бўлган кўнгилсизликларга дуч келмаган бўларди. Тушини нотўғри талқин қилганлиги, тушунмаганлиги оқибати бу, ҳатто иш давомида кузатганларига ҳам эътибор бермаган, чунки тушда кўрганлари хомхаёл, деган тушунчага қаттиқ ишонарди.

Этика (одоб-ахлоқ) муаммоларини тушида ҳал қилиш мумкинлигига мисол қилиб бир ёзувчи билан бўлган воқеани келтирамиз. Унга бир иш таклиф қилишган. Унга кўра ҳозирги иш ҳақидан бир неча баробар юқори маош олиши керак, аммо буюртма бўйича ёзиши, яъни ҳақиқий ижодкорликни сохтасига алмаштириши, ижодкор сифатида ўз шахсини барбод қилиши керак. Аммо таклиф пул ва обрў-эътибор маъносида жуда қизиқарли эдики, уни рад қиламан, деб ўйламаганди. Бу ҳақда у одатдагидек жуда кўп мулоҳаза қилди. Балки ёмон фикрга бориш керак эмасдир, мен нимани ҳам йўқотардим, деб ўйларди. Бир-икки йил ишлаб берсам, нима бўпти, айтганларини бажараман, эвазига яхши пул ишлаб оламан, кейин ўз хоҳишим билан ишлайман. Бу таклифни қабул қилиш менинг маънавий бурчим, ахир қариндошларим, дўстларимга ҳам ёрдамим тегиб қолар,

агар йўқ десам, бу худбинликка киради, деган фикрга борди. Лекин ўзи келтирган далиллардан биронтаси ҳам уни қониқтирмади ва то қуйидаги тушни кўрмагунча иккиланиб, узил-кесил қарорга кела олмади:

“Баланд бир тоғ этагида ўз машинада ўтирганмишман. Тиккасига тоққа қараб кетган йўл то чўққигача кўтарилиб кетганмиш. Чиқайми-чиқмайми, деб шубҳаланиб турганмишман. Йўл анча хавфли кўринармиш. Машинам ёнида турган одам кўркмасдан чиқаверинг, деб айтаётганмиш. Унинг маслаҳатига кулоқ солиб, чиқишга қарор қилдим. Тепага кўтарилган сари хавф-хатар ортиб борармиш. Лекин машинани тўхтата олмадим, ортга қайрилишга ҳам имконият йўқ эди. Чўққига етай деганда мотор ўчиб қолди, тормоз ҳам ишламади ва машина орқасига юриб, тубсиз жарликка қулаб тушди. Дахшатдан уйғониб кетдим”.

Туш маъносига етиб бориш учун унга узвий боғланган яна бир нарсани айтиш лозим. Ёзувчи айтишича, тушида унга маслаҳат берган одам ўзининг собиқ рассом дўсти бўлиб, виждонини “сотган” – пул ишлаб топишга берилиб, “портрет устаси” сифатида ном қозонган, ҳақиқий ижоди қолиб кетган. Омади чопганлигига қарамасдан у бахтсиз яшаётганлиги, “сотқинлиги” учун ўзини кечира олмаган, азоб чекиб юрганлиги ёзувчига маълум эди.

Туш таъбирини ечиш қийин эмас. Баланд тоғ – омад чўққиси. Чўққига чиқиш хавфли эканлиги тушида аён бўлган. Таклифни қабул қилса, аҳволи дўстиникига ўхшаш бўлади – дўстликка путур етгандек, уни ҳам ёмон кўриб қолишади, тушидагидек ҳалокатга етаклайди. Тушдаги ҳалокат, унинг жисмоний “мен”лигининг барбод бўлиши, ақл-заковат эгаси сифатида руҳан ҳалок бўлишининг рамзий ифодаси.

Тушда масала кўндаланг турган, ёзувчи икки йўлдан бирини танлаш зарурлигини тушуниб етган: ё омад келтирувчи таклифни қабул қилиш, ё ўзлигини шахс сифатида барбод қилмасдан бахтли бўлиш – таклифни рад этиш. Нотўғри қарор қабул қилган тақдирда, бошига қандай кулфат тушишини кўрган. Бедорликда мақбул йўлни топа олмаган, атрофдаги “шовқин” ҳалақит берган, таклифни қабул қилмаса, болаларча мулоҳаза юритгандек бўлиб туюлган, “маъкул” бўладиган йўлни қидирган, одатда одамлар қўллайдиган “виждон амри”га бўйсунмаслик учун уни “босиб” турган, баҳона излаган. Тушимизда, кўпинча, баъзи нарсалар очик-ойдин намоён бўлишини ёзувчи тушуниб етган, тушида кўрганлари буни яққол кўрсатган, иккиланиш йўқолиб, тўғри йўл танлаган.

Тушимизда атрофдагилар билан бўлган муносабатларнинг моҳиятига чуқурроқ кириб борамиз, соғлом фикр юритамиз, келажакни яққолроқ кўра оламиз, миямиз бедорлигимиздагига нисбатан фаолроқ ишлайди. Ажабланарли жойи йўқ, чунки сезгирлик диққатни жамлашни тақозо қилади, тушимизда шундай қобилиятга эга бўламиз, бедорликда ундан мосувомиз. Бунга яққол мисол қилиб бензол ҳалқасини кашф қилган олимнинг тушини келтириш мумкин. Узоқ вақт шуғулланган олим бензолнинг кимёвий формуласини топа олмаган ва бир кун тушида кўз олдида шундоққина формула кўринган. Омади бор экан, уйғониши биланоқ ёдига тушган.

Рус тилидан Абдунаби АБДУҚОДИРОВ таржимаси

Давоми бор

БЛОҚ ҚЎЗ ОЧДИ

Руҳиона КОМИЛ қизи

1991 йилда тугилган. 2010 йил Сирдарё вилоятидаги Янгиер тиббиёт коллежини ҳамширалик йўналиши бўйича тугатган.

КИПРИКЛАРИНИҒ БИЛАН ТЎСАСАН ЙЎЛНИ

ҚИШЛОҒИМ

Қишлоғимнинг ҳавосидай кезиб юрган
Согинчларим юрагимни уришади.
Кўчамизда йўлларимни пойлаб турган
Симёгочлар кўнгил сўраб туришади.

Япроқларнинг юраклари уриб турар,
Шивирлари ўтиб кетар қулоғимдан.
Болагим кўчалари чангиб юрар,
Мен бир кўнгил сўролмайман қишлоғимдан.

Менинг ўрним билдирмайин яшаётган
Эл кўнглини ёритишга уринади.
Шу гўшага ҳаёт бериб, нафас олган
Симёгочлар мендан бахтли кўринади.

Сенга дилим фидолигин бериб қўйдим,
Қишлоғимнинг нафасини бир келтиргин...

* * *

Узоқ термиламан мовий денгизга,
Дунёдаги энг гўзал денгиз.
Фақат шу йўлгина элтади сенга,
Чўктириб юборсанг яхши бўларди.
Аммо, сен атайлаб кўзингни юмиб,
Киприкларинг билан тўсасан йўлни.

* * *

Йиллар айирмаса бунчалар бизни,
Нукул соянгизда қолиб кетаяпман.
Кўнгилга яқинроқ кўрсам-да сизни,
Нечун кўнглингизга етолмаяпман?

Кетдингиз, аслида, дилимда унган,
Сизга айтилмаган гапларим қолди.
Кипригим остида улғайиб-ўсган,
Кўзимнинг олдида дунё йўқолди.

Сиз ўша, ханжарсиз – қалбим тиглаган,
Шафқат қилинг мендай керагингизга.
Кўксингиз остида юм-юм йиғлаган,
Бир бор қараб қўйинг юрагингизга.

Сабрим мунг сабрингиз матонатига,
Қалбингиз ройига қарангиз бир пас.
Азизим, кўнглингиз салтанатига
Мен вақтни йўқотмай етиб борсам, бас.

Сиз мени қутсангиз, азизим, бахтни
Мен илиб қўярдим кулгичингизга.
Сизга етгунимча мана шу вақтни
Бироз ушлаб туринг ҳовучингизда.

ҲАЙКАЛТАРОШ

Назарим ўткирдир, эй ҳайкалтарош,
Нигоҳим тошларни тарошлари бор.
Фақат хавотири, кўзим тегмасин,
Бир сенга бошқача қарашларим бор.

Сангзорлар гулзорга айланар экан,
Эшитдим азалий таърифларингни.
Лек сенинг юрагинг тарошланмаган,
Минг йилки, кутаман таширфларингни.

Озорим, бу қадоқ қўлларингни бер,
Тошга сингиб кетган одамсимонсан.
Одамни севардинг, эҳтимол, сен бир
Келиб кўзёшимга покланиб олсанг.

Ё Раббий, бу одам бўлмайди нечун?
Минг шукур, омондир тандаги бу жсон,
Лек унинг қўлида гулламоқ учун,
Мен тошга айланиб қолай, Художсон!

* * *

Сен сўзларга қанот бер,
Ишонавер, улар учини билади.
Ҳа, учади!
Кўнгилга қадар учиб боради сўзлар...

* * *

“Вақтим йўқ!”
 Шу сўзинг билан тугатасан
 Бугунги қувончимни.
 Камига бахт тилайсан,
 Аммо англаб етмайсан
 Сенинг вақтсизлигинг –
 Менинг бахтсизлигим эканлигини.
 Энди мен сўрайман сенга Худодан
 Фақат вақт!
 Фақат вақт!
 Фақатгина вақт!..
 Тушун, ахир яшашим керак,
 Ун саккизга кирган муҳаббат билан.

ЯПРОҚЛАРНИНГ ЮРАКЛАРИ УРИБ ТУРАР

Рухшона Комил қизи битикларини ўқир эканман, капалаклар қанотлари, товусларнинг патларидан нусха олиб, кўйлақлар бичган чевар қизлар ёдимга тушади. Яъни шеър битаётган шоиранинг ҳаракатлари табиатга тақлид қилиб, янги либос тикаётган қизалоқларнинг изланишига ўхшайди. Рухшона сўзларнинг кўчма маъноларини излайди. Жонсиз нарсаларни жонлаштиришга ҳаракат қилади. У топган ўхшатишлар чиройли либосга қадалган мунчоқ доналаридек “ялт-юлт” этиб кўзга ташланиб қолади.

***Кўчамизда йўлларимни пойлаб турган,
 Симёгочлар кўнгил сўраб туришади.***

Ёки:

Япроқларнинг юраклари уриб турар,

сатрлари соғинган кишисини кўчада кечаю кундуз тик туриб кутган фидойи одамни ёдга солади, япроқларнинг шакли юракка ўхшаб кетишини эслатади.

Тошларни гулга айлантираётган ҳайкалтарошнинг қўлида гулламоғим учун мени тошга айлантир, дейди Рухшонанинг лирик қаҳрамони.

***Узоқ термиламан мовий денгизга,
 Дунёдаги энг гўзал денгиз***

сатрларида ҳам кўчма маъно бор.

Ипак сўзлардан янги либослар тўқийётган чевар қизимизга ижодий муваффақиятлар тилайман.

Рустам МУСУРМОН

МУАЗЗАМ ШАРҚ ХАЗИНАСИДАН

КАЛИЛА ВА ДИМНА

Хинд эпоси

МУШУК ВА КАЛАМУШ БОБИ

Рожа деди: – Ҳайламандан иш қилган ва оқибатда пушаймон бўлиб, афсус-надомат дарёсига ғарқ бўлган одам тўғрисидаги ҳикоятни эшитдим. Энди шундай бир воқеани айтиб берки, унда ҳар томондан ўраб олган душманлар ҳужумига дучор бўлиб, ўлим, жар ёқасида қолган ва ўзини қутқариш учун душманларнинг бири билан дўстлашган, у билан аҳд-паймон тузиб, ўз жонини қутқариб қолган киши тасвир этилган бўлсин. Яна душмани билан қандай ярашганлиги, бунга қандай йўллар билан эришилганлигини баён қилиб бер.

Брахман деди: – Кўпинча дўстлик ва душманлик узокқа чўзилмайди. Улар бўлаётган ҳодисаларнинг жараёнига ва замон ғилдирагининг айланишига қараб ўзгарадилар.

Улар хотинларнинг вафоси, тентакларнинг мулоимлиги, болаларнинг гўзаллигига ўхшайди. Узок вақт давом этган соф дўстликка ҳам баъзан кўз тегиши, тезда нафрат ва адоватга айланиши мумкин. Шунингдек, қадимдан мавжуд бўлган душманлик ҳам бир бахтли тасодиф туфайли дўстликка алмашиниши мумкин. Шунинг учун ақлли одам ҳар икки ҳолда сабрли бўлади ва душманнинг бир вақт келиб дўст бўлиши мумкинлигига умид боғлаб, у билан хушмуомала қилишни тарк этмайди, ҳам дўстлари билан яхши муносабатда бўлиб, айни замонда, бу дўстликнинг абадий бўлмаслигини эсан чиқармайди. Узокни кўрадиган киши душман билан сулҳ тузиб, у билан дўстлашмоқни ғанимат билади, чунки шундай қилинганда хатар баргараф бўлиб, фойда қўлга қиради. Кимки айтилиб ўтилганларга амал қилса, мушук билан каламуш каби ўз мақсадларига эришади.

Рожа сўради: – Улар қандай қилиб мақсадларига эришибдилар?

Ҳикоят: Браҳман деди: – Фалон мамлакатдаги ўрмонлардан бирида бир катта дарахт бўлиб, остида бир каламушнинг ини бор эди. Унинг яқинида бир мушук яшарди. Бу ерларга овчилар тез-тез келиб туришарди. Кунлардан бир кун бир овчи дарахт яқинига дом қўйиб, учига бир парча гўшт илиб кетди. Мушук келиб, домга илинди. Шу орада каламуш ҳам овқат излаб ке-

либ қолди ва мушукни тузоқда кўриб жуда қувониб кетди. Ногоҳ кўзи уни тутишга пайт пойлаб турган латчага тушди, дарахтга қараса, бир бойқуш ҳам хужумга ростланиб турганини кўрди. У кўрқиб кетиб, ўзига-ўзи деди: Агар орқага қайтсам, латча мени парчалаб ташлайди, турган жойимда қолсам, бойқуш устимга ўзини отади, олдинга юрсам, мушукка йўлиқаман. Бало денгизи туғёнга келиб, фалокат тўфони хужумга тайёр турибди; шунга қарамай, мен ноумид бўлмаслигим, ўз ҳаётимни қутқаришим керак. Бу ҳолда менга ақлдан яхшироқ мададкор йўқдир. Ақлли кимса ҳеч вақт саросимага тушмаслиги, қалбини даҳшат ва ташвиш чулғаб олмаслиги керак. Энди мен учун ягона нажот йўли бало занжирида талпиниб ётган ва менинг ёрдамимга муҳтож бўлган мушук билан келишиб дўстлашмоқдир. Балки у ўз вазиятини назарда тутиб, менинг сўзларимга қулоқ осар ва душманликдан воз кечиб, халос бўлиш учун маслаҳатларимни қабул этар. Шундай қилиб, ҳар иккимиз балодан омон қоламиз".

Каламуш мушукка яқинлашиб ҳол сўради: – Қани, хўш, ҳол-аҳволинг қалай?

Мушук ҳазин овоз билан жавоб берди: – Бундай бало домига тушиб, азиат чекканларнинг аҳволи қандай бўлар эди?

Каламуш деди: – Шу вақтга қадар ҳеч ким менинг ёлғон гапирганимни эшитмаган. Сен ғамнок бўлсанг, ҳамиша мен шод бўлар, муваффақиятсизлигингдан қувонар эдим. Ҳозир эса икковимизнинг ҳам бошимиз хатарда қолди. Бу балодан қутилиш учун сендан нажот кутаман, шунинг учун дўстлашмоқчиман. Агар диққат қилиб атрофга қарасанг, латчанинг мени таъқиб этаётганини ва бойқушнинг фурсат пойлаб ўтирганини кўришинг мумкин. Ҳар иккиси ҳам мени ҳалок қилиш фикридадилар. Улар икковимизнинг ҳам душманимиздир. Агар сен мени ўз паноҳингга олсанг, улар мендан умид узадилар.

Агар менга тегмасанг, ёнингга бориб мақсадимга эришаман – бандларингни кесиб, сени ҳам озод қиламан. Яна қайтариб айтаман, бу сўзларимга ишон. Хайрихоҳ эканимга шубҳа қилма. Ҳеч кимга ишонмайдиган ва ҳикмат эгаларининг сўзларига қулоқ солмайдиган киши бахтли ҳаёт кечиролмайди.

Иккиланмай менинг бу лутф-марҳаматимни қабул эт, ақлли одамлар катта ва масъулиятли ишларда тараддудга тушиб, фурсатни қўлдан бермайдилар. Кема кемачининг саъй-ҳаракати билан соҳилга етиб боргани каби, халос топишимиз икковимизнинг ҳаракатимизга боғлиқдир.

Мушук каламушнинг гапини эшитиб хурсанд бўлиб кетди ва деди: – Сенинг гапинг ақлга мувофиқдир. Бу маслаҳатингни бажонидил қабул этаман ва ўлғунимча сендан миннатдор бўламан. Дебдурларки, душман сен билан сулҳ тузишни истаса, унинг узатган қўлини қайтарма.

Каламуш деди: – Олдинга борганимда сен мени меҳрибон дўст каби кутиб ол, душманлар иноқлашганимизни кўриб, жўнаб қолсинлар, шунда мен тузоқ ипларини қирқишга киришаман.

Мушук унинг гапига кўнди. Каламуш тузоқ ипларини қирқа бошлади. Мушук назарида каламуш имиллаб ишлаётганга ўхшаб кўринди.

Мушукнинг тоқати тоқ бўлиб деди: – Мен сенинг аҳдингга ишонган эдим. Энди мақсадингга эришганингдан кейин берган сўзингдан қайтмоқчимисан? Лекин билиб қўйки, ваъдага вафо, аҳднинг бузилмаслиги оғир кунларда sinalади... Мени кечир деб ёлворилларга қарамай, зулмдан қўл торта олмаган, афв этиш қўлидан келмаган одам яхши ном қозониш неъматидан маҳрум ва мард одамлар орасида юзи қора бўлади. Аммо хиёнат қилганлар ва ёлғондан қасам ичганлар тўхтовсиз жазога мустаҳиқдилар.

Каламуш деди: – Билиб қўй, дўстлар икки хил бўладилар: биринчилари – ўз ихтиёрлари билан самимий дўст бўлганлар; иккинчилари – мажбурият

ва зарурият юзасидан ахду паймон боғлаганлар. Буларнинг мақсади фойда кўрмоқ ва зарардан қочмоқдир. Лекин самимият ва садоқатга асосланган дўстлик ҳамиша, ҳар ерда ва ҳар шароитда ишончли бўлади; зарурият ва мажбурият натижасида пайдо бўлган дўстлик эса ундай бўлмайди. У дарё каби гоҳ тошиб атрофни босади, гоҳ қуриб суви озайиб қолади. Мен берган сўзимнинг устидан чиқаман, лекин ўз жонимни сақлашни ундан афзалроқ, деб биламан. Чунки мен гарчи душманларнинг хужумидан сенинг ёрдамнинг туфайли қутилиб қолган ва шунинг учун сен билан келишишга мажбур бўлган бўлсам-да, лекин сен душманлардан ҳам хавфлисан. Мен таҳликани даф этиб, хатарли ишларнинг олдини олиш учун сен билан муроса қиялман, бу – вақт ва замон тақозоси билан қилинган бир тадбирдир. Ҳар ишнинг ўз ери, ҳар соатнинг ўз ҳукми бордир. Вақтни ўтказиб, мавқеини қўлдан берган одамни узоқни кўрадиган одам деб бўладими?! Мен албатта бандларингни кесаман, лекин бир асосий бандни жонимнинг гарови сифатида сақлаб тураман. Уни менга хужум қилишдан муҳимроқ иш билан бўлиб, ўз жонинг ғамини еб қолганингагина кесаман. Ана шунда сен банддан озод бўласан, мен ҳам сендан қутиламан.

Каламуш айтганини қилди – ҳамма бандларни қирқиб, биттасини қолдирди. Тонг отиб, уфқдан қуёш бош кўтара бошлади. Бироздан кейин узоқдан овчининг келаётгани кўринди.

Каламуш деди: – Энди охирги бандни кесмоқ, ваъда устидан чиқмоқ вақти келди.

Мушукнинг кўзи овчига тушиши биланоқ ўлим ваҳмига тушди, каламуш унинг ёдидан кўтарилиб кетди. Шу вақтда каламуш охирги бандни кесди. Мушук сапчиб, бир дарахтнинг устига чиқиб олди, каламуш эса бир тешикка кириб ғойиб бўлди. Овчи титилган-кесилган тўрини кўтариб орқасига қайтди.

Эртаси куни каламуш инидан мўралаб турган эди, мушукни кўриб қолди. Лекин унинг ёнига боришга журъат қила олмади.

Мушук баланд овоз билан қичқириб деди: – Эй дўстим, нега мендан хавфсирайсан? Қўлга киритилган энг яхши ноёб нарсани – дўстлигимизни сақлаб қолиш керак. Яқинроқ кел, мен яхшилигингни қайтарай, мурувват қилиб, мардлигим ва сахийлигимни кўрсатай.

Каламуш унинг таклифини қабул этмай жойида тураверди.

Мушук деди: – Дийдорингни мендан яширма ва дўстлигимизни барбод этма... Мен сен туфайли тирик қолдим, бундан буён ҳаётимни сенга бағишлайман, умримнинг охиригача яхшилигингни унутмайман ва имкон туғилиши билан сенинг яхшилигингни қайтаришга ҳаракат қиламан.

Мушук кўп ёлворди, кўп ялинди, лекин сўзлари каламушга қор қилмади.

Каламуш жавоб берди: – Зоти душман бўлиб дўстликдан лоф урганларга, дилида ғаним, тилида дўст бўлганларга ишониб бўлмайди. Иккимизнинг ўртамизда ҳамжинслик йўқ. Кимки ўз жинсидан бўлмаганга қўшилса, қурбақадек балога йўликади.

Мушук сўради: – Қурбақага нима бўлган экан?

Ҳикоят: Каламуш деди: – Бир сичқон ўрмон четида яшар эди. Шу атрофдаги булоқда бир қурбақа умр ўтказар эди. У гоҳ-гоҳ булоқ четига чиқиб ҳаво олиб ўтирар ва ўзини булбул фаҳмлаб, ёқимсиз овоз билан сайрар ва хушовозли қушларнинг энсасини қотирар эди...

Бир куни сичқон ўз инида бир иш билан машғул эди. Қурбақанинг носоз овозини эшитиб ҳайрон бўлди, хонанданинг юзини кўрмоқчи бўлиб ташқарига чиқди ва унинг хунук башараси-ю, бемаъни ашуласидан таажжубланиб қўлларини бир-бирига уриб, бошини қимирлата бошлади. Қурбақа бу ҳолни кўриб, у менга таҳсин қилаётир, деб хурсанд бўлди ва

сичқон билан ошно бўлиш орзусига тушди. Хуллас, сичқон билан қалин оғайни бўлиб олди. Улар бир-бирларига ажойиб ҳикоятлар айтиб бериб, вақтларини чоғ этар эдилар.

Бир куни сичқон қурбақага деди: – Неча вақтдан бери сен билан суҳбатлашгим келиб, булоқ ёнига келсам, сен сув остида бўласан, қанчалик баланд овоз билан чақирсам ҳам эшитмайсан.

Қурбақа деди: – Тўғри айтасан, мен ҳам кўпдан бери шуни ўйлайман. Баъзан мен қирғоққа чиқиб сени тополмайман, сен бошқа тешиқдан чиқиб кетган бўласан. Мен анчагача мунтазир бўлиб ўтираман. Энди бу ишнинг тадбирини ҳам ўзинг кўриб, муаммони ўзинг ҳал этасан.

Сичқон деди: – Энг яхши тадбир шуки, мен бир узун ип топаман, унинг бир учини сенинг оёғингга, иккинчи учини ўзимнинг оёғимга боғлайман. Ҳар вақт сувнинг лабига келиб, ипни қимирлатсам, дарҳол чиқасан. Агар сен ҳам менинг ёнимга келмоқчи бўлсанг, ипни тортиб мени хабардор қиласан.

Икковлари ҳам бу тадбирни маъқул топиб, кўп вақтгача шу усул билан бир-бирларидан хабардор бўлиб, кўришиб юрдилар. Бир куни сичқон сув ёқасига келди, қурбақани чақириб суҳбат қилай деб турган эди, ногоҳ бир қарға бало-қазодек хаводан тушиб, сичқонни кўтариб учди. Оёғидан ипга боғланган қурбақа ҳам у билан хавога кўтарилди. Сичқон қарға тумшуғида, қурбақа эса пастроқда осилган ҳолда учиб борар эдилар. Бу ҳолни кўрган одамлар ҳайрон бўлиб дер эдилар: – Ажаб ҳолат, қарға ўз одатига хилоф равишда қурбақани олиб кетяпти, ахир, ҳеч вақт қурбақа қарғага ов эмас эди-ку. Сичқон билан дўстлигининг касофатидан қурбақа бу балога мубтало бўлибди. Кимки ножинсга қўшилса, жазоси мана шундай бўлади.

Мушук деди: – Суҳбат қилишга рағбатинг йўқ экан, нима учун аввал мендан дўстлик талаб қилдинг?

Каламуш деди: – У маҳалда шунга муҳтож эдим. Ақлли одам оғир аҳволга тушса-ю, душманнинг ёрдами билан фалокатдан қутилмоғи мумкин бўлса, душман билан яқинлашиб, унинг кўмагидан фойдаланади. Шунингдек, дўстдан зиён кўрса, ундан узоқлашади. Ҳайвон болалари ҳам сут эмадиган вақтларида оналари билан бирга юрадилар. Сутдан айрилгач эса, ҳеч нарса бўлмагандек, улардан узоқлашиб кетадилар. Ақлли одам буни душманлик демайди. Ақл эгалари ҳамиша ўз ишларини замонанинг тақозоси ва ҳаёт талабини ҳисобга олиб қиладилар; замон ва маконни назарга олиб тадбир кўрадилар, дўст-ошно билан, рақиб-душман билан қандай муомала қилишни, вақтида меҳрибонлик кўрсатиб, вақтида қаттиққўл бўлишни биладилар. Ўзинг биласанки, сен билан бизнинг асл зотимиз ва табиатимиз бир-бирига тамомила қарама-қаршидир, бир-биримизга душманмиз. Зарурият юзасидан пайдо бўлган дўстлигимизга ишониб бўлмайди, зарурият ўртадан кўтарилган замон дўстлик адоватга айланиши муқаррар. Ахир, каламуш жинси учун мушукдан кўра даҳшатли душман йўқдир. Ҳар иккимиз ўлимдан халос бўлмоқ учун мажбуран сулҳга келган эдик. Энди эса зарурат йўқолди, демек, яна қадимий хусумат пайдо бўлди. Мен сени ўзимга дўст деб ҳисобламайман, энди сенинг яқинлашишингдан кўзлаган мақсадинг менинг лаззатли гўштимни ейишдир. Лекин мен қурбон бўлишни хоҳламайман. Кучсиз кучлидан, заиф қувватлидан узоқ бўлиши керак. Кел, гапни қисқа қилайлик, иккимиз икки ёққа қараб кетайлик.

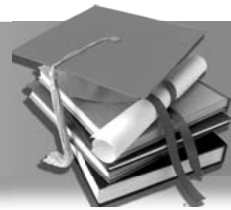
Мушук хафа бўлиб, кўзига ёш олди...

Шундай қилиб, мушук каламуш билан абадий видолашди.

Зарурият натижасида душман билан дўстлашиб, фурсатни қўлдан бермаган ва ўз мақсадига етгандан сўнг эҳтиётли бўлиб, ўз жонини саломат сақлаб қолган ақлли каламуш ҳақидаги ҳикоят шундан иборатдир.

Форс тилидан Суйима ҒАНИЕВА таржимаси

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Усмон ҚОБИЛОВ

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА “ЮСУФНОМА” МАВЗУСИ

Аннотация: Ушбу мақолада Шарқ, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётида катта ўринга эга бўлган “Юсуфнома” мавзуси талқинига эътибор қаратилган. Унда “Юсуфнома” мавзуси бошқа мумтоз асарлар билан қиёсий таҳлил этилган.

Аннотация: В настоящей статье анализируется интерпретация темы “Юсуф-наме”, имевшей особое значение в восточной, в частности, узбекской классической литературе. В ней сопоставляется тема “Юсуф-наме” с другими классическими произведениями.

Annotation: In the present article the attention of interpretation of the theme “Jusufname”, taking a special place in East, namely, the Uzbek classical literature is paid. In it it is comparative analysed a theme “Jusufname” with other classical products.

Таянч сўзлар: истиқлол ва бадиий адабиёт, “Юсуфнома”, сайёр сюжет ва образ, қиёсий таҳлил, адабий тасвир, эпик талқин, рамз ва мажоз.

Жаҳон бадиий-эстетик тафаккури таракқиётида ўзбек классик адабиёти муносиб ўрин эгаллайди. Ўзбек адабиётида дунё халқлари сўз санъати билан туташ нуқталар ҳам кўп. Шулардан бири “Юсуфнома” мавзуси талқини ҳисобланади. Адабиётшунослик илмида ушбу мавзу бадиий талқини масаласида бир қатор илмий тадқиқотлар яратилган. Аммо муаммонинг муҳимлиги шундаки, “Юсуфнома” дунё халқлари адабиёти учун доимий мавзу бўлиб келганлиги сингари адабиётшунослик ва адабий-эстетик қарашларнинг ҳам бардавом манбалари сирасига киради. Маълумки, Шарқ классик адабиётида сайёр сюжетли асарлар туркуми мавжуд. Бунда бир фабула ва ёки бир хил номдаги образлар иштирокидаги хилма-хил асарлар, одатда, шу типли ижод намуналари сифатида баҳоланади. Жумладан, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Искандарнома” каби мавзуларда Ўрта асрлар Шарқ адабиётида кўплаб бадиий асарлар вужудга келган. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу асарлардаги мавзу ва образлар бир хиллиги фақат ташқи белгиларига кўра бўлиб, аслида, уларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил асарлар саналади. Худди шундай сюжет ва образлар миграцияси ҳодисаси “Юсуфнома”га ҳам тегишлидир. Энг муҳими, юқорида номлари қайд этилган асарлар сайёр сюжет сифатида, асосан, Шарқ халқлари адабиётларида кенг тарқалган бўлса, “Юсуфнома” эса жаҳон халқлари бадиий тафаккурини ҳам қамраб олганлиги билан характерлидир. Бунинг сабабларидан бири,

фикримизча, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Вомиқ ва Узро” сингари асарларнинг келиб чиқиши Шарқ халқлари оғзаки ижоди ва ёзма манбаларидаги анъаналар билан боғлиқ бўлса, “Юсуфнома” туркуми қадим илоҳий манбалар асосида шаклланганлиги билан изоҳланади. Шунингдек, бундай манбалардан ўзлашган бошқа бир бадиий сюжетлар туркуми ҳам “Юсуфнома”лар сингари кенг қулоч ёйганлигини хотирга келтириш қийин кечади. Эҳтимол, бу сюжет мавзусига ўхшаш ёки яқин турдаги фабула ўзга диний манбалар, хусусан, буддавийлик китобларида ҳам учрар, лекин мавжудлари ҳам тамоман бошқа тип талқин асарлари ҳисобланади. Ҳатто айни мавзу ва сюжет тасвирланса ҳам ифода, руҳ, моҳият ғайри мотивларни келтириб чиқарар эди. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш керакки, қайд этилган сюжетлар қандай маънода изоҳланишидан қатъи назар, дунё халқлари бадиий тафаккурининг энг қимматли ёдгорликларидан саналади.

“Юсуфнома” туркуми моҳиятан “Искандарнома” билан қайсидир жиҳатлардан яқинлик касб этади. Чунки “Искандарнома”да ҳам Искандар Зулқарнайн якка олийшоҳ қаҳрамон этиб тасвирланади. Бунда Искандар ижтимоий глобал масалалар, яъни адолат ва одиллик посбони тимсолида кўринади. Бадиий талқинларда Искандар жаҳон шоҳи сифатида тасвирланади. Бундай хусусият “Юсуфнома”га ҳам хос бўлиб, фақат унда илоҳий ишқ Юсуф тимсолини рўёбга чиқаради. Бунда Юсуф ўзи ишқ ва ошиқ, ўзи маъшук образ сифатида барча масалалар етакчиси бўлиб гавдаланади. Яъни образлар бадиий талқинини бирида ижтимоий-сиёсий, иккинчисида эса маърифий-ишқий мавзу таъмин этади. Янада аниқроқ этиб айтадиган бўлсак, Искандар – мажозий маънода жамият бошқаруви, одил ҳокимлик тимсоли, Юсуф эса ҳусн ва ишқ бобидаги мажозга бадиий ифода бўлиб келади. Бу мумтоз шеърятда лирик кечинмаларга асос сифатида талқин этиладиган “шоҳи мулк” ва “шоҳи ҳусн” тимсоллари тасвирига рамз вазифасини ҳам бажаради. Яъники, илоҳий зухуротнинг икки хил тажаллиси шу икки образ-тимсолда ифодалаб берилади. Иккинчи томондан эса ҳар иккала сюжетнинг мумтоз адабиётда бино бўлиш манбалари ҳам бир. Алишер Навоий “Тарихи мулки Ажам” асарида Искандарга баҳо берар экан: “Валоят била ҳикмату шоҳлик, Нубувват ишидан ҳам огоҳлик”да эканлигини таъриф этади. Мумтоз адабиётдаги “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” мавзулари билан таққосланганда эса “Юсуфнома” ўзгача бир руҳият ҳосил қилади. Масалан, кейинги тадқиқотларда Фарҳод образи комил инсон тимсолига прототип сифатида қаралаётган бўлса, Лайли ишқ жамолига тимсол деб баҳоланмоқда. Ширин шу комиллик белгиси, Мажнун эса ишқ сурати жазбасидан масту мустағрақ дил тимсоли тарзида таъриф этилмоқда. Яъни, адабиётшунос Нажмиддин Комилов таъбири билан айтилганда, “Мажнун – Ҳақ жазбаси теккан, Ҳақ жамолини кучли шавқ билан соғинган солиқ тимсоли бўлса, Лайли илоҳий тажаллиёт нури порлаган ўша “мазҳар”дир”.¹ Бу асар образларида ҳақиқат ифодаси учун мажоз башар оламидан танланган бўлса, “Юсуфнома” эса бундай тасвир учун гўё атай тайёр бўлган воқелик ҳисобланади. Бунда, яъни Фарҳод, Мажнун, Вомиқ образлари тасвирида висол дунёвий ишқ камолоти билан амалга оширилиб бўлинмаслигига ишонч пайдо бўлади. Шу боис бу қаҳрамонларнинг дунёвий айрилиқ лаҳзалари фано матлабидир. Содда қилиб айтилганда, ушбу ишқ жуфтликларининг мавжуд ҳаётдаги “айрилиқ они” боқий оламдаги васл сурури саналади. Ҳеч бир фалсафа ёки талқин ишқ бобини бу қадар муборак тарзда тафтиш этиб бера олган ҳам эмас. Бунда ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам, ишқ ҳам завол кўрмайди. Ўз мукаррам

¹ Комилов Нажмиддин. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – 320 б.

ва барнолиги билан абадиятга дахлдорлик касб этиб бораверади. Бу донишманд Шарқ оламининг бадий-фалсафий тафаккур тараққиётидаги улкан кашфиёти ҳамдир. Бу масала талқинида “Юсуфнома” туркуми ҳеч нарса ютқазмайди. Унда “азал котиб”ларининг муқаррар ёзиқлари бор. Чунки “Юсуфнома”даги бирор бир ҳаракат тасодиф туфайли содир бўлмайди. Барчаси “тақдири азал” белгилаб қўйган қарорларнинг сўзсиз ижросидир, холос. Юсуф кудукқа ташланиши лозим эдими, ташланди. Арзимас ақчага сотилиши керак эдими, сотилди. Зиндонбанд этилиши зарур эдими, зиндонбанд этилди. Зулайҳо билан топишиши шарт эдими, топишди. Яъқуб билан қайта учрашиши тақдир этилган эдими, учрашди. “Юсуфнома” бошқа сайёр сюжетга эга ёки ишқий-ижтимоий мавзуларни талқин этган асарлардан фарқли равишда тарихан ниҳоят узоқ асрларга бориб тақалади. Бу тимсол ва воқелик қадим илоҳий манбалар Таврот, Инжил, Қуръон саҳифаларида дарж этилганлиги маълум. Шарқ, жумладан, ўзбек мумтоз адабиётида ҳам “Юсуфнома” анъанаси учун Қуръон пойдевор ҳисобланади. Шундан бўлса керак, унда Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун образлари сингари ишқ талқини “фано водийси”даги фироқ ёки Отабек ва Кумуш каби “висол”нинг маълум муддат давом этиши ҳоллари тасвирланмайди. Яъни “Юсуфнома”да ишқий саргузашт ҳам, ота ҳажри ҳам тақдир белгилаганидек васл айёми билан яқун топади. Чунки Юсуф тарихий шахс ва бадий образ сифатида ҳам одамзод учун қайсидир жиҳатлари билан ибрат бўлмоғи лозим эди. Шунинг учун Юсуфнинг ишқ, ҳажр, тухмат, разолат, кибр, қўйингки, қисмат ва ҳаётнинг барча машаққатли синовларидаги саботи қадрдон бир тимсол-сиймога айлантиради. “Юсуфнома” нубувват ҳалқаси қиссалари билан қиёс этилганда ҳам батамом суратда ўзига хослигини намоён этади. Масалан, аҳли нубувват тарихида Юсуф ва Зулайҳо сингари жуфтлик Одам ва Ҳаво, Иброҳим ва Сора, Сулаймон ва Билқис каби ишқий саргузаштларда ҳам учрайди. Аммо уларда ҳам ишқ мазҳари “Юсуфнома” сингари ошиқ тимсолида ифодаланмайди. Яқинлик фақат Одам, Иброҳим, Сулаймон ва бошқа набийлар (юз йигирма тўрт минг) эғнида “нури нубувват” акс этишида кўринади. Шу “нур” туфайли севимлилик юз беради. Масала Ҳақ “нур”ни илк борлик сифатида бино этганлиги ва унга бўлган муҳаббат туфайли борлик оламлар яратилганлиги моҳиятига бориб тақалади. Яъники, инсон ва борликқа муҳаббат Ҳақнинг ошиқлигига ошиқлик, деб қаралади. Бу талқин нубувват хайлининг ҳам барчасига тааллуқли бўлса-да, улар бадий адабиётда Юсуф сингари “ҳуснобод” тимсолига мажоз тарзида эмас, балки табиий бир туйғу сифатида тасвир этилади. Фикримизча, Юсуф тимсолида ишқ мазҳарини идрок этиш масаласи, шубҳасиз, тасаввуф адабиётидаги бадий талқин маҳсулидир. Шарқ адабиётида нубувват ичра фақат Юсуфгина шундай талқинга сазовор бўлган тимсолдир. Бунда Юсуфнинг илоҳий манбаларда беҳад гўзал ва барно шахс сифатида таъриф этилиши асос бўлиб хизмат этган. Иккинчи томондан, мумтоз тасвирларда Лайли, Ширин ёки тарсо (Шайх Санъон) кабиларнинг шундай тимсол бўлиб келишида эса талқин мазҳарни башарий образларда акс эттирганлиги билан изоҳланади. Тўғри, баъзи манбаларда гўзаллик бобида Ҳаво Юсуфдан-да юз чандон зеболиги қайд этилади. Бунинг устига, Ҳаво ёр-маъшуқа тимсолига мантиқан ҳам мос келади. Бу масала талқинида мазҳар нима сабабдан Ҳавода эмас, балки айнан Юсуф образида акс эттирилиши лозим кўрилган деган савол туғилиши табиий. Биринчидан, Шарқ адабиётида жамол тажаллиси, ишқ мазҳари учун тимсол ёки рамз танлашда шахс, предмет масалаларида тафовут бўлмайди. Бунда фақат асосли бадий мантиқ, ҳақиқат ифодасини том маънода акс эттира оладиган мажозгина роль ўйнайди. Шарқ мумтоз адабиётида эса бундай мажоз ифодалари кўп.

Улар гоҳ шахс-сиймо, гоҳ нарса-предмет, гоҳ жонзот образларида рамз-тимсол бўлиб келаверади. Бунда Рухнинг Мутлоқ Рухга интилиши, тобелиги сингари “ошиқни ҳам маъшуқага айлантирадиган” ҳолат ифодаси кифоядир. Шундан, бундай тасвирлар ифодаси учун Юсуф, Лайли, Ширин шахс тимсолларига, гул, шамъ, қамишзор, денгиз нарса-предметлар мажозига объект бўлиб келади. Зулайҳо, Мажнун, Фарҳод ёки булбул, парвона, най, хум образлари эса шу маъхарлик ҳақиқатларига далил ва чин бир ошуфталиқдир. Шундан Ҳаво бадиий талқинларда Юсуф сингари ишқ маъхари этиб олинмаган кўринади. Шу жиҳатлари билан ҳам “Юсуфнома” ёки бошқа мавзулар алоҳида хусусиятларга эга бўлади. Туркий-ўзбек адабиётида ушбу мавзу битта дoston (Дурбек “Юсуф ва Зулайҳо”), битта бадиий қисса (Рабғузий “Юсуф Сиддиқ алайҳиссалом қиссаси”), битта тарих (Навоий “Юсуф алайҳиссалом”) ва VI-VII асрлардаги мумтоз шеърят сатрларида рангин поэтик манзара ижрочиси сифатида тасвирланиб келинди. Ушбу бадиий талқинлар шуни кўрсатадики, “Юсуфнома” мавзусининг илоҳий китоблардаги илк сюжетлари санъат, хусусан, сўз санъати учун ҳам ўчмас бир хазина манбаи ҳисобланади. Шу боис айтишимиз мумкинки, ҳар бир ижодкор, мухит, давр, замон, ҳаёт ўз “Юсуфнома”, “Фирокнома”, “Мехнатнома”, “Ишқнома”, “Дарднома”ларига, Юсуф, Мажнун, Фарҳод, Вомиқ сингари қаҳрамонларига эгадир. Эътиборли жиҳати шундаки, Шарқ адабиётида бундай асарлар ҳақиқат талқинларининг мажоз ифодаси учун энг мақбул бадиий воқелик, сюжет ва тимсоллик хусусиятларига эга эканлиги билан ҳам ижодкорларни ўзига мафтун этган. Уларда ишқ учун “маъхар”лик ҳам (Юсуф, Ширин, Лайли, Узро), ошиқ учун “манзар”лик ҳам (Зулайҳо, Фарҳод, Мажнун, Вомиқ), маъшук учун “маъхар”лик ҳам муҳайёдир. Чунки Шарқ адабиёти ҳақиқат талқинига мос ва хос мажоз ифодасини тайин этганлиги ҳамда улар орасидаги монандлик, уйғунлик, мантиқ бирлигини таъминлаганлиги билан ҳам бетакрордир. Бунда Шарқ, хусусан, ўзбек мумтоз адабиёти лирик тасвирларда ҳақиқатнинг мажоз ифодаси учун “май”, “жом”, “соқий”, “юз”, “хол”, “хат”, “лаб”, “зулф” каби рамз тимсолларидан қандай фойдаланган бўлса, эпик талқинларда Юсуф, Фарҳод, Мажнун, Лайли, Вомиқ сингари образлардан ҳам шундай фойдаланади. Туркий-ўзбек мумтоз шеъриятида бу мавзуга мурожаат этмаган шоирни учратиш амримаҳолдир. Лекин умумий тарзда олиб қаралганда, Мавлоно Атоий билан Алишер Навоий шеъриятида бу образ талқини бошқаларга қараганда унумлироқ бўлиб кўринади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Юсуфнома” мавзуси бадиий адабиётнинг барча тур ва жанрлари учун дилдор туйғу ва руҳбахш кечинмалар манбаи бўлиб хизмат этади. Бадиий адабиётга ошно дилларга ором бағишлайди. Кўнгил ва рух маърифатини оширади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т.: “Ёзувчи” нашриёти, 1990. – 235 б.
2. Атоий. Девон. – Т.: “Фан” нашриёти, 2008. – 319 б.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
4. Комилов Нажмиддин. Хизр чашмаси. – Т.: “Маънавият”, 2005. – 320 б.
5. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат (Атойининг поэтик маҳорати). – Т.: “Фан”, 1995. – 154 б.

Феруза РАЖАБОВА

АРОСАТДАГИ ШАХС ФОЖИАСИ ТАЛҚИНИ

Аннотация: Мақолада Н.Эшонқулнинг “Хаёл тузоғи” асаридаги реал ҳаётда ўз ўрнини тополмаган, савдойи шахснинг аччиқ тақдири таҳлил этилади. Асар қаҳрамони Воқиф характерининг зиддиятли қирралари чуқур психологизм орқали очиб берилади.

Аннотация: В данной статье исследуется трагическая судьба героя произведения Н.Эшонкула “Капкан фантазии”, человека, не нашедшего свое место в реальной жизни. Через глубокий психологический анализ раскрывается противоречивый характер Вакифа.

Annotation: Not only the tragic life of man in personality of main hero Vakif in N.Eshonkul’s work named “The trap of imagination” is learned in given article but also contrast distinctions in his character is shown from deep psychological point.

Таянч сўзлар: ҳикоя, қисса, хаёл, услуб, модернизм, психологик таҳлил, йўқлик, хаёлий бино, қиёфасиз одам, рамзийлик, руҳий олам.

Таниқли адиб Н.Эшонқул “Хаёл тузоғи” асарини ўзининг “Ялпиз ҳиди” тўпламида ҳикоялар сирасига киритган.¹ Аслида, бу асар ғоявий-бадий “юк”ининг салмоғи ва жанрий белгиларига кўра қиссага хос хусусиятларга эга. Зеро, қисса – ҳикоя билан роман орасидаги жанр бўлгани боис гоҳо улардаги баъзи хусусиятларни ижодий қабул қилади, тасвир ва ифодада қисман синтезлашади, янгиланиб боради. Дарҳақиқат, айрим ҳикояларда қиссага хос эпик баён ва эстетик моҳиятнинг акс этиши бадий ижодда фавқулодда ходиса эмас. Бинобарин, “қиссада қаҳрамон ҳаётининг бир босқичи каламга олиниб, унинг марказида қаҳрамон туриши”² бу асарда ёрқин кўринади.

Ушбу қиссада Н.Эшонқул услубига хос муҳим бир хусусият акс этган. Бу адиб асарларида анъанавий реалистик ва ноанъанавий замонавий тасвир тамойилларининг ўзаро уйғунлигидир, яъни муаллиф “Уруш одамлари”, “Момоқўшиқ” қиссаларидаги реализм билан “Тун панжаралари”, “Қора китоб”, “Муолажа” асарларидаги модернизмни бадий диффузиялаш йўли билан бир асарга жамлай олган.

Воқиф характери динамикасининг илк босқичи ровийнинг у ҳақидаги тавсифида типик анъанавийликка йўғрилган: “Тўғри, унинг на ишда, на ошиқликда омади юришди, ҳамма жойда бетгачопарлиги панд берар, у эса ҳеч эгилишни истамас эди. Ойлаб ишсиз, чўнтагида пулсиз юрган

¹ Н. Эшонқул. Ялпиз ҳиди. Тўплам. — Т.: Шарқ, 2008. — Б. 370-386.

² Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. — Т.: Akademnashr, 2010. — Б. 380-381.

пайтларида ҳам ҳеч тушқунликка тушмаганди. У палла Воқиф эҳтиросли ва кўнгли тоза йигит эди”.³ Бу тасвирда қаҳрамон сажиясининг зоҳирий жиҳатлари, оддий одамларга хос типологик хислатлар Воқифдаги бирон фавқулодий белгига ишора қилинмайди, аксинча, “эҳтиросли ва кўнгли тозалиги” ундаги ижобийликни таъкидлайди. Аммо характер ривожда иккинчи босқичдаги телбанамо ва савдойилик сабабларига реал ҳаётдаги турмушда замин яратилиши мантиқан англашилади.

Назаримизда, Воқифнинг бу оламдан юз ўгириб, ақлдан оза бориши ва бедарак йўқолишини асословчи сабаблар ва вазиятлар етарли эмасдай. Негаки, у севган қизи Робияга уйланишга унинг ўжар отаси дастлаб қаршилиқ қилгани, “бошпанасиз, ижарама-ижара изғиб юргани”, нуфузи йўқ рўзномада ишлашга мажбур бўлгани ва бўлим мудирининг “бўлимдаги энг бебош сизсиз”, дея танбеҳ бериши ровий муаллиф таъбиридаги “иродаси ва фикр юритишига ҳавас қилгудек” бу йигитнинг бирданига фожиавий йўлни танлаши бироз эриш туюлади. Шунга қарамай, муаллиф иродаси суст, эътиқоди беқарор шахснинг маънисизлик маскани – ҳаёл олами гирдобадаги аянчли ҳолати ва қиёфасиз “қиёфа”сини чуқур психологик ракурсда модернистик тасвир орқали кўрсатишга эриша олган.

Маълумки, инсон сийратининг бутлиги вужуд (жон қафаси), ақл (инсонийлик моҳияти) ва руҳ (абдийлик) яхлитлигида шаклланади. Буларнинг биттасига путур етса, инсон ўзлигидаги табиий мувозанат бузилади. Воқиф – ана шу ноқис ҳолатга гирифтор шахс. Ақлининг дарз кетиши билан юзага келган бўшлиқ уни аросат – абсурд йўлларга бошлайди. Бу жараёнда руҳ феномени ҳал қилувчи омилга айланади. Чунки таннинг барча қаршилиқларини ақл енгса, ақлни руҳ софлаштиради ва беҳушлиқ ҳолати намоён бўлади. Руҳиятда замон тушунчаси йўқ, макон бор, шакл тушунчаси йўқ, мазмун бор. Дарҳақиқат, Воқиф йўқолгач, кўним топган маконнинг рамзий ва мавҳумлиги (йўқлик), мазмуннинг маънисизлиги модернистик услубнинг муҳим белгисидир. Бу хусусиятлар талқини кундалик дафтардаги ёзувлар мазмунини ташкил этади. Воқиф тафаккуридаги таназзул ва ғалати тасаввурларида шахар марказидаги салобатли, ҳаёлий бино хусусидаги фикрлар катта ўрин тутди. Чунки бино Воқиф яшаётган дунёнинг кичрайтирилган модели бўлиб, муҳим бадиий функция бажаради: “Бугун ҳам ишга боришда бинонинг олдидан ўтдим, назаримда, бино кечагига қараганда бироз катталашгандай туюлди. Қизиқ, дарвозаси ҳам бироз кенгайган эди” (373). Бу ўринда бинонинг тобора “катталашиб”, дарвозасининг “кенгайиб” боришидаги киноявий оҳангга яширинган тағмаёнони англаш қийин эмас: булар реал ҳаётдаги носозлик ва ёвузликнинг қаҳрамон ҳаёлида суратланишидир.

Қиссақаҳрамони идрокидаги парокандаликни яна даравшанлаштиришда қон ва болта деталларининг рамзий талқинлари ҳам характерлидир. Бу тушунчаларнинг рамзийлик моҳиятидаги салмоқли ижтимоий-эстетик босим қиссанинг умумий мазмунини қабартиб кўрсатишга хизмат қилади. Бу жараёнда туш детали воқеа ва руҳий ҳолатни уйғунлаштирувчи восита ролини бажаради. Зеро, “туш – қисқа ўлимдир” таъбирининг бадиий ифодаси қаҳрамон ҳаёлий фикрлари инъикоси ўлароқ, тушда даҳшатли тарзда содир бўлиши, бежиз эмас. Зотан, туш, болта ва қон учлиги тасвирида суврат ва сийрат нисбати мавжуд. Туш – воқеа ва руҳиятнинг пардаланган суврати (шакл), болта ва қон муносабати ифодаси эса онгостидаги рамзий маъно (мазмун) зухуротидир. Буни Воқифнинг чуқур психологик таҳлилга

³Назар Эшонкул. Ялпиз ҳиди. Қиссалар ва ҳикоялар. — Т.: Шарқ, 2008. — Б. 370. (Кейинги кўчирмалар шу китобдан олинди, қавс ичида саҳифаси кўрсатилади. — Ф. Р.)

эврилган сўзларида ёркин кўрамиз: “Уйқумда ҳаловат бўлмапти. Кўзимга ҳар хил шарпалар кўринади. Кундузлари кимга қарамай, у кўйнига жуда ўткир болта солиб юргандай туюлаверади. Мен унинг (бўлим мудирининг – Ф.Р.) ён чўнтагида хийла катта болта борлигини сездим. Ишдан кейин бироз дам олиш учун телевизор кўйган эдим, болта ясайдиган қандайдир устахонани кўрсатишди. Мухбир болтани роса мактади: “Болта ҳатто тошни ҳам кесиб ўтади”, – деди у. Агар тошни кесса, одамнинг бошини кесиши ҳеч гап эмас” (379).

“Қон” бадиий ижодда кўпинча даҳшат ва ўлим белгиси сифатида қўлланилиб келинади. Муаллиф ушбу қиссасида ана шу анъанани ижодий давом эттириб, “қон”ни қаҳрамон фожиасига ишора қилувчи атрибутга айлантиради. Бир пайтлар қамоқхона бўлган ишхонада “қон ҳиди”нинг анкиб туриши, “жўмракдан сув ўрнига кип-қизил қон отилиб чиқиши”, ҳамкасбларга “хаммангизнинг кўлингиз қон” дея бақариши, “дорилфунун ўқитувчиси қўлларида қон оқиб турганини кўриш” лавҳалари Воқиф руҳиятидаги таҳликанинг қатор янги қирралари ифодасидир.

Тўғри, адиб эстетик концепцияси савдойиликка мубтало бўлган инсон қисматининг ўқинчи ва даҳшатини, истеъдодли аъсосини ҳимоя қилолмаган ва аксинча, жинни бўлишга мажбур этган муҳитнинг касаллик илдизларини очиб кўрсатишга йўналтирган. Шу билан бирга, Воқифнинг руҳий хасталикка йўлиқишига фақат ижтимоий муҳитгина эмас, балки шахснинг табиати, сажиясидаги заифлик, шахсидаги илинжнинг ожизлиги ҳам сабабчи эканлигини унутмаслик жоиз. Чунки ҳар бир инсон бетакрор, мураккаб хислатлар соҳиби экан, унда муайян индивидуал нуқсонларнинг бўлиши табиий ҳолдир.

Шунингдек, тасвир ва ифода ранг-баранглиги ҳамда таъсирчанлигини таъминлаган омиллардан бири, фантастик мотивлардир: туш кўриш, инсон руҳининг абадийлиги, қиёфадошлик, ҳавойи муболаға. Булардан туш фантастик талқиннинг асосий қамровли нуқтаси бўлиб, қолганлари уни тўлдиришга, изоҳлашга қаратилган.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосан ҳаёл тузоғидаги вос-вос Воқифнинг маънисизлик олами сари йўлининг манзилларини шартли равишда шундай тасаввур қилиш мумкин: ботиндаги изтироб, чуқур тушқунлик, жамиятдан бегоналашув = Йўқлик. Аммо Йўқлик ўлим эмас. Зеро, тириклар орасида ҳам, ўликлар орасида ҳам топилмаган қаҳрамон абадий тириклик тимсоли – Рух даргоҳида. Воқифдан айро қолган Робиянинг уч ойдан сўнг бедарак йўқолиши, ошиғи даргоҳига – халоскорлик манзилига йўл олишда ҳам рамзий маъно яширин.

Умуман, асарнинг мазмун-моҳияти, структурал – шакл ва ифода катламларида реалистик, фантастик, романтик ва модернистик услублар мавжудлиги синкретизмни вужудга келтирган. Булар адибнинг эстетик контекстга икки йўналишда ёндашувида акс этади: 1) анъанавий; 2) ноанъанавий (замонавий). Булардан биринчиси, нисбатан мухтасар бўлиб, унда, асосан, реал ҳаётдаги воқеаларнинг зоҳирий талқини, иккинчисида эса, руҳий оламнинг ботиний эврилишлари қамровли ва устувордир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Назар Эшонқул. Ялпиз хиди. Қиссалар ва ҳикоялар. – Т.: Шарқ, 2008. – Б. 370-386
2. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademyashr, 2010. – Б. 380-381.
3. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 47

Шаҳодатбону ИМОМНАЗАРОВА

ХАЛҚ ЎЛАНЛАРИДА ПОЭТИК ТАКРОР

Аннотация: Мақола ўзбек халқ лирикасида кенг қўлланилган бадий воситалардан бири – анадиплосиснинг поэтик такрор типларидан бири сифатидаги ўзига хос хусусиятларини ёритишга бағишланган. Унда ўлан жанрига мансуб фольклор асарлари таҳлили асосида биринчи мисра охиридаги лексик бирлик ёки сўз бирикмасининг кейинги мисра бошида такрорланиши ҳодисаси анадиплосиснинг бадий контекстдаги кўринишлари ва семантик функциялари таҳлил қилинган.

Аннотация: В статье исследуется широко используемое в узбекской народной поэзии художественное средство анадиплосис в качестве одного из типов поэтического повтора и отмечается его своеобразие. Рассматриваются виды анадиплосиса на основе анализа фольклорных произведений песенного жанра «ўлан» в контексте повтора лексических единств или словосочетаний в конце первой и начале следующей строфы, а также семантические функции данного явления.

Annotation: The article is devoted to give information about peculiar facilities as one of type of poetry repetition of anadiplosis which is one of literal means used in Uzbek national lyric poetry. In this article semantic functions and forms in literary context of anadiplosis which is the mean of repetition of lexical unit or word combination which is in the end of the first couplet at the beginning of the next couplet on the basis of folklore works related to the genre Olan (type of song usually sings wedding) are analyzed.

Таянч сўзлар: анадиплосис, поэтик такрор, бадий контекст, ўзбек фольклори, ўлан жанри, анафора, эпифора, бадиҳагўйлик, мисра, поэтик фонетика.

Маълумки, ўзбек халқ лирикасига мансуб вербал компонентларнинг шаклланишида сўзларнинг муайян семантик майдон доирасидаги ўрни, жойлашуви, такрорийлик даражаси ва ўзаро мазмуний муносабатга киришуви муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, бадий матннинг муҳим элементларидан бири ҳисобланган такрор поэтик контекстнинг шаклланишини таъминлаб, “вокеликдан олинган ҳиссий таассуротнинг эмоционал таъсир кучини ошириш”га¹ хизмат қилиши билан характерланади. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда бадий матнда, хусусан, фольклор асарлари контекстидаги такрорларнинг поэтик стилистика компонентларидан бири сифатидаги хоссаларини ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормокда. Айниқса, халқ лирикасига мансуб асарларнинг оммалашинида профессионалик даражасига кўтарилган ўланчи, лапарчи, гўянда ва бошқа маросим кўшиқларини айтувчи фольклор ижрочиларининг индивидуал поэтик маҳорати ва ўзига хос услубини аниқлашда такрор поэтикасини ўрганиш

¹ Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – С.199.

муҳим хулосалар беради. Бинобарин, “индивидуал услуб – нутқий ифода элементларининг турли хил шаклларини қўллашга ижодий ёндашувнинг ўзига хос эстетик тизими”² ҳисобланади.

Ўзбек фольклорининг қадимий жанрларидан бири ҳисобланган ўлан матнида бадиий структурасидаги композицион функциясига кўра поэтик такрорлар қуйидаги турларга ажратилади: а) анафора; б) эпифора (катафора); в) симплока; г) анадиплосис; д) мисра ва қисм такрори.

Поэтик такрорнинг ўзига хос кўриниши “анадиплосис” атамаси юнонча “anadiplosis” – “қўшалоклаштириш” сўздан олинган бўлиб, мисра охиридаги сўз ёки сўзлар гуруҳининг кейинги мисра бошида такрорланиб келишига нисбатан қўлланилади. Асосан, фольклор асарларининг матнига хос бўлган анадиплосис поэтик воситаси бадиий контекстдаги синтактик бирликлар ва бошқа услубий воситалар билан бирлашиб, матннинг жозибadorлиги, таъсирчанлиги ва оҳангдорлигини оширишга хизмат қилади. М.Афзалов Наманган вилоятининг Чортоқ туманида яшовчи 1922 йилда туғилган Раҳмонали Ҳайдаровдан 1950 йил 7 июнда ёзиб олган қуйидаги ўланнинг биринчи мисрасидаги “ўйдим-ўйдим” такрор сўзининг иккинчи мисра бошида айнан қайтарилиши тасвирланаётган яйлов манзарасининг эмоционал таъсир кучини оширган:

Бетакайлик кенг яйлов ўйдим-ўйдим,
ўйдим-ўйдим ерларга қадам қўйдим.
 Сен эсимга тушганда, ўланчилар,
 Ичиб турган чойимни ерга қўйдим.³

Оҳангарон водийси ўланчилигида, баъзан эса айни ҳудудда қадимдан шаклланган ўланчилик анъанаси таъсирида Наманган вилоятининг бу ерга яқин жойларидаги ўланчилар репертуаридаги асарлар матнида биринчи мисранинг бир ёки икки сўздан иборат бўлиши ҳодисаси кузатилади. Бунда одатда ўн бир ҳижолик халқ шеъри шаклидаги иккинчи мисра биринчи мисрани ташкил этган сўз ёки сўз бирикмасига оҳангдош сўз билан бошланиши анъанага айланган. Тўпланган материаллар таҳлили шуни кўсатадики, ўланнинг бу шаклдаги тузилишга эга бўлган матнларида ҳам анадиплосис ҳодисаси учрар экан.

Анадиплосиснинг ўзига хослиги шундаки, унга кўра бу бадиий восита қўлланилган матнларда фақат битта сўз эмас, балки яхлит сўз бирикмасининг такроран ишлатилиши ҳолати ҳам мавжудлиги қайд этилган. Қуйидаги ўланнинг биринчи мисраси охиридаги “бир туп лола” бирикмаси иккинчи мисра бошида қайтарилиши банд аввалидаги поэтик мазмуннинг тўлақонли ва мукамал чиқишини таъминлаган бўлса, иккинчи мисра сўнггидаги “ўрдак бола” бирикмасининг учинчи мисра аввалида такрорланиши эса, ўз навбатида, занжирли анадиплосисни келтириб чиқарган:

Қорақова қобоғинда бир туп лола,
Бир туп лола тағларида ўрдак бола.
ўрдак бола сувсабди, тарвуз керак,
 Биз билан айтишмоққа болдиз керак.

Ўзбек халқ ўланлари матнидаги шакллари айнан бир поэтик контекст семантик майдонида бир неча хил такрор типларининг ёнма-ён қўлланилиши ҳолати ҳам кузатилади. Масалан, қуйидаги ўланнинг биринчи мисрасида “ўрамолинг” сўзининг мисра боши ва охирида қўлланилиши, шунингдек, “ўнг” ва “ўн” сўзларининг учинчи мисра боши ва охирида келиши анафорик такрорнинг ёрқин намунаси бўлса, бу сўзнинг дастлабки мисра охири ва иккинчи қатор бошида такроран ишлатилиши анадиплосисни юзага келтирган:

² Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: ГИХЛ, 1982. – С.35.

³ ЎзФ А Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1101.

Ўрамолинг деганда, ўрамолинг,
Ўрамолинг тўйларда ўрамадинг.
Ўнг кўлимни ўрок кесди, ўн ой ётдим,
 Арз-аҳволинг қалай деб сўрамадинг.

Қайд қилиш жоизки, ушбу ўлан матнида “ў” унлиси билан бошланадиган “ўрамолинг”, “ўрамадинг”, “ўнг”, “ўн”, “ўрок” сўзларининг қўлланилиши натижасида поэтик фонетиканинг муҳим унсурларидан бири – аллелтерация санъати ҳам юзага келиб, мисралараро оҳангдорлик ва мусиқий ритмнинг жозибали чиқишини таъминлаган.

Анадиплосис ҳодисасининг ўзбек халқ ўланлари бадиий контекстидаги кўринишлари ва семантик функцияларига доир изланишлар шуни кўрсатдики, поэтик такрорнинг бу кўриниши “Олти қизнинг ичида отинг...” анъанавий стилистик формуласи билан бошланувчи ўлан бандларида кўпроқ учраб экан. Чунки мазкур поэтик формула асосига қурилган ўланларнинг биринчи мисраси қиз исмини ифодаловчи антропонимнинг қофия ўрнида келтирилиши билан яқунланса, мазкур исмнинг иккинчи мисра бошида такрорланиши натижасида ўланчилар бу қиз таъриф-тавсифи, у билан боғлиқ орзу-ниятлари ва унинг ижрочилик маҳорати билан боғлиқ поэтик мазмунни ифодалайдилар:

Олти қизнинг ичида отинг Мастон,
Мастон десам, юрагим ларзон урган.
 Чини билан чақирсанг, мен борайин,
 Ёлғон билан чақирсанг, Жаббор урсин.

Олти қизнинг ичида отинг Зийрак,
 Сен Зийракни олайин молим бериб.
 Сен Зийракни олганда молим бериб,
 Ўнг тўшингда ётайин мойдай эриб.

Демак, анадиплосис бадиий воситасининг ўзбек халқ лирикасида кенг қўлланилиши натижасида шеъринг матннинг илк мисрасидаги сўз ёки сўз бирикмасининг кейинги мисра бошида такрорланиши натижасида поэтик ритм юзага келади. Натижада, ўзига хос композицион принципга асосланган поэтик конструкция ҳосил бўлиб, такрорланувчи луғавий бирлик ёки синтактик қурилма бадиҳагўйлик асносида шаклланадиган матннинг семантик ядроси вазифасини бажаради. Анъанага кўра, фольклор асарларига хос шеър типининг ўзига хос индекси вазифасини ўтайдиган бу хил такрор типи бадиҳагўйликка асосланган ўлан жанрининг бевосита жонли ижроси жараёнида янги матнларнинг шаклланишига асос бўладиган муҳим бадиий воситалар сирасига қиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – С.199.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: ГИХЛ, 1982. – С.35.
3. Рўзимбоев С., Рўзметов Ҳ. Фольклор атамалари қисқача луғати. – Урганч, 2007. – Б.5.
4. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1101.
5. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1698/10. Д.1.

 МУШОИРА

ХАЁЛЛАР КАРВОНИ ЧАЙҚАЛАР

Ҳасанбой ҲАМРОҚУЛОВ

* * *

*Дала йўлнинг тупроқ чангини
Кафтга олдим сени ахтариб.
Ялтизлардан сўраб ёлвордим,
Болалигим беринг қайтариб.*

*Анҳорларга тош билан қўшиб
Болалигим улоқтирибман.
Оқиб кетган у сувлардайин
Қайтмаслигин қайдан билибман.*

*Болалигим, учиб кетдингми,
Лайлақларнинг қанотларида?
Ялинаман, бир зумга қайтгин
Эртақларнинг оқ отларида...*

*...Болалигим илинармикан,
Ариқларга оёғим солсам?
Еки бўйи кўринармикан,
Узун қилиб аргимчоқ оссам?*

*Адашибман, бир кун эрталаб,
Болалигим эшигим қоқди.
Остонамда бидир-бидирлаб,
Жилмайганча юзимга боқди.*

*Болалигим, бу сен, келдингми
Неварамни кучоққа олиб?
Шукур, ҳаёт, шукур, тақдирим,
Қайтганинг-чун ёдингга солиб.*

* * *

Қор қоплаган оппоқ кечада
 Кўзларимдан қочди уйқулар.
 Кемтик қалбим безовта яна,
 Чулғайдилар таниш туйғулар.

Бўлсам эди оппоқ заррача,
 Қўнармидим киприкларингга?
 Лабларингдан қитиқлаб аста
 Эришардим кулгуларингга.

Бўлсам эди баҳор жаласи
 Югургилаб, қувиб етардим.
 Бўса олиб ёноқларингдан
 Вужудингга сингиб кетардим.

Илиқ офтоб нури бўлсайдим,
 Ҳар кун менга юзинг тутардинг.
 Саҳарларда тоғлар ортидан
 Ўзинг мени интиқ кутардинг.

Айлансайдим учқур шамолга,
 Сочларингни ўйнаб тўзгитсам.
 Атрофингда чир-чир айланиб:
 Эркаласам, силасам, қучсам.

Юлдузлардай сочилсам кўкка,
 Узун тунлар бирга бўлардик.
 Термилишиб бир-биримизга,
 Васлимизга тонгда тўярдик.

Кун ёришиди ойна олдида,
 Шамларим ҳам ёниб битишиди.
 Чирқиратиб, ёвуз “ёр-ёр”лар
 Сенгинани олиб кетишиди.

Андижон

Дилфуза РАҲИМОВА

ТОЛГИНА

Толим-толим баргингни
 тилдиларми, толгина,
 Танангни тилиб-тилиб
 илдиларми, толгина?

Эй, қоматин дунёга
 аллдек тиргаб турган тол,
 Дунё телбаликларин
 чайнаб, ютиб билган тол.

*Қуёи забтин, қиш қаҳрин,
қамай билдинг қалбингга,
Қуз ва баҳор дўлларин,
миндириб гарданингга.*

*Вақт йилларни қаритар –
нажмурдаҳол тан эгик.
Зулфи билан сийпалар
дард чекканда ултон, бек.*

*Мажнун деб камситсалар,
огринмагин, лолгинам,
Дард тинглашни ўргансин
сендан норлар, толгинам.*

ҚАЙНАР ҚУМҒОНИМ

*Қийновлар қўйнидан
бағримни ёриб чиқ
бардошим,
Кўзларим селидан
армоним олиб чиқ
дарддошим.*

*Дарз кетган қўнгилдан
синиқлар териб чиқ
қардошим,
Аламлар қағридан
юрагим юлиб чиқ,
қалбдошим.*

*Мунгайган дилимдан
ёғдулар элаб чиқ
дилдошим,
Изтироб измидан
бахтимни тилаб чиқ
сирдошим.*

Тошкент

Достон МАВЛОНОВ

МИНОРАЛАР ҲИКОЯТ СЎЗЛАР

*Неча аср сўйлар ҳикоят
Самарқанднинг миноралари.
Ҳар гиштида намоён гоят
Тафаккурнинг манзаралари.*

*Чарақлайди гумбазлар узра
Улғбекнинг юлдузлари шан.
Хаёлимдай тиниқ феруза
Юрагимда ёқади гулхан.*

Миноралар ҳикоят сўзлар,
 Мен интиқиб тинглайман фақат.
 Кошинлари умидвор кўзлар,
 Ҳар ғиштида шодлик ва ҳасрат.

ЧАНҚОВУЗ

Ботир жангга кетди, келмади қайтиб,
 Йиғилмай қолганди ҳатто чимилдиқ.
 Юраги бўшамас ҳар қанча айтиб,
 Ботир йўлларига келинчак интиқ.

Дардларин англамас бепоён саҳро,
 Шаҳарлар, қўрғонлар, пойтахтлар абас.
 Бир сирли эпкинга ташина дил, аммо,
 Музга-да айланган бўғзида ҳавас.

Барханлар инграйди ўтли ноладан,
 Қумлар кўча бошлар, дайдийди шамол.
 Арғумоқ уюри қочмоқда недан,
 Қудуқ – кўкка боққан ҳудудсиз савол?

Суруви ортида гўёки беғам
 Саҳронинг дардини ортмоқлаган чол.
 Минг йиллар орадан ўтганида ҳам
 Уни тушунмоқлик, барибир, маҳол.

Сирли оҳангларни ташина тинглаган,
 Унга шу саҳронинг бори – нону туз.
 Қелинчак дардига қўшиб куйлаган
 Ўша чол, саҳро, қум – оддий чанқовуз!

Навоий

Мамлакат ЎКТАМ

* * *

Оқшом чоғи. Кимсасиз бир бог,
 Йўлакларда хазонлар мунглиг.
 Муҳаббатдай чўғ юрагимга
 Қайсар тақдир санчар олов – тиг.

Етаклайди гоҳ туртиб-суртиб,
 Кўзларини чақнатиб қайғу.
 Лабларимдан ўғирлаб қулғу
 Содда руҳга туширар гулу.

Самодай кенг кўҳна дунёни
 Зада кўнглим жаранги тутар.
 Айланса-да кўзим уммонга,
 Қорачигим – олтин балиқлар.

*Зиёларин сочиб борлиққа
Ногоҳ кўкда порлади согинч.
Сукунатнинг кенг оғушида
Хайлотга жилмаяр илинж.*

Оқшом чоғи. Кимсасиз бир бог...

* * *

*Хайллар карвони чайқалар оғир
Дунёнинг завголи тош кўргонида.
Жигиллаган қумлар, тап-тақир сахро,
Сукунат ҳокимдир руҳ айвонида.*

*Гоҳида дуч келса тўзгиган боглар,
Ботқоққа ботса-да, кўринмас манзил.
Гўзал ошёнлар айтса-да эртак,
Бегубор гўдакдай қиқирлар кўнгил.*

Хайллар карвони чайқалар оғир...

Фаргона

Тошпўлат ЎРХУН

ЎЗБЕКИСТОН

*Борар йўли томирларимдек,
Дарёлари кўзим сингари,
Қадим янглиг дарахтлари тик,
Осмонлари бирам зангори,
Сўқмоқлари риштаси жоннинг
Ўзбекистоннинг!*

*Қошимдек тим тийра тунда қамар,
Бунчалар сўлимдир юлдуз нигоҳи.
Кексасин лабидан эртаклар томар,
Иймону умиддан ёруғ даргоҳи,
Шафақида сийрати тонгнинг
Ўзбекистоннинг!*

*Далалари феълим янглиг кенг,
Жўяклари қизим сочидек.
Истагани эрк бўлган элнинг
Ғурурига энди ёлчидик,
Ғали келди шавкату шоннинг
Ўзбекистоннинг!*

КЎКНИНГ КЎЛАМИ

*Кўкнинг кўлами кенг, каромати мўл,
Устунсиз осмону пиликсиз чироқ.
Хайратга солади одамни буткул,
Замин фарзандига шунчами ардоқ?*

*Муаттар орзулар, о, сомон йўли,
Ошиқлар кўзида сузади ҳилол.
Бир гулга бошпана – боланинг қўли,
Осмонда учади кўнгли бемалол.*

*Ҳаёлнинг бекатсиз боғларида ишиқ,
Умр йўлларида ҳаёт – чамбарак.
Жонга-жон улайди моҳитабон мушиқ,
Фасллар насиба тутгувчи малак.*

*Парқу булутлардан ёғилар поклик,
Шойиста ниятлар бутун бир давлат.
Зарраси зар юртда бахт – яшамоқлик,
Ғайрат армуғонин мардона замлат.*

Самарқанд

Қурбон ТўРА

БУНИ ҲАЁТ ДЕРЛАР

*Сочга оқ оралаб,
Қоғоз қоралаб,
Эликни элакдан ўтказмоқдаман,
Ҳаёт сабоқларин бир-бир саралаб,
Ўғил-қизларимга тутқазмоқдаман.*

*Эй, илму маърифат ила машғул, банд,
Қизларим – боғимда унган гулларим.
Эй, гурур бобода ҳаммадан баланд –
Улларим, алпомишсифат улларим.*

*Бу юртнинг эгаси, эртаси ҳам сиз,
Ўзбек диёри бу – бағрикенг, чўнг дил.
Ватан ичра сиз ҳам битта Ватансиз,
Лекин дуч келганга очмангиз кўнғил.*

*Буни ҳаёт дерлар,
Сўқмоқлари кўп,
Сира кўз илгамас тўқмоқлари бор.
Бу ёруғ дунёда адашганлар кўп,
Алданиб қолганлар янада бисёр.*

*Буни ҳаёт дерлар,
Гоҳида ширин,
Гоҳида дард каби оғир ҳам тахир.
Шу дамда кимнидир қуритиб шўрин,
Кимгадир бахт ато этиб тургандир.*

*Гоҳ ишинг юришмас, гоҳо юришар,
Ногоҳ кўриб қолса кўзда ёшингни.
Қаттиққўл отадай қаттиқ уришар,
Меҳрибон онадай силар бошингни.*

Буни ҳаёт дерлар...

ҚИШЛОҚ СОҒИНЧИ

*Шарофатли тонг куйчилари –
Кушлар мендан олдин уйгонар.
Сокин қишлоқ кўчаларини
Кезиб юрар субҳи саболар.*

*Қуёш дала кезар кун бўйи,
Еллар майин қўшиқ айтади.
Гиёҳларнинг оромбахш куйи
Вужудингга сингиб кетади.*

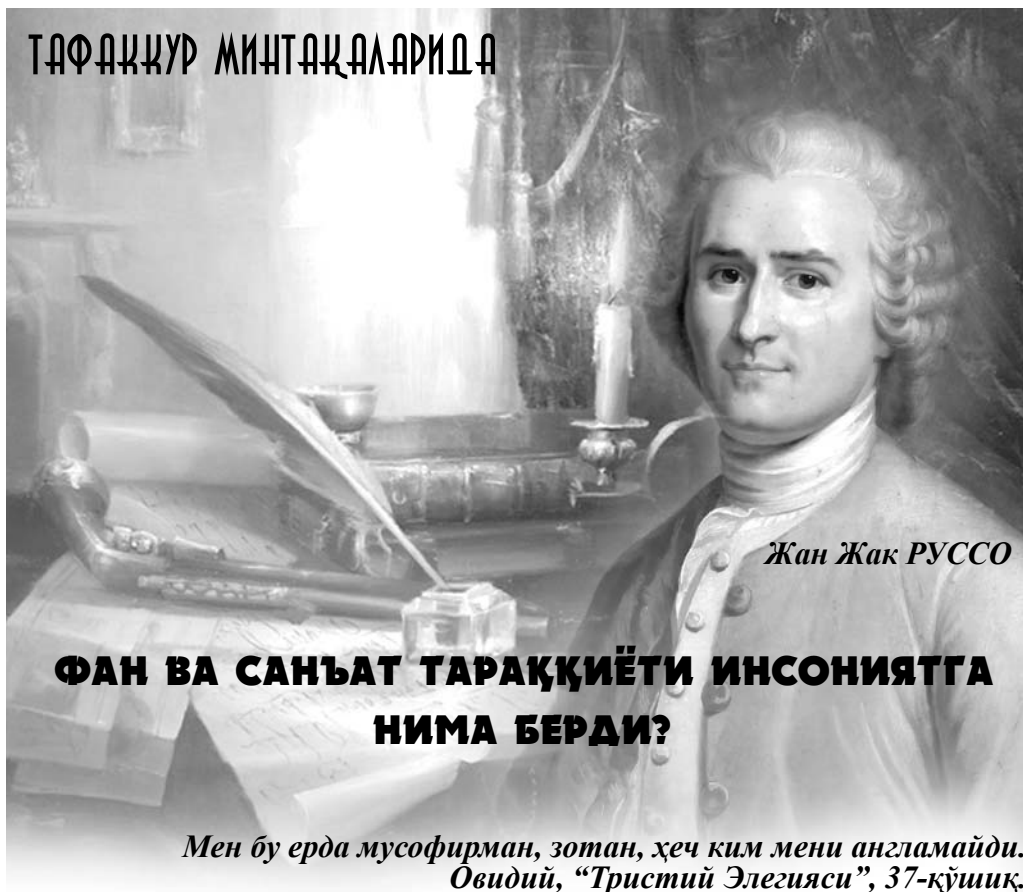
*Оқшомлари бундан ҳам гўзал,
Илиқлик бор ой нафасида.
Хаёлларга чўмилгинг келар
Мажнунтоллар қўланкасида.*

*Айтчи, бундан ортиқ нима бор,
Қани, бир зум кўз юмиб боқчи?
Юрагингни ўртаб юборар,
Узоқ кетсанг, қишлоқ соғинчи.*

Фарғона

ТАҒАҚҚУР МИҶТАҚАЛАРИДА

Жан Жак РУССО

ФАН ВА САНЪАТ ТАРАҚҚИЁТИ ИНСОНИЯТГА НИМА БЕРДИ?

*Мен бу ерда мусофирман, зотан, ҳеч ким мени англамайди.
Овидий, “Тристий Элегияси”, 37-қўшиқ.*

Фан ва санъатнинг қарор топиши нималарга олиб келди, ахлоқнинг юксалишигами ёхуд унинг бузилишига? Мана, биз биринчи галда нималар ҳақида бош қотиришимиз керак. Хўш, бу масалада кимнинг тарафида турмоқ лозим? Балки барча бамаъни одамлар каби ҳеч нарсани билмайдиган ва бундан ўз виждони олдида заррача қизармайдиган корчалонлар тарафида бўлиш жоизроқдир?

Сезиб турибманки, қаршимда турган ҳакам олдида айтмоқчи бўлганларимни баён қилиш мен учун ғоят мушкул кечади. Ахир, қандай қилиб Европадаги илм аҳли олдида илм-фанга исён қилиш, нуфузли Академия қаршисида жоҳилликни олқишлаш, фан билан машғул чин олимларга нафрат изҳор этиш мумкин? Мен бу каби зиддиятларни биладан, аммо улар мени тўхтатолмайди. Ўз-ўзимга дедимки, мен илм-фанны ҳақорат қилмаяпман, мен эзгу одамлар қаршисида эзгуликни ҳимоя қиляпман. Зотан, олим учун илм қандай кадр-қимматга эга бўлса, ҳақгўй одам учун ҳам ор-номус шундай баҳога эга. Бас, нимадан кўриқиб ўтирибман? Мени тинглаётганларнинг олиму уламолигиданми? Тан олишим лозим: ҳа, мен чўчияпман, аммо мулоҳазаларимдан эмас, уларни сўзамоллик билан тўғри ифодалай олмасликдан чўчияпман. Агар бирор мусоҳабада салгина шубҳага ўрин бўлса, одил ҳукмдорлар шу ондаёқ ҳеч иккиланмай ўзларини ноҳақ деб билганлар; ҳақгўйлар эса фақатгина маърифатли ҳакам ёхуд адолатли рақиб билан баҳслашганларидагина ишни ўз фойдаларига ҳал қилганлар.

Биз эса, Гораций айтганидек, ҳақиқатнинг кўз ўнгида бир-биримизни алдаймиз... (“Искусство поэзии”, 25).

1-қисм

Инсон ўз кучига таяниб йўқликдан юксалаётгани, тафаккур нури билан табиат зулматларини ёритаётгани, ақл-идроки билан само чегараларигача кўтарилаётгани худди қуёш янглиғ оламнинг чексиз худудида улкан қадамлар ташлаётгани, яна ҳам ўйга толдирадигани шундаки, унинг ўз-ўзини англаш учун ўз моҳиятига разм солаётгани, ўзидаги инсонни, унинг табиатини, мажбуриятларини, тақдирини билишга интилаётгани ғоят улуғвор ва гўзал манзарадир. Ушбу мўъжизалар янги авлод онгида қайтадан шаклланди.

Европа қайтадан I аср жаҳолатининг домига тушди. Ҳозирда илм-маърифат ўчоғида яшаётган бу халқлар бундан бир неча юз йил аввал жаҳолатдан баттарроқ аҳволда эди-ку. Жаҳолатдан баттар қандайдир сафсатабозлик ўзини фан дея атаб, ҳақиқий илм-маърифат йўлига қандай қилиб енгиб бўлмас ғов қўйганини билмадим. Одамларнинг ақл-хушини жойига келтириш учун инқилоблар зарур эдики, охир-оқибат, у кутилмаганда ўз самарасини берарди. Бир мусулмон (Усмонли Турк султони Маҳмуд назарда тutilмоқда – тахририят изоҳи) бу ишларни ўрнига қўйиб бажарди. Константиннинг тож-тахти кўлдан кетгач, қадимги Юнон маданиятининг барча қолдиқлари Италияга келтирилди. Ўз навбагида, французлар ҳам ана шу қимматбаҳо улуш туфайли бойиб кетди. Тез орада адабиёт ортидан фан, ёзиш санъати ортидан фикрлаш санъати эргашди. Бу кетма-кетлик, бироз ғалати кўринса ҳам, табиий эди. Зеро, у одамларга музалар билан сўзлашиш имконини берди. Бу имкон инсонларни бир-бирига яқинлаштирди, чунки у барчага бирдек ёқадиган ҳамда умумэътироф этилган санъат асарлари билан таъсир қиларди.

Худдитанакабируҳнинг ҳам ўзига хос эҳтиёжлари бор. Жисмоний эҳтиёжлар жамиятнинг асосини яратади, руҳий эҳтиёжлар эса унга фаровонлик беради. Давлат ва қонунлар жамиятдаги тинчлик ва хавфсизликни таъминларкан, улардан кўра қудратли бўлган фан, адабиёт ва санъат одамлар боғланган темир кишанларни гуллар шокиласи билан ўрайди, улардаги озодлик руҳини синдиради, уларни цивилизациялашган халқларга айлантиради. Фақат зарурат фан ва санъат тожини олға сурди, уни мустаҳкамлади. Эй қудрат соҳиблари, илм-фан неъматларини севинг, уларнинг яратувчиларига ҳомийлик қилинг! Эй сиз, тараққий этган халқлар, илм-фан неъматларини ундилинг! Эй бахтиёр куллар! Чунки сиз ўзингиз ичида бижғиётган шу нозик дид учун, сизни жамият билан осон ва тигиз боғлаётган шу мулойим, босиқ, оқилона ахлоқ учун масъулсиз; бир сўз билан айтганда, бу неъматлар сизга ўзингиз сира эга бўлмаган барча эзгуликларни инъом этади.

Мана, қанчалик ёқимли бўлса, шунчалик кам намоён бўладиган илтифотнинг бир тури: қачонлардир Афина ва Рим ўз шон-шухратига бурканган онларда шундай илтифотга ўч эди. Шубҳасизки, айнан шу илтифот боис бизнинг асримиз, бизнинг миллатимиз барча замонлар ва халқлар инқирозини бошидан кечиради. Ўзининг қатъий, ахлоқий, табиий рафторисиз фалсафий нутқ, олмонларнинг қўполлигию итальянларнинг маккорлигидан кўпда фарқ этмайди. Мана, олий табақа жамиятини мукаммалаштиришимиз, асосий машғулотларимиз натижасида ҳосил бўлган дидларимиз меваси.

Қани энди, ташқи кўринишимиз ҳамиша ботиний хилқатимизни акс эттирса; қани энди, фазилатларимиз эзгуликдан дарак берса; қани энди, баландпарвоз панд-насихатларимиз хулқ-атворимизга мос келса; қани энди, файласуф деган ном чин фалсафадан айри бўлмаса, ҳаёт янада ёқимли бўларди. Бироқ шу қадар мўл фазилатлар бамисоли анқонинг уруғи, эзгуликнинг эса дабдабали мулозимлари шунчалик кўпки, бечора оёғини базўр судрайди. Серҳашам либослар бизга кишининг бадавлат эканлигини,

бежирим нарсалар эса унинг таъби нозиклигини англатади, лекин биз бақувват ва соғлом кишиларни бошқача андозалар билан ўлчаймиз: бечораҳол кийинганни чорвадор дехқон деймиз, зарҳал либосдагиларни эса амалдорлар, деб ўйлаймиз: мана, аслида, соғлом тана нималарга ўралган бўлади. Аслида, серҳашам либос руҳнинг устунни бўлган эзгулик учун бегона. Танасидаги кучга, оёқларидаги қувватга ишонган чапдаст атлет¹ чин маънодаги эзгу кишидир: у ўз кучини намоён қилишга халал берадиган, фақатгина ноқислик ва хунукликни яширишга хизмат қилиш учун яратилган зебу зийнатларни севмайди.

Санъат феълу хўйимизни ўзгартириб, ҳис-туйғуларимизни сохта тайёр сўзлар билан ифодалашга ўргатиб улгурмаган пайтларда, руҳиятимиз содда, кўпол, бироқ табиий эди; бир қарашдаёқ турли хулқ-атвордан турфа хил характер кўринарди. Инсон табиати моҳиятан мукамал эмас, лекин одамлар ўз хавфсизликларини таъминлашни бир-бирларини осон тушунишда, деб билганлар. Бу афзаллик, гарчи бугун биз уни ҳис этмасак-да, уларни кўпгина иллатлардан холи қилган. Бугун янада айёр, маккор, таъби нозиклар санъатни муайян мақомга солишни касб этаркан, бизнинг ахлоқимизда ёлғончилик, бир хиллик урчиди, барча илм аҳли гўё бир қолипга солинди: хушмуомалалик ҳамиша нимадандир таъма қилади, орномус ҳамиша нимагадир буюради, биз эса ўз ақлу фаросатимиз билан эмас, ҳамиша қандайдир анъаналар билан иш кўрамыз. Эндиликда одамлар инсон бўлиб қарор қабул қилмай кўйдилар, доимий зарурат ва бир хил шароитга ташланган, шунингдек, жамият дея аталган оломонни ташкил қилувчи бу одамларни кудратли бир куч ўринларидан кўзгатмагунча ўз ишларида давом этаверадилар. Улар орасида нима қилиш кераклигини ҳам, ким билан муносабатга киришаётганини ҳам билмайсан: дўстингнинг чин дўстлигини билишинг учун катта воқеаларни кутишинг керак, ортик имконинг бўлмаса ҳам, кутаверасан; ахир, ўша воқеалар келиши учун ҳам дўстинг кимлигини билишинг керак-ку.

Бу ишончсизликлар ортида қанчалик кўп иллатлар занжири тортилган. На самимий дўстлик, на чин ҳурмат, на қатъий ишонч – ҳеч бири қолмаган. Шубҳа, гумон, ишончсизлик, совуққонлик, нафрат – буларнинг бари маърифатли асримиз берган, мақтаб олқишланадиган маккор ва сохта хушахлоқлик, хушмуомалалик ниқоби остига яширинган. Бирор кимса Парвардигор номини ёдга олмайди, аксинча, уни ҳақорат қилади, негадир бу ҳақоратларга қулоқларимиз ўрганиб қолган. Одамлар ўз меҳнатидан эмас, бошқаларнинг хизматидан таъма қилади. Ҳеч ким душмани билан очикдан-очик юзлашмайди, аксинча, унга енг ичида тухмат қилади. Билимсизлик хавфли қароқчилик билан ўрин алмашган. Исрофгарчилик, беномуслик авж олган; иллатлар, кусурлар эзгулик номи ила тақдирланмоқда; кун кўриш учун бу иллатларни ўзлаштиришинг ёхуд ўзингни уларни ўзлаштиргандай тутишинг лозим. Замонамиз аҳли донишларининг қуруқ сумбати кимгадир маъқул бўлса, майли, уни олқишласин; мен эса уларнинг ясама соддадилликлари ва нозиктаъб ишваларини мақтовга арзимайди, деб биламан.

Мана, ахлоқимизнинг қай даражада “пок”лиги! Мана, қандай қилиб “эзгу одамлар”га айландик! Адабиёт, фан, санъат бу эврилишдаги ўз ҳиссаларини мақташни, кўкларга кўтаришни талаб қилади. Мен фақатгина бир мулоҳазани кўшимча қиламан: агарда дунёнинг узок бир бурчагида яшовчи киши бизнинг илму фанимизнинг ҳолатидан, мукамал санъатимиз, театр томошаларимиз, юксак одобимиз, ёшу қарига қарамай, эртаю кеч бир-биримизга кўрсатаётган илтифотимиздан келиб чиқиб Европа ахлоқи

¹ Атлет – спортчи.

хақида бирор тасаввурга эга бўлишни истаркан, кўриб турганлари унда аслидан кўра ёлгон таассурот қолдирарди.

“Мен тор доирада, мусохабаларда кўп гапиришни ёктираман, бироқ ўз билимдонлигини кўз-кўз қилиб сафсата сотишни оқил кишига ярашмайдиган иш деб биламан”, – дейди Монтен. Аммо, афсуски, замонамизнинг аксарият олимлари бу ишни ўзларига касб қилиб олганлар.

Оқибат бўлмаган жойда сабаб изланмайди, бироқ бизнинг рухий қашшоқ, ахлоқий бузуклигимизнинг сабаби фан ва санъатимизнинг тараққий этишидир. “Бу бахтсизликлар фақат бизнинг асримизгагина хосми?” – деган савол туғилади. Йўқ, азизлар, бизни ноўрин қизиқтираётган бу офатлар худди олам каби қадимийдир. Уммон сувларининг кунлик кўтарилиш-пасайиши сайёраларнинг ҳаракатига қанчалик боғлиқ бўлса, фан ва санъатнинг одилона муваффақияти ва тақдири билан ҳам шунчалик боғлиқ. Одамлар ҳақиқий эзгуликни йўқотганларини фан ва санъат зиёси бошимиз узра кўтарилгач, кўрдилар. Бу ҳол ҳамма ерда, ҳамма даврларда кузатилган.

Мисол учун, Мисрни олсак. Бу юрт чўғдек иссиқ осмон остидаги ғаройиб иқлими билан дунё илм-фанига илк мактаб² вазифасини ўтаган. Қачонлардир Сезострит дунёни забт этгани отланган бу шоён ўлкага боқинг. Бу юрт дастлаб фалсафа ва санъат бешигига айланади, сўнгра Камбиз, кейинчалик юнонлар, римликлар, араблар, ва ниҳоят, турклар томонидан забт этилади.

Ёхуд Осиёни икки қарра забт этган қахрамонлар диёри Юнонистонга боқинг. Эндигина дунё юзини кўрган адабиёт бу юрт аҳолисининг юрагига ҳали иллат уруғларини сочмаган эди; бироқ санъатнинг тараққий этиши, ахлоқнинг бузилиши ҳамда македонияликларнинг жабр-зулми пайдар-пай ортиб борди; оқибатда ҳамон ўша донишманд, ҳамон ўша мазахўрак, ҳамон ўша жафокаш Юнонистон бошидан кечирган инқилоблари натижасида фақатгина янгидан-янги ҳукмдорларни кўрди, холос. Демосфеннинг бор нотиклик санъати серҳашамлик ва санъат дастидан касалланган жонга ҳаёт бахш этолмади.

Эннийлар ва Теренцлар даврида қачонлардир чўпонлар асос солган ва деҳқонлар шуҳратини ёйган Рим ҳам таназзулга юз тутди. Овидий, Катулл, Марциаллардан сўнг номини эшитса, уят ҳам қизарадиган бетамиз бир тўда шоирлар қачонлардир эзгуликнинг эхроми бўлган Римни, жинойтлар театри, халқ шармандаси, ёввойиларнинг эрмагига айлантди. Дунё пойтахти бўлган бу шаҳар минглаб халқларга ўзи берган куллик, зулм юкини кўтара олмай, охир-оқибат, қулади. Римнинг сўнгги кунларида унинг фуқароларига “аъло дид соҳиби Орбитр” дея номланган унвонлар тақдим этилган (император Нерон даврида “*arbiter elegantiae*” унвонини олган шоир Петроний назарда тутилмоқда – *т. у.*).

Мен қачонлардир дунё марказига айланиши мумкин бўлган Шарқий империя пойтахти Константинополь ҳақида, Европадан қувилган фан ва санъатга бошпана берган шаҳар ҳақида нима ҳам дея олардим? Шармандалик, бузуклик, қабихлик иллатидан жамланган бор жинойтлар, жаҳолатлар – мана, Константинополь тарихи нималарга асосланган. Мана, бизнинг асримиз кўмилиб ётган билимдонликнинг асл манбаси!

Ўзимиз юзма-юз бўлиб турган ҳақиқатни исботлаш учун узоқ ўтмишдан мисол келтириш кимга керак?

Осиёда адабиётни улуғлайдиган, уни юксак мартабаларга кўтарадиган бир мамлакат бор. Агар фан чиндан ҳам ахлоқни поклаганда эди, агар у одамларни Ватан учун қон тўкишга ўргатганда эди, агар фан ва санъат чиндан ҳам одамларда жасорат ҳиссини уйғотганда эди, Хитой халқи

² Руссо яшаган даврда шундай деб билишган. Йўқса, ҳозирда Шуммер тамаддуни барча соҳаларда дастлабки мактаб бўлганлигига доир исбот-далиллардан дунё афкор оммаси хабардор – тахририят изоҳи.

ҳамиша донишманд, озод, ҳеч қачон енгилмас халқ бўларди. Агар улардан устун бўлган қусурлари, жиноятлари бўлмаганда эди, улар ёввойи мўғуллар зулмини енгган, донишмандлари эса ўзларига фойда берган бўларди. Фахрифтхорга чўмган халқ куллик ва босқинчиликдан бўлак нимага эришди? Бу манзараларни кераксиз билимларнинг юкумли касалидан ўзини ҳимоя эта олган кам сонли халқлар ахлоқи билан солиштирайлик. Улар ўз эзгуликлари билан ўз бахтларини яратган ва бошқаларга намуна бўладиган халқлардир. Форслар ана шундай ажойиб миллат эди. Улар авлодларига илм-фан ўрнига эзгуликдан дарс ўтган, Осиёни осонлик билан забт этган, тарихи “Фалсафий роман” (қадимги юнон тарихчиси Ксенофонтнинг (эр. авв. 434-355) шу ном билан аталган асари назарда тутилмоқда – *т. и.*) сифатида тилларда дoston бўлган халқдир. Скифлар ҳам жасорати, донғи бизгача етиб келган ана шундай элат эди. Германлар ҳам шундай халқлар сирасига киради; очкўз, бадавлат Римнинг жиноятларини ёзишдан чарчаган “қалам” германларнинг соддадил эзгуликларини таъриф этади (қадимги Рим тарихчиси Тассо ҳақида сўз бормоқда – *т. и.*).

Наҳотки, мен Юнонистоннинг бағрида қад кўтарган, ўзининг жасоратию доно қонунлари билан ном таратган азим бир шаҳарни унутсам. “О Спарта, самарасиз донишмандликдан мангу холи юрт” (француз шоири Монтен сатри – *т. и.*).

Мен бизни банд этган қусурларнинг ҳатто номини ҳам билмайдиган бахтиёр халқлар ҳақида, содда, табиий ҳаёт тарзига эга бўлган Америка ёввойи қабилалари тўғрисида масал айтиб ўтирмоқчи эмасман. Монтен уларнинг ҳаёт тарзини ҳеч иккиланмай нафақат Платоннинг “Қонунлар”идан, балки халқларни бошқариш учун яратилган энг мукамал фалсафадан ҳам устун қўйган.

Қани, виждонан айтинг-чи, нега афиналикларнинг ўзи маъбудлар ҳам тенглаша олмайдиган халқ йиғинларидан нотикларни кувиб чиқди? Римликлар ўз республикаларидан табобат илмини ҳайдаб солганда у ҳақида қандай фикрда эдилар? Наҳотки, испанлар ўз ҳуқуқшуносларига Америкага боришни таъқиқлаганда бечора ҳиндулар ҳақида ўйлаган бўлсалар?

Воқеаларнинг яқуни ушбу фарқларнинг қийматини кўрсатади. Афиналикларнинг юрти илмли, нозиктаъб нотиклар ва файласуфлар ўлкасига айланди. Бу шаҳарда меъморчиликнинг нозик усуллари, нутқнинг нозик ифодаларига мутаносиб эди. Ҳамма ерда моҳир усталарнинг қўллари билан яратилган мрамор устунлар, матолар, кошинлар кўриниб турарди; айниган асрнинг жами намуналари бўлиб хизмат қиладиган ушбу санъат асарлари Афинада яратилди.

Лакедемон (қадимги Спартанинг бошқача номи – *т. и.*) ўзида дабдабали манзара касб этмаган. Бошқа халқларнинг ривоят қилишича, у ерда фақат эзгу кишилар дунёга келади, у ернинг шамоли ҳам гўё эзгулик таратади. У ернинг аҳолисидан бизга уларнинг қаҳрамонликлари ҳақидаги хотираларгина қолди. Наҳот, биз учун бу хотира ёдгорликлари Афинадан қолган мрамор ҳайкаллардан камроқ қадрли бўлса?

Тўғри, баъзи донишмандлар оммавий талотўпларга қарши туриб, муза соҳибларини қусурлардан муҳофаза этганлар. Энг шўрпешона донишмандлардан бири ўз замонасининг санъаткорлари ҳақида, мана, нималар деган:

– Мен шоирларга назар солдим, уларнинг мулоҳазалари ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам янглиштиради. Улар ўзларини донишманддек тутадилар, бошқалар ҳам уларни шундай, деб ўйлайди. Аслида, улар ҳеч қандай донишманд эмаслар. Шоирлардан сўнг, – деб давом этади Сукрот, – мусавирларни кузатдим. Ҳеч ким санъат борасида менчалик оми эмас эди; ҳеч

ким менчалик мусаввирлар ғаройиб сирларга эга бўлганлар, деб ишонмаган. Аммо, шунга қарамай, мен уларнинг шоирлардан кам эмаслигини билдим. Улар ҳам, бошқалар ҳам бидъат, хурофот ҳукмидалар. Уларнинг энг зўрлари ўз ишининг усталари бўлгани учун ҳам ўзларини донишманд санайдилар. Ўз-ўзларига берган баҳолари уларнинг асл билимлари ҳақидаги тасаввурларимни хиралаштирган. Шунинг учун мен ўзимни Аракуланинг ўрнига кўйиб, ўз-ўзимдан сўрадим: ким бўлишни маъкул кўрган бўлардим: уларми ёки ўзимми? Нимани билишни истардим: уларнинг илмлариними ёки ўзим билганимдек ҳеч нарсани билмасликними? Мен Худо қаршисида ва ўз-ўзимга шундай жавоб бердим: мен ўз-ўзимча қолишни истайман! Биз – на шоирлар, на софистлар, на мусаввирлар, на нотиклар ва на мен Ҳақиқат, Эзгулик, Гўзаллик эмаслигини биламиз. Аммо ўртамизда шундай фарқ борки, улар ҳеч нарсани билмаган ҳолларида, ўзларича бирор нарсани биламиз, деб ўйлайдилар; мен эса ҳеч нарсани билмаслигимга шубҳа қилмайман. Менга Аракула инъом этган афзаллик шуни англатади ва мен қатъий ишонч билан шуни айтаманки, менга ўзим билмаган нарса ҳақида ҳеч нарса маълум эмас.

Демак, кўриб турибсизки, маъбудлар наздида, одамларнинг энг доноси, юнонлар наздида, афиналикларнинг энг оқили бўлган Сукрот, билмасликни нечоғлик улуғлаган! Агар у бизнинг замонамизга қайтганда, олимларимиз, санъаткорларимиз уни шу фикридан қайтара олармиди? Йўқ, жаноблар, бу адолат пешвоси бизнинг кераксиз илму ирфонларимизга нафрат билан қараган бўларди; у бизнинг атрофимизда қалашиб ётган китоблар уммонини кўпайтиришни истамаган бўларди, у шогирдларига уқтирганидек, бизнинг авлодларимизга ҳам ўз эзгулигини хотира қилиб қолдирган бўларди. Аслида, одамларга илми шундай берган афзал!

Дастлаб Афинада Сукрот, Римда Катон фуқароларнинг жасоратини сустлаштираётган, эзгуликни йўлдан ураётган маккор, ҳийлагар юнонларга бас келмоқчи бўлдилар. Лекин фан, санъат, диалектика ғолиб чиқди: Рим файласуф ва нотикларга тўлиб тошди; ҳарбий тартиб эътиборсизлик ичида қолди; деҳқончилик писанд этилмади; одамлар жамоа-жамоаларга бўлиниб, ўз Ватанларини унутдилар. Эркинлик, холислик, қонунга ҳурмат, итоат этиш каби муқаддас сўзлар ўрнига Эпикур, Зенон, Аркиселай каби номлар пайдо бўлди. Орамизда оқиллар пайдо бўлгандан буён уларнинг ўз файласуфлари гапира бошлади, фазилатгўй одамлар кўздан ғойиб бўлди. Шу вақтгача римликлар эзгуликни амалда деб билардилар, улар эзгуликдан таълим бергандан буён у йўқола бошлади.

Мана, серҳашамлик, енгилтаклик, қулликнинг меваси. Мана, мангу донишмандлик инъом этган билмаслик неъматидан мағрурона юз ўгиришнинг оқибати. Унинг ўз илми сирини қалин парда билан ўраши, бизни нокерак билим ва изланишлар учун яратмаганидан далолатдир. Бироқ биз унинг сабоқларидан етарли хулоса чиқардикми? Одамлар, ёдингизда тутингки, табиат сизни худди боласининг қўлидан хавфли нарсани тортиб олган онадек билимдан сақлади; унинг биздан яшираётган барча сирлари бизга зарар етказиши мумкин бўлган мусибатлардир. Зеро, илм заҳматлари унинг яхшиликларида кам эмас. Одамлар айниб кетди; агар улар олим бўлиб туғилиш “бахти”га муяссар бўлганларидами, бундан ҳам баттар бўлар эди.

Наҳотки, инсоният учун бундай мулоҳазалар ҳақорат бўлса?! Қачонгача ғуруримиз улардан озор чекади! Наҳотки, ор-номус жаҳолатнинг уруғи бўлса? Наҳотки, маърифат ва эзгулик ёндош бўлмаса? Бу мулоҳазалардан яна қандай хулосалар чиқариш мумкин? Ушбу зоҳиран қарама-қаршиликларни мувофиқлаштириш учун биз инсон ақли дея атайдиган такаббур ва мағрурона билимларимизнинг беҳуда ва асоссиз эканлигини

очиқ кўз билан кўрмоғимиз зарур. Агар фан ва санъатни ўз-ўзича таҳлил этсак, уларнинг муваффақиятлари нималарга олиб келиши мумкинлигини кўрамиз, шунингдек, ҳеч иккиланишларсиз тарихий хулосаларга асосланган мулоҳазаларни қабул қиламиз.

2-қисм

Мисрдан Юнонистонга ўтган қадимги афсоналарда айтилишича, инсонларнинг осойишталигини ёмон кўрган маъбудлардан бири илм-фанни кашф этган (Миср мифологиясидаги Тота маъбуди назарда тутилмоқда. Бу образ юнонларда Гермес номи билан аталган – *т. и.*). Хўш, мисрликларнинг ўзи фан ҳақида қандай фикрда эдилар? Гап шундаки, улар кўз ўнгиларида эндигина дунёга келган илму фан булоғини кўрганлар.

Дарҳақиқат, агар дунёдаги барча қадимги миҳхатларни жамлаб, уларни фалсафий қарашлар ёрдамида бойитганимизда ҳам, уларнинг келиб чиқишига доир саволларимизга жавоб берадиган билим манбаини топа олмаймиз.

Прометей ҳақидаги афсоналарнинг рамзий маъносини тушуниш ҳам мушкул эмас; уни Кавказ тоғларига занжирбанд қилган юнонлар, худди мисрликлар Тота маъбудини ёмон кўрганларидек, унга салбий муносабатда бўлганлари, бежиз эмас. Қадимий масаллардан бирида, Прометейнинг муқаддас оловини кўрган Сатир уни бағрига босиб ўпмоқчи бўлганлиги, буни кўрган Прометей: “Эй Сатир, оловдан нари тур, у сенинг соқолингни куйдириб юборади. Зотан, олов унга яқинлашганларни куйдиради”, дегани ҳикоя қилинади.

Астрономия хурофотлардан; нотиклик калондимоғлик, хушомад, ва ёлғондан; геометрия хасисликдан; физика беҳуда қизиқишлардан, шунингдек, ҳатто ахлоқ ҳам инсоннинг такаббурлигидан пайдо бўлган. Шу тариқа, фан ва санъат бизнинг иллатларимиз маҳсулидир. Агар улар бизнинг эзгуликларимиз оқибатида вужудга келганларида эди, биз уларнинг чин кадр-қийматларига шак-шубҳа билдирмаган бўлардик.

Уларнинг қусур ва ноқисликлардан вужудга келганлиги, фан ва санъатнинг нималарга хизмат қилаётганлигида ҳам очиқ-равшан кўринади. Чунки зебу зийнатга кўмилмаган санъат кимга керак? Агар адолатсизлик бўлмаса, адлияга не ҳожат? Агар урушлар, босқинлар, фитналар бўлмаса, тарихнинг ҳоли не кечарди? Бир сўз билан айтганда, агар ҳар ким инсон мажбуриятлари ва табиат талабларига бўйсуниб, бахтсиз биродарларига ҳамда ўз ватанига хизмат қилганда эди, ҳеч ким ҳаётини беҳуда мулоҳазалар билан ўтказишни истамаган бўларди. Наҳотки, биз ҳақиқат яширинган қудуқ лабига занжирбанд этилиб, ҳалок бўлиш учун яратилган бўлсак? (“Ҳақиқат яширинган қудуқ” ибораси Демокритнинг ҳикматларида келтирилади – *т. и.*) Ушбу мулоҳазаларнинг ўзиёқ фалсафани ўрганиб, илмга интилаётган ҳар қандай кишини сергак торттириши лозим.

Илм-фан бизга ҳали қанча хавф, қанча янглиш йўллар таҳдид қиларкин? Ҳақиқатни деб фойдасидан зарари минг карра кўп қанчадан-қанча хатоларни бошимиздан кечираркинми? Йўқотганларимиз ва топганларимизнинг натижаси аён: зеро, ёлғонлар чексиз, ҳақиқат эса ягона. Бироқ бу ҳақиқатни холис изловчи киши борми? Унинг нияти холис эканлигини қандай билиш мумкин? Турли хил фикрларнинг талотўпида уни қайси мезонга кўра аниқлаш мумкин? Ўша мезонни топдик ҳам дейлик, бироқ энг мушқули, уни қай биримиз адолат билан қўллай оламиз?

Одамлар қанча кам билса, ўзларини шунча кўп билимга эга, деб ўйлайдилар. Ахир, перипатетиклар нимадандир шубҳаландиларми? Ахир, Декарт оламни кублар ва қуюндан иборат демадимми? Бугун Европада электр токининг сир-асрорини жидду жаҳд билан тушунтириб беришга

киришмаган бирорта физик бўлмаса керак. Зотан, бу масала чин файласуфни умидсизликка солган бўларди.

Агар бизнинг илму фан олдига қўйилган масалаларни ечишга қодир эмас экан, у ҳолда, у келтирадиган натижаларига кўра ҳам хавфли. Бехуда кизиқиш маҳсули бўлган фан, ўз навбатида, бехуда, самарасиз вақт ўтказишни талаб қилади. Мана, унинг жамиятга келтираётган энг катта зарари. Бинобарин, буни сиёсат ва ахлоқ борасида гапирмаса ҳам бўлади.

Эй сиз, бўшлиқда жисмларни ўзаро бир-бирига тортишишини кашф этган машхур файласуфлар, қани менга айтинг-чи, тенг вақт оралиғида ҳаракатланаётган сайёраларнинг маконга нисбатан муносабати қандай? Қабарик ва жамланма нуқталарнинг қандай эгри томонлари бор? Инсон борликни Худода қандай кўра олади? Жисм ва руҳ ўзаро бир-бирига қандай мувофиқ келади? Бошқа сайёраларда одамлар яшайдими? Қайси ҳашаротлар ноодатий тарзда кўпаяди? Эй бекиёс ихтиро кашф этганлар, жавоб беринг! Агар сиз бу нарсалар ҳақида ҳеч нарса билмаганингизда, биз ҳаддан зиёд кўпаймаган, фаровон турмуш кечирган, иллатлар ботқоғига камроқ ботган бўлармидик? Асарларингизнинг оқибатини яна бир бор ўйлаб кўринг! Агар олим у фузалоларимизнинг меҳнати бизга наф бермас экан, у ҳолда, ҳеч қандай фойда келтирмай, жамият қонини ичаётган айрим бетайин ёзувчилару бекорчи сафсатабозлар ҳақида нима деб ўйлайлик?! Улар ватан, эътиқод деган муқаддас сўзларни эшитсалар, истехзо билан жилмаядилар, улар ўз фалсафаларини инсондаги пок туйғуларни бузишга, булғашга қаратадилар.

Вақтни бехуда сарф қилиш – бу ғоят ёмон иллат, бироқ енгил адабиёт ва санъат келтираётган захмат ҳам ундан кам эмас. Бу зиён-захмат серҳашамликда кўринади. У ҳам бошқа иллатлар каби инсоннинг шуҳратпарастлигидан дунёга келади. Серҳашамлик камдан-кам ҳолда фан ва санъатдан айри бўлади, фан ва санъат эса ҳашамдорликдан айри бўлмайди. Бизнинг кашфиётларга ва афоризмларга бой фалсафамиз асрий тажрибаларга қарамай, зебу зийнат ва ҳашамдорлик давлатнинг юксаклигидан далолат беради, деб уқтиришини биламан. Аммо у улуғ империялар ана шу дабдаба оқибатида вайрон бўлганини, зебу зийнат ҳамиша эзгу ахлоққа қарама-қарши қўйилганини тан олармикан? Майли, зебу зийнат молу давлатдан далолат берсин; майли, у мумкин қадар бойлик орттиришга хизмат қилсин: хўш, бугунги кунда муҳим бўлган бу парадоксдан қандай хулоса чиқариш мумкин? Агар одамлар, қандай қилиб бўлса ҳам, бойлик орттиришга интилса, у ҳолда, эзгулик нима бўлади? Қадимги сиёсатчилар ҳамиша ахлоқ ва эзгулик ҳақида гапирганлар; бизникилар эса савдо ва пул деган сўзни тилдан қўймайдилар. Бири одамнинг нархи фалон мамлакатда фалон пул, агар уни Жазоирдан сотиб олса, қанча бўлади деса, бошқаси эса унисига худди шу оҳангда арзон баҳога сотиб олиш ҳақида маслаҳат беради. Улар одамларни худди ҳайвон подасини савдолашгандай баҳолайдилар. Уларнинг фикрича, бирор давлатдаги инсон кадр-қиммати, унинг ўша давлатдаги истеъмоли билан белгиланади (муаллиф қулдорлик даврини назарда тутмоқда – *т. у.*).

Ахир, Александр Македонский юз минглаб форс сатрапларини оз сонли қўшин билан енгган, қашшоқ скифлар эса энг қудратли давлатга қарши турган эмасми? (Сўз Доронинг скифлар исёнини бостиришда муваффақиятсизликка учрагани ҳақида бормоқда – *т. у.*).

Икки қудратли республика ҳокимлик даъвосида ўзаро куч синашди: уларнинг бири бой, иккинчисининг эса ҳеч вақоси йўқ эди. Айнан шу иккинчиси биринчисининг устидан ғолиб бўлди (Эрамиздан аввал 264-241 йилларда бўлиб ўтган Рим ва Карфаген уруши назарда тутилмоқда – *т. у.*). Мол-дунёни ямламай ютган Рим империясининг ўзи ҳам оқибат мол-дунёни

билмайдиган кимсалар ўлжасига айланди. Франклар Галияни, Сакслар Англияни енгганда жасоратдан ўзга бойликлари йўқ эди. Кўй терисидан тикилган пўстиндан ортиғини билмаган тоғлик кўшинлар австрияликларнинг иродасини букиб, Европани зир қақшатган бадавлат Бургундия сулоласини забт этганди. Бизнинг оқил сиёсатдонларимиз ўз ҳисоб-китобларини четга суриб, бу мисоллар ҳақида ўйласалар, виждон ва чин ахлоқни мол-дунёга сотиб олиб бўлмаслигини билсалар, маъкул бўларди.

Ҳашамдорлик ҳақида мулоҳаза юритарканмиз, сўз ниманинг устида бораётганлигига эътибор берайлик. Балки бу масала бирор давлатнинг кудратли, муваффақиятли, эзгу ва боқий бўлиши учун, деб ўйларсиз? Ҳа, мен муваффақият қозониш ҳақида айтаётиман, лекин у қандай муваффақият? Наҳотки, зебу зийнатга ўчлик қалбдаги ҳақгўйлик билан ёндош бўлса?! Йўқ, арзимас ташвишларнинг ботқоғига қоришган ақл ҳеч қачон ўзидан баландга юксалолмайди, бинобарин, унда бунга куч бўлганда ҳам, жасорат топилмайди.

Албатта, ҳар бир санъаткор қарсақларни, олқишларни истайди. Унинг энг бебаҳо ютуғи замондошларининг мақтови, эътирофи саналади. Агар у илм аҳли енгилтак ёшларга эрк бериш урф бўлган, уларнинг кўр-кўрона эрклари учун чин истеъдодлар ўз қарашларини қурбон қилаётган, дурдона асарлар яксон этилиб, уйғунликнинг ажойиботлари рад қилинаётган замонда туғилиш бахтига муяссар бўлса, ўша мақтову олқишларга қандай қилиб сазовор бўлади? Жаноблар, бу вазиятда ижодкор нима қила олади? Албатта, у ўз даҳосини замонасозлик кўйига солади, ўлимидан кейин ҳам тан олинадиган боқий санъат мўъжизаларини қўйиб, замонасининг дидига мос асарлар яратишни маъкул кўради.

Енгилтаклик, серҳашамликнинг муқаррароқибасти, ўзнавбатида, дидларнинг айнашига олиб келади. Агар буюк истеъдодлар орасидан замонасозлик ва майда асарлар ёзиш майлига қарши ўз руҳида куч топа олган бирор одам топилган тақдирда ҳам, у истеъдоднинг ҳолига вой! Чунки у қашшоқликда, номи чиқмай ўлиб кетади. Бу башорат эмас, аксинча, аччиқ ҳақиқат! Эй замонамиз мусаввирлари, Карл ва Пьернинг (Карл Ван Лоо (1705-1765), Жан Батис Пьер (1713-1768), француз рассомлари – *т. и.*) ибодатхоналарни улуғвор ва илоҳий суратлар билан бегаган қалами сизга мерос бўлади ёки уни извошларнинг эшикларини бегаётган беҳаё суратларингиз ила бадном қиласиз.

Киши руҳий ахлоқ ҳақида мушоҳада этаркан, ибтидоий даврлардаги содда урф-одатларни акс эттирган суратларни кўз олдида келтиради. Бу тасвирлар табиат ўз қўли билан барпо этган, нигоҳларимиз тўхтовсиз мурожаат этадиган, биз узоқлашишни истамаган санъат асарларидир. Одамлар эзгу ва беозор бўлган замонларда ўз қилмишларига маъбудларни гувоҳ бўлишини истаганлар ҳамда улар билан бир гумбаз остида яшаганлар; тез орада улар ёвузлашиб, гувоҳларидан юз ўгирдилар ва маъбудларнинг муҳташам ибодатхоналарини тарк этдилар. Охир-оқибат, улар ўзлари эгалик қилиш учун маъбудларни ибодатхоналардан ҳайдаб солишди ёки аниқроқ қилиб айтганда, ибодатхоналар одамларнинг ўйларидан сира фарқ қилмай қўйди. Уларнинг мрамор устунлар билан қувватланиб, дунё саройи остонасида турганликлари каринфларнинг капителлаларида акс этган замонларда ахлоқ тубанлашиб, иллатлар ҳаддан зиёд урчиган эди.

Турмуш қулайликлари ортиб бориши билан санъат такомиллашади, зебу зийнат, серҳашамлик кенг ёйилади, ҳақиқий мардлик сўнади, жанговор руҳ соб бўлади; бу жимжит хоналарда, бурчакларда тараққий этаётган фан ва санъатнинг оқибадидир. Готлар Юнонистонни забт этган вақтда уларнинг кутубхоналари, ғолиблардан бирининг оқилона тадбири боис ёндириб

юборилишдан сақлаб қолинди. У рақибларига уларни ҳарбий машқлардан чалғитиб, ўтириб ишлашга мажбур қиладиган беҳуда машғулотларни қолдиришни маъқул, деб билганди. Карл VIII эса деярли қилич яланғочламай туриб, Тосканияни ўзига бўйсундирди; унинг аъёнлари бу осон ғалаба, италиялик амалдорларнинг жанговор, ҳарбий машқларни унутиб, илму фанга муккасидан кетганликлари эвазига бўлди, дея ҳисоблаганлар.

Римликлар қачонки суратлар, гравюралар, олтин-кумушдан ясалган идишлар ва нозик санъат асарлари билан машғул бўла бошлаганларидан сўнг улардаги жасорат, мардлик йўқолиб борганини тан оладилар; бинобарин, тақдир бу азим ўлкани ҳамиша бошқа халқларга ўрناق бўлиши учун яратган экан, Медичийларнинг дабдабаю асъасаси, санъатнинг қайтадан уйғониши Италиянинг бурунги шон-шавкатига бутунлай яқун ясади.

Фаннинг тараққиёти ҳарбий жасоратга қанчалик салбий таъсир этса, унинг ахлоқий муносабатлардаги зарари ҳам бундан бир мунча кўп. Болалигимизнинг илк онларида бизга берилаётган ноқис тарбия ақлимизни мажруҳ қилади, мулоҳазаларимизни айнитади. Мен ҳамма жойда беҳисоб тарбия муассасаларини кўраман, у ерда ёшларга ҳар нимадан сабоқ берилади, бироқ уларга ўз бурчини адо этиш кераклиги ҳақида таълим-тарбия берилмайди.

Фарзандларингиз ўз она тилини унутиб, ҳеч қаерда сўзлашилмайдиган бегона тилларни ўрганади; улар ҳақиқат ва ёлғонни фарқламай, ўзлари базўр тушунадиган тилларда шеър ёзишни дўндирадилар; улар бошқалар англамасин деб, сўзларни моҳирлик билан бўяб-бежайдилар; аммо улар олийжаноблик, адолат, қаноат, инсонийлик деган сўзларнинг маъносини билмайдилар, Ватан деган тотли калом уларнинг қулоқларига етиб бормайди; агар уларга кимдир Худо ҳақида гапирса, уни эъзозлаганларидан эмас, аксинча, ундан кўрққанлари учун номини тилга оладилар.

Мен болалар нима биландир машғул бўлиши кераклигини, бироқ беҳуда вақт сарф қилиш улар учун жиддий хавф эканлигини ҳам биламан. Демак, улар нималарни ўрганмоқлари лозим? Дарҳақиқат, ғоят оқилона савол! Улар улғайган чоғларида унутадиган эмас, бажариладиган ишларни ўргансинлар.

Спартада ҳукмронлик қилган сулолаларнинг тўнғич ўғиллари куйидагича тарбия кўрган: фарзанд дунёга келгач, уни аёллар қарамоғига эмас, балки олийжаноблиги билан шоҳнинг ишончини қозонган икки эркак хизматкорнинг тарбиясига топширилган. Улар болани жисмонан кўркам ва бақувват қилиб вояга етказишга масъул бўлганлар. Бола етти ёшга тўлганда, уни от миниб, ов қилишга мажбур этишган. Бола ўн тўрт ёшга етганда, уни миллатнинг энг донишманд, энг одил, энг қаноатли ва энг жасур бўлган тўртта устоз тарбиясига топширганлар. Биринчиси унга диндан сабоқ берган, иккинчиси эса ҳамиша адолатли бўлишга ўргатган, учинчиси унга нафсни енгишни, тўртинчиси эса ҳеч нарсадан кўрқмасликни таълим берган. Мухтасар қилиб айтганда, бу устозлар шогирдини олиму фозил эмас, ахлоқли қилиб тарбиялашга интиланлар.

Бизнинг хиёбонларимиз ҳайкаллар билан, галереяларимиз эса суратлар ила безатилган. Сизнингча, халққа ҳавола қилинаётган, давлат арбобларию ҳар хил машҳур зотларни акс эттирган ушбу санъат асарлари нимани ифодалайди? Куюнчаклик ила қадимги афсоналардан тикланиб, фарзандларимизга намоиш этилаётган бу суратлар, уларнинг қалбини, онгини янглиштиришни ифодалайди, ҳали хат-саводи чиқиб улгурмай, кўз ўнгида хунук манзараларни тасвирлайди.

Агар эзгулик топталиб, тенгсизлик бўлмаганда эди, ушбу адашишлар, янглишишлар қаердан пайдо бўларди? Мана, машғулотларимизнинг аён натижаси ва уларнинг ёмон оқибатлари. Ҳозирги вақтда инсондан унинг

ор-номусини эмас, қобилияти бор-йўқлигини сўрайдилар; китобларни эса фойдалилиги эмас, қизиқарли ёзилганлиги билан баҳолайдилар. Сўзамоллар мукофотлар билан сийланмоқда, эзгу иш қилувчилар эса эътибордан четда. Чиройли нутқ учун минглаб мукофотлар бор, чиройли амал учун ҳеч вақо йўқ. Қани, менга айтинглар-чи, ушбу академиянинг мукофотига сазовор бўлган энг яхши мулоҳаза эгасининг шуҳрати билан ушбу мукофотни таъсис этганларнинг хизматларини қиёслаб бўладими?

Донишманд бойлик ортидан қувмайди, лекин у шон-шуҳратга бефарқ ҳам эмас; бироқ у шон-шуҳратнинг бевафолигини кўргач, унинг руҳан тобланган ва ҳамма учун фойдали бўлган фазилатлари қашшоқликка, унутилишга маҳкум бўлади, сўнади. Эл корига нафи тегадиган истеъдодлардан кўра ҳавойи истеъдодларни афзал кўришимизнинг оқибати шу. Бу, айниқса, фан ва санъат янгиланаётган ҳозирги пайтда яққол сезилиб қолмоқда. Бизнинг физикларимиз, математикларимиз, химикларимиз, астрономларимиз, шоирларимиз, рассомларимиз, бастакорларимиз бор, аммо бизнинг чин фуқароларимиз борми? Ҳолбуки, улар бор бўлган тақдирда ҳам, чекка-чекка кишлоқларимизда қашшоқликдан нобуд бўлмоқда. Мана, ҳозирда уларнинг аҳволи қандай! Бизга нон, болаларимизга сут бераётганларга кўрсатаётган “эҳтиромимиз” бу!

Мен ёвузликнинг ўзи эмас, унинг оқибати ёвуз, деб биламан. Худди фойдали ўсимликлар орасида ўсган зараркунанда ўт каби ёки захарли ҳайвонларнинг танасида учрайдиган бир-бирига ўхшаш захар ва унга қарши зидди захар сингари ҳийлагарлик ҳам донишмандликдан ранг олди. Бинобарин, улуғ қирол ўртамиёна истеъдодларни урчитди ҳамда инсониятнинг беҳуда ақл-заковатини кўз-кўз этувчи муассасага асос солди (Людвик XIVнинг 1643-1726 йиллар Париж академиясини таъсис этганлиги назарда тутилмоқда – *т. и.*). Бу доно қарор унинг ворислари томонидан мустаҳкамланиб, бутун Европага намуна этилди. Бу, айниқса, ушбу академияга аъзо бўлиш шарафига муяссар бўлиш учун интилган, юксак хизматлари ва намунали ахлоқи учун берилган мукофотларга лойиқ бўлишга жон-жаҳди билан тиришган ёзувчиларнинг оёғига тушов бўлди. Академия мукофотлари таъсис этиладиган мажлисларда ёзувчиларнинг халқда эзгуликка муҳаббат уйғота оладиган асарлари танланади, шунингдек, бу муҳаббатни фақат уларнинг ўзларигина беришга қодир эканлигига, олимлар жамиятга нафақат илм, балки инсониятга эзгу ҳикматлар бераётганлигига ҳаммамизни ишонтиришади.

Менинг ҳақ эканлигимни исботловчи далилларимга эътироз билдирмай қўя қолишин. Биз қабул қилаётган кўплаб меъёрлар уларнинг ҳақ эканлигини кўрсатади, ахир, мавжуд бўлмаган касалликка даво излаётганимиз йўқ-ку. Олимлар учун барпо этилган кўплаб ташкилотлар фанга уни тадқиқ этишга эътибор қаратса, ажаб эмас. Эҳтиёткорлик юзасидан мулоҳаза қилиб айтиш мумкинки, орамизда зироатчилардан кўра, файласуфларнинг камёблиги кишини хавотирга солади. Мен зироатчилик ва фалсафани ўзаро муқояса қилиш фикридан йироқман: бинобарин, бу муқоясани ҳеч ким қўллаб-қувватламайди ҳам. Мен фақат фалсафанинг ўзи нима эканлигини билмоқчиман. Машҳур файласуфларнинг асарлари қандай мазмунга эга? Бу донишмандликка ошно бўлганларнинг бераётган сабоқлари қандай? Ахир, уларнинг айтаётган сўзларини эшитиб, жамоат майдонларида: “Қулоқ солинг, ҳақ гапни фақатгина мен айтаоламан”, дея томоқ йиртиб қичқираётган бир тўда сафсатабоз қаллобларга ўхшатмайсизми? Уларнинг айримлари: “Табиатда ҳеч қандай жисм йўқ, фақатгина у ҳақидаги бизнинг тасаввурларимизгина мавжуд” деса, бошқаси: “Оламда материядан бўлак нарса, борликдан ўзга Худо йўқ”, деб таъкидлашдан нарига ўтмайди. Уларнинг бири: “Фазилатлар ҳам, иллатлар

хам йўқ, эзгулик ва ёвузлик ахлоқнинг тўқиб чиқарган уйдирмалари” деб оғиз кўпиртирса, иккинчиси: “Инсон инсонга бўри: у бемалол бир-бирини ғажиб ташлаши мумкин”, дейди. О, буюк файласуфлар, нега сиз шундай илм конини дўстларингиз, фарзандларингизга мерос қилиб қолдирмайсиз? Сиз бунинг учун дарҳол тақдирланган бўлардингиз ва биз биродарларимиз ҳамда фарзандларимиз орасида сизнинг тарафдорларингиздан бирини кўришдан кўркмаган бўлардик.

Мана, тириклигида замондошлари иззат-хурмат ила қадрлаб, ўлгандан сўнг номини абадийлаштирган бу ғаройиб одамларнинг аҳволи қандай!? Мана, авлоддан-авлодга ўтиб, фарзандларимизга бераётган ҳикматли ўғитларимиз! Ахир, инсоният ақлини янглиштирган маъжусийлик авлодларга беҳаё ҳайкаллардан бўлак нима қолдирди? Инжил келган вақтларда эса бу беҳаёлик ноширлар қўлига ўтди. Яхшиямки, Левкипп ва Диа-Горанинг куфрона асарлари ўзлари билан бирга ўтмиш қаърига сингиб кетди. Зеро, у вақтларда инсон тафаккурини мангуга муҳрлаш, китоб нашр этиш йўқ эди.

Эй донишманд ажодларимиз қолдирган муаззам китоблар, замонамиз нухси уфуриб турган асарлар ила қоришинг ҳамда келажак асрларга фанимиз, санъатимиз тараққиёти, ютуқлари, тарихи ҳақида ҳаққоний хабар беринг! Агар келажак авлод сизни ўқиса, уларнинг кўнглида бугун биз кўтараётган ушбу масалага нисбатан ҳеч қандай шубҳа қолмайди; агар улар биз каби нодон, ношуд бўлмасалар, алам билан қўлларини самога кўтариб: “Эй, барча ҳикматлар эгаси қодир Худо! Биздан ажодларимиз қолдирган ҳалок этувчи нарсаларни, билимни, санъатни кўтаргин! Бизга ўзинг ёрлақаган покликни, билмасликни ато этгин!” – дея хитоб қиладилар.

Ҳолбуки, фан ва санъат ютуқлари бизни чин маънода бахтли қилмас экан, ҳолбуки, улар дидни айнитиб, ахлоқни бузаркан, у ҳолда, биз санъат ибодатхонаси остонасига ҳар кимнинг ҳам киришига изн бермайдиган, илм васвасасидан сақловчи муқаддас тўсиқларни ёриб кирмоқчи бўлган бир тўда ёзувчилар ҳақида нима дея оламиз? Фан ва санъат эшикларини сурбетларча синдириб, ушбу муқаддас ибодатхонага ёпирилиб кираётган илмпарастрлар ҳақида-чи? Улар фан ёхуд адабиёт соҳасида нимагадир эришгандан кўра жамият учун фойдали бирор ҳунарнинг бошини тутсалар бўлмайдими? Бир умр ёмон математик ёки ўртамиёна физик бўлгандан кўра, моҳир ҳунараманд бўлган яхши эмасми?!

Тақдирига даҳолик битилган зотларга устозларнинг зарурати бўлмаган. Бэкон, Декарт, Ньютон каби башарият муаллимларининг муаллимлари бўлмаган. Айтинг-чи, бирорта педагог уларни даҳо даражасига етказа олармиди? Ўртамиёна муаллимлар ўзларининг тор тафаккур доиралари билан уларнинг тасаввурларини чегаралаган бўларди, холос. Ахир, уларни айнан шу қаршилиқ улкан тўсиқларни енгиб ўтиш учун куч тўплашга ўргатмадими?! Ўзида илм машаққатларини енгиб ўтишга куч тополган кишигина фан ва санъатга умрини бахш эта олади. Зеро, инсоният тафаккурига ҳайкал қўйиш ҳаммининг чекига тушган иш эмас. Рухнинг ўзи нимага мойил эканлигини яхши билади, фақат буюк ҳодисаларгина буюк инсонларни яратади.

Тақдир буюк ишларга муносиб кўрмаган биз каби оддий одамларга келсак, келинг, яхшилар, ҳаммамиз аввалгидек ўз ишимиз билан машғул бўлайлик. Ўзимиз муносиб бўлмаган машҳурлик кетидан қувмайлик, агар чин маънода истеъдодли бўлганимизда, у бизга бу қадар қимматга тушмаган бўларди. Бахтимиз ўз қўлимизда бўла туриб, уни бошқалардан излашнинг нима ҳожати бор?! Халқни саводхон қилиш ташвишини бошқаларга қўйиб берайлик-да, ўз бурчимизни сидқидилдан адо этайлик, зеро, бу ҳақида

қайғуришнинг биз учун ортиқ зарурати йўқ.

О, башариятнинг олий илми бўлган эзгулик! Сени билиш учун шунча заҳмат, шунча саъй-ҳаракат керакми? Ахир, ҳар бир қалбга сенинг тамойилинг муҳрланмаганми? Наҳот, сенинг қонунларингни билиш учун ўз-ўзидан кечиш, эҳтирослар жунбишга келганда, виждон амрига кулоқ солиш етарли бўлмаса? Келинг, мана шу чин фалсафа билан қаноатланайлик, мангуликка дохил бўлган даҳоларга ҳасад қилмайлик, қачонлардир бири чиройли сўзловчи, иккинчиси эса чиройли амал қилувчи бўлган буюк халқлар каби (Афина ва Спарта халқлари назарда тутилмоқда – *т. и.*) ўзаро ўртамизда муқаддас чегара борлигини унутмайлик!

Рус тилидан Ойгул АСИЛБЕК қизи таржимаси

ТАРЖИМОНДАН

Маишхур француз маърифатпарварларидан бири Жан Жак Руссо 1712 йилда Женева шаҳрида протестантлар оиласида туғилади. Унинг отаси соатсоз ва мусиқа муаллими бўлган, онаси эса Руссо гўдаклик чоғида вафот этган.

Руссо табиатан гоят таъсирчан ва ҳассос эди. Бу ҳассослик унинг асарларида, қарашларида ўз аксини топади. Унинг қарашлари Европада романтизм гояларини шакллантиришга улкан таъсир кўрсатган. У инсон табиатидаги ҳиссиётларни, ранго-ранг туйғуларни, эҳтиросларни рационал ақлдан устун кўради. Унинг деярли барча асарлари цивилизацияга мухолиф руҳда ёзилган.

1750 йилда Дижон академияси “Илм-фан тараққиёти инсониятга нима берди?” мавзусида мақолалар танловини эълон қилади. Руссонинг мазкур мавзудаги мақоласи академиянинг мукофотига лойиқ, деб топилади. Бу мақола унга катта шухрат келтиради. Руссо илм-фан тараққиёти инсониятни бахт-саодатга эмас, аксинча, ҳалокатга олиб бораётганини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, шухратпарастлик, ҳашамдорлик асосига қурилган фан ва санъатнинг тараққиёти инсондаги барча муқаддас ҳисларнинг айнишига, топталишига сабаб бўлади. Руссонинг бу борадаги ўзига хос гояларини ХХ асрдаги антисиентизм фалсафий оқимининг қарашларида ҳам учратиши мумкин. Умуман олганда, Руссонинг кўплаб гоялари кейинги давр фалсафий, сиёсий, бадиий қарашларига катта таъсир кўрсатган.

Унинг “Иқрорнома”, “Янги Элоиза”, “Эмилия”, “Ижтимоий тенгсизлик ҳақида мулоҳазалар” каби асарлари кенг жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди ва унга маишхурлик олиб келди. Бироқ, шунга қарамай, айнан шу асарлари учун Руссо Франция ҳукумати томонидан тазйиққа учради ҳамда Францияни ташлаб Англияга кетишга мажбур бўлди. У 1778 йилда руҳий хасталиги боис Парижга қайтиб келади ва у ерда оғир хасталикка дош бера олмай вафот этади.

Унинг 1750 йилда Дижон академиясининг мукофотига сазовор бўлган илк мақоласини журналхонлар эътиборига тақдим этамиз.

ВОҚИФ (Мўминжон ТУРҒУНОВ)

1952 йилда тугилган. Андижон Пахтачилик институтининг Гидромелиорация факультетини тугатган. Шоир шеърлари туман ва вилоят матбуотида мунтазаб чоп этиб турилади.

**ИШҚ ДАРДИ ОШИҚ ЭЛИГА
КҲҲИ СИНОВ**

* * *

*Қалби тошим на қилай, қалбим суйиб ёр этмасанг,
Тийра кўнглимни зор этиб, умидларим бор этмасанг?*

*Ишқ дарди, ҳижрон азоби, айрилиқдин жоним ҳалак,
На бўлғай ҳажр наитарин кўнглим узра хор этмасанг?*

*Қайда қолди дилхушлигинг, ишқ майидин сархушлигинг,
Йўқ нажотки, менга берган ваъдалардан ор этмасанг.*

*Чора топмай, ҳар томон учса қалбим зор қушлари,
Қасду сайд этма, аларни бирга сайёр этмасанг.*

*Менга энди ком йўқ висолингдин умид этмоқ,
Изҳори висол айлаб, қайта харидор этмасанг.*

*Воқифо, ёр васлин излама, начора энди кечгил,
Даҳр эли ичраким ўзни саркор этмасанг.*

* * *

*Хаста дилман, ул қуёшни куйдирур оҳим менинг,
Гаму ҳасратдин куймасмен, дилку ўз паноҳим менинг.*

*Рақиблар кўзгатиб фитна, солсалар гам бошим узра,
Улки, Фарҳоддек бўлинг деб ўргатур моҳим менинг.*

*Қалбимдаги тиз захридин озормен, эл беҳабар,
Хабар этмоқ ношоиста деб қўймас имконим менинг.*

*Пандга ҳеч солмай қулоқ, умр йўлин сарбасар босдим,
Билмам, энди қай томон бўлгай тўғри роҳим менинг.*

*Ишқ майи шарбатин тотдим пири мугонлар қўлидан,
Зора бўлса умидим хослар ҳамроҳим менинг.*

*Ёр ёдини ҳеч қўймайин дилда такрорлаб ўтдим,
Умидворман бўлсин дея тупроғи пок жойим менинг.*

*Дилда қўймай қалб сирларинг очдинг энди Воқифо,
Қунлар ўтиб шоядки, ул сўз бўлса ризвоним менинг.*

* * *

*Чарх авзоида кўнглим ҳар дами афғор ўлур,
Билмам, бу афғорликдин танла жоним безор ўлур.*

*Қайга боқдим дўст дебон, излаб вафоқим ондин,
Суврати дўстдир ва лек, сийрати озор ўлур.*

*Ишқ оташи қалбим уйин чок-чок этар ҳажрдин,
Ҳажр шоми ёр дебон, кўнглим куйи зор-зор ўлур.*

*Ошиқ элига мерос кўп куймоқ ёр жавридин,
Не қилай, толе берган қисматим ду тор ўлур?*

*Икки қисмат – икки тордин оразимдир девонавор,
Чекса қалбим пайкон тиги заҳридин хунхор ўлур.*

*Эй соқиё, тутиб май сархуш этгил бодадин,
Зораки, қалбим очилиб, бўстонларим гулзор ўлур.*

*Гулзору бўстонлар аро излаб ёр васлин неча ким,
Доғи ҳижрон куйидин Воқиф ҳам бедор ўлур.*

* * *

*Ҳижронидин ўртанурман, ул дилрабо келмас, нетай,
Келиб қалбимни чок этган наштадин олмас, нетай?*

*Туну кун ишқ ҳажридин йўлга нигорондир кўзим,
Ҳажр ўтида куйдириб, ул париваш куймас, нетай?*

*Қалбима солмай қулоқ, телбалардек суйдим ўзим,
Бу ишимдан ташна қонман, билмам, у суймас, нетай?*

*Шум рақиблар ҳийласига учрадиму ул ёру зор,
Ким рақибу ким чин ошиқ, фарқига етмас, нетай?*

*Кел, эй дайр, тири телба ошиқни иршод эт,
Зора, кўнглим таскинидин хуморлигимни бас этай.*

*Телба ошиқ сирларидин бўлсанг Воқиф, не ажаб,
Ишқ дарди ошиқ элига кўп синов бўлса, нетай?*

БОЛАЛАР ДҮНЁСИ

Зафар ИСОМИДДИНОВ

1958 йилда туғилган. Қўқон Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетини تامомлаган. “Ховли тўла болалар”, “Боқчага – дўмбоқчага”, “Истиқлол умидлари”, “Арслоншоҳнинг паири” номли китоблари чоп этилган. Айни пайтда, у Фарғона вилоят ўлкашунослик музейида хизмат қилади.

ҚОРНИ ҚАДОҚЛАНГАН ЧОЙНАК

БУВИМ ҲАҚИДА

Авайлаб ардоқлаган чойнак
Асрашга боп қути-ё.
Нақ, қорни қадоқланган чойнак
Кўзларига тўтиё.

Нега юраги тўлганида
Суйгани суйган экан?
Бувим қизалоқ бўлганида
Синдириб қўйган экан.

ТОҒ ЙЎЛИДА

Йўловчи хомуш. Тошлар қайсар,
Йўлин яна тўсиб турибди.
Қадамин дадил ташлар. Майса
Тошлараро ўсиб турибди.

ҚУТҚАРУВЧИ

Таъмирбон-да, ўриндиқ
Қаддин ростлаб турмаса.
Болга, мих, шай, ўриндиқ,
Бўлмас экан урмаса.

Олма пўстин арчарман,
Фильм номи: “Бурундуқ”.
Хизмат қилиб чарчама
Яна юз йил, ўриндиқ.

ОЛМАЗОРДА

Ўзни четга олма,
 Новчалар қулса-қулар.
 Қўлинг етган олма
 Жудаям ширин бўлар.

ВАРРАК УЧИРГАН БУЛУТЧА

– Пастлай ҳам оламан-да,
 Қанотларсиз, парраксиз.
 Баҳорда, боламан-да,
 Зерикарли варраксиз.

Пана жойга ўтиб ол,
 Кўнглим бузилиб кетди:
 – Анқаймасдан туриб ол,
 Ипи... узилиб кетди.

ҚАНОТЛИЛАР СУҲБАТИ

– Ўз кўнглини яйратса,
 Одамда дид, ҳавас бор.
 Дон, сув бериб сайратса:
 – Нега қочдинг?
 – Қафас тор!

МУСОБАҚА

Ёз шабадаси шум, йўлда кутиб,
 Пойлаб тура олади.
 Ким момақаймоқни қўлда тутиб,
 Кўпроқ юра олади?

ФИЛ НЕГА БОШМОҚ КИЙМАЙДИ?

Шошмай, қилмай доғ ичин
 Мойлаши бор.
 Тугун қилмай богичин
 Бойлаши бор.

Йўлда кўлмак мўл бўлса,
 Кечиши бор.
 Қуритгани ҳўл бўлса,
 Ечиши бор.

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Ҳабибулла ЖЎРАЕВ

1961 йилда туғилган. Фарғона Давлат педагогика институти (ҳозирги ФарДУ)нинг ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган.

Унинг 2 та монография, рисола ва китоблари нашр этилган, шунингдек, элликдан ортиқ илмий, илмий-оммабон мақолалари республика ҳамда хориж илмий нашрларида эълон қилинган.

БОБУР ВА УМАР ХАЙЁМ

Форс-тожик адабиётининг атоқли намояндаларидан бўлган Умар Хайём ижодий мероси туркий шеърятга, хусусан, улуғ ўзбек мутафаккир шоири Алишер Навоий ижодига кучли таъсир кўрсатганлиги, шубҳасиз. Масалан, Умар Хайём ўз рубоийларида моддий оламнинг бордан йўқ, йўқдан бор бўлмаслигини турли шаклларда, ранг-баранг образларда бадиий ифодалаган. Гарчи бизгача етиб келган тазкираларда Умар Хайёмга шоир сифатида таъриф ва тавсиф берилмаган бўлса-да, Шарқ мумтоз шеърятда риндона шеърлар деб юритиладиган туркумларда бу улуғ зотнинг самарали таъсирини пайқаш қийин эмас. Машҳур назариётчи олим Низомий Арузий 1156 йилда ёзилган “Мажмуан наводир” асарида Умар Хайёмни “Хужжат ул-ислом”, дея улуғлайди. Ўзининг илмий-филологик асарларини яратишда Низомий Арузийдан илҳомланган Навоий, демакки, Умар Хайём ҳақида муайян тасаввурга эга бўлган.

Шунингдек, Техрондаги Гулистон кутубхонасида сақланаётган Султони Машҳадий дастхатига мансуб қўлёзмада Умар Хайёмнинг қуйидаги машҳур рубоийси ҳам мавжуд:

*Мо лўббатгонему фалак лўббатбоз,
Аз рўйи ҳақиқати, на ки аз рўйи мажоз.
Бозича ҳами кунем бар наъти вужуд,
Афтем ба сандуқи адам як-як боз.*

Таржимаси:

*Бизлар қўғирчоқмиз фалак қурчоқбоз,
Бу сўзим чин сўздир, эмасдир мажоз.
Йўқлик сандигига кетамиз бир-бир,
Вужуд палосида ўйнагач бироз.¹*

¹Шоислом Шомуҳаммедов таржималаридан фойдаланяпмиз.

“Бобурнома”да хабар берилишича, Султонали Машҳадий ҳар куни Ҳусайн Бойқаро учун ўттиз байт, Алишер Навоий учун йигирма байт китобат қилган. Демак, Умар Хайём шеърлари Навоий замонасида ҳам машҳур бўлган ва севиб ўқилган. Шунингдек, Алишер Навоий қаламига мансуб ушбу байт ҳам юқорида келтирилган рубоий билан ҳамоҳанглиги диққатни тортади:

***Ҳама бозеки, лўбатбоз эрур гардун фиребингга,
Бу лўбатларки, эл кўнглин олур – онинг кўгирчоги.***

Маълумки, XV аср ўзбек мумтоз адабиётида анъанавий мавзулар давом эттирилиши баробарида, реал ҳаёт тасвири, таржимаи ҳол (ҳасби ҳол) хусусиятлари асарларга кенгроқ кириб кела бошлади, кенг китобхонлар оммаси учун тушунилиши осон бўлган услубда асар яратиш тамойили кучайди. Бобур ижодида ҳам бу ҳол ёрқин кўринади. Албатта, Умар Хайём ва Бобур яшаган даврлар орасида талай тафовут мавжуд. Аммо адабий-маданий анъаналар, ўша давр ижодий жараёнининг умумий қонуниятлари юзага келгани ҳам табиий. Бобур, асосан, Навоийга эргашган, ундан таъсирланган бўлса-да, унинг туркий тилдаги рубоийлари мазмунининг ғоят теранлиги, ифода тарзининг соддалиги, фикрнинг очиқлиги, бадиий санъатларга бойлиги, муסיқий оҳанги билан Умар Хайём рубоийларини эслатади. Туйғулар самимияти, ўқувчи билан ўзини тенг тутиб мурожаат қилиши, ўз қусурларини ҳам очиқ тилга олиши, ўзига талабчанлик, муросасизлик сингари хусусиятлар Умар Хайёмга жуда яқин келади.

Бобур ўзига нисбатан ҳам ўта талабчан, масъулият ҳисси кучли, ғайратшижоатли донишманд бир инсон сифатида кўпгина рубоийларида ўз ўзини аёвсиз таҳлил ва тафтиш қилса, Умар Хайём файласуф шоир сифатида дунёнинг ўткинчилигини уқтиради, муҳитни кескин танқид остига олади. Бу – бежиз эмас. Нима бўлганда ҳам, бу икки шоир ижоди кўп жиҳатлардан муштараклик касб этади. Буни айрим мисолларни қиёслаш орқали ҳам пайқаш мумкин. Умар Хайём:

***Май ичма дейдилар, ортар фигонинг,
Қиёматда дўзах бўлар маконинг.
Бу ҳақ, аммо арзир икки жаҳонга –
Май ичиб, ширакайф бўлган бир онинг.***

Бобур:

***Май таркини қилгали эрурмен ғамлик,
Бор тийра кўнгулга ҳар замон дарҳамлик.
Ғам бирла фарсудалиқ ҳалок этти мени,
Май бирла эмиш шодлигу хуррамлик.***

Бобур мирзонинг ўзи эътироф этганидек, 11 ёшидан сўнг бутун ҳаёти давомида Рамазон ҳайитини икки марта бир ерда кутиб олиш унга насиб этмаган. Шоҳ ва шоир фалак найранглари, замона носозлиги, тақдир номардликларидан ғоят безганлиги маълум. Ана шундай ҳолатларда “бош олиб бир сори” кетиш истаги ғалаён қилганлиги унинг бир неча шеърларида муҳрланган:

***Кўнгли тилаган муродига етса киши,
Ё борча муродларни тарк этса киши.
Бу икки муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб, бир сори кетса киши.***

Бундан ташқари у яна бешта рубойида “бош олиб кетиш” фикрини баён қилади: “Бошни олибон бир сори кетмак мушқил”, “Бошимни олиб кетгай эдим юз қотла”, “Бошимни олиб, қай сори кетгаймен?”, “Бошимни олиб бир сори кетгаймен”, “Бошимни олиб аёқ етганча кетай!”

Бобурда “бош олиб кетиш” ниятининг фақат биттаси муҳаббат билан боғлиқ бўлса (“Бошимни олиб кетгай эдим юз қотла, Бўлмаса эди сочингга дилбасталиғим”), Умар Хайёмда иккитаси шундай (“Бош – йўлин тупроғи, То ғам бошимизга солгунча ғавғо”). Биттаси эса ҳаётий муаммолар, иложсиз ҳолат, тушқунлик кайфияти билан боғлиқ (“Улким бош косасин бино килибтур”).

Бобурда бирор ёққа бош олиб кетиш хусусида гап борса, Умар Хайёмда ғоя янада кескин тус олиб, дунёдан йўқолиб кетиш даражасига етади. Бундан маълум бўладики, Бобур чорасиз аҳволда қолган лаҳзаларда айна фикрга келган бўлса, Умар Хайём бутунлай тушқунликка тушганида шундай мисраларни битган. Шунингдек, Умар Хайём атрофдаги кишилар, мавжуд муҳит билан ҳам турли мураккабликларни бошдан кечирганлиги бошқа шеърларида очиқ-ойдин кўзга ташланадики, бу унинг тушқун кайфияти, умидсиз ҳолатлари ҳақидаги юқорида айтилганларни тасдиқлайди.

Бобур ва Умар Хайём халқона сўз ва ибораларни топиб қўллашда ҳам маҳорат кўрсатганлар. Мисол учун, уларнинг кўз билан боғлиқ иборалар қўлланилган рубойларини келтириш мумкин:

Бобур:

*Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин учадур уйқу чу оқшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим бирла сабримдек,
Боргон сори бу ортадур, ул кам бўладур.*

Умар Хайём:

*Хўрагимни май-ла тўкис – бут қилинг,
Қаҳрабо юзимни нақ ёқут қилинг.
Жаҳондан кўз юмсам, шаробга ювиб,
Ток зангидан менга бир тобут қилинг.*

Ҳар икки муаллиф ўз асарларини беморлик пайтларида ёзганлари кўришиб турибди. Албатта, кўздан учиш ибораси икки шоирда икки маънода қўлланган: Бобурда – уйқунинг кўздан учиши, Умар Хайёмда – умр йўлининг кўздан ўтиши.

Бобур рубойида бадийлик кучли: у шу оддий ҳаётий воқеликдан ҳам бадий юксак рубой яратиш учун усталик билан фойдаланади: иситма билан уйқу ғамим билан сабримга ўхшайди – борган сари ғамим ортиб, сабрим камайгани сингари иситма ҳам кучайиб, уйқум ўчиб бормоқда. Бу ерда шоир иситмани ғамга, уйқуни сабрга ўхшатиш билан **ташбех**, бу деганда ғамни, у деганда сабрни кўзда тутиш билан **лаффу нашр**, кўздан учиш иборасини қўллаш орқали **ирсоли масал**, иситмага уйқуни, ғамга сабрни қарши қўйиш билан **тазод** санъатларидан маҳорат билан фойдаланган.

Аммо Умар Хайём рубойи ҳам ўринли қўлланилган бадий санъатлардан холи эмас: “кўз юммоқ” ибораси – **ирсоли масал**, “қаҳрабо юз” дейиш орқали **истиора**, **савол-жавоб** санъати, дард-даво сўзларини қўллаш орқали **тазод**, қаҳрабо, ёқут каби бир-бирига боғлиқ сўзларни ишлатиш билан **таносуб** санъатлари қўлланган.

Бошқа жиҳатлардан олиб қараганда ҳам, Бобур ва Умар Хайём рубойларида тил, услуб, ифода тарзи, оҳанг жиҳатидан яқинликлар, муштарак-

ликлар мавжуд экани маълум бўлади. Бу, биринчидан, ўша давр адабиётининг етакчи тамойиллари билан изоҳланса, иккинчидан, шоирларнинг ижодий принципларидан келиб чиқади. Чунки уларнинг ҳар иккаласи ҳам содда ва барчага тушунарли тил, енгил ва равон услубда, очиқ ва самимий ёзиш тарафдорлари бўлганлар.

Умар Хайёмда Ҳақнинг абадийлиги, хоҳиш-ирода ҳам унга тегишли эканлиги ҳақида сўз юритувчи қуйидаги рубоий мавжуд:

*Сенсиз ўқигандан меҳробда намоз,
Майхонада сенга сир айтганим соз.
Аввал – сен, охир – сен, сенсиз бари пуч,
Майли, ўтга ташла, ё айла навоз.*

Бобурнинг қуйидаги рубоийси ҳам мавзу ва фалсафий-ғоявий жиҳатдан юкоридаги рубоийга ғоят ҳамоҳангдир:

*Ё қаҳру ғазаб бирла мени туфроқ қил!
Ё баҳри иноятингда мустағрақ қил!
Ё Раб, сенгадур юзум қаро гар оқ қил,
Ҳар навъ сенинг ризонг эрур, андоқ қил!*

Хулоса қилиб айтганда, ўзаро ижодий таъсир масаласини салафларга эргашиш, замондошларга пайравлик ёки муайян илмий ахборот ташувчи манбалар асосидагина эмас, балки услуб, оҳанг, ғоявий-фалсафий хусусиятлар уйғунлиги воситасида ҳам асослаш мумкин.

*Севиш – бир-бировинга қараш эмас, балки
биргалашиб бир томонга қараш демакдир.*

А.Сент-Экзюпери

ҲИҶТИМАС МЕНИ БОҒИМ

Toipulmat ҲАМИД

1927 йилда туғилган. Бухоро Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетида ва Москвадаги Олий адабиёт курсида ўқиган. “Куёш шаънига”, “Менинг асрим”, “Табаррук тупроқ”, “Қора кийик”, “Куёш зарралари” номли шеърлий китоблари нашр этилган. “Асқад Мухторнинг поэтик маҳорати” мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлаган.

Toipulmat Ҳамид 1984 йилда вафот этган.

ОЙ НУРИ ОСМОНДАН СОЧАДИ ЗАРҲАЛ

УМР ЧЎҚҚИСИ

Куёшга қарадим пешин чоғида,
Бош узра тик эди, қамашди кўзим.
Умрим ҳам тик ярим йил саноғида,
Баъзида ишонмай қоламан ўзим.

Шу ярим умримда омоч, жинчироқ,
Ракета, роботлар гувоҳи бўлдим.
Овундим эшитиб қуруқ шақилдоқ,
Гоҳида дард чекдим, гоҳида кулдим.

Кимёгар донишманд митти заррани
Юз миллион бўлакка бўлгани рост.
Эшитдим ёққанин мен қизил қорни,
Бунга ҳам топилди мантиқий асос.

Афсеуски, ўлимга топилмай чора,
Мўътабар яктолар бўлдилар қурбон.
Умримиз узаяр бора ва бора –
Бир куни ўлимни енгажаск инсон...

...Яхшилик силади бошимни обдан,
Яхши сўз бир сабаб завққа, илҳомга.
Яхши одамлардан қарздорман кўпдан,
Улар-чун ҳаётим тайёр инъомга.

Куёшга қарадим пешин чоғида,
Бош узра тик эди... Қамашди кўзим.
Умрим ҳам тик ярим йил саноғида,
Баъзида ишонмай қоламан ўзим!

ТЎЛИН ОЙ КЕЧАСИ

Хув, узоқда нола қилар най,
О, ойдин тун,
Хислатларинг мўл.
Ошигингман, намозшомгулдай
Кучогингда ёзаман кўнгил.

Ойга қараб тўймайман, асло,
Ёш гўдакдай санайман юлдуз.
Далаларга бўлиб маҳлиё,
Тасвирингга тополмайман сўз.

Ой нурини тўқар юзимга,
Тун гаитини сураман яккаш.
Яйдоқ тоғ ҳам шу кеч кўзимга
Кўринади бўлиб меҳнаткаш.

Ариқ бўйлаб тут дарахтлари
Хаёлимни тортади бир дам.
Аямайди улар баргларин
Гўё сахий, меҳнаткаш одам.

Борлигини ҳаётга бериб,
Осойишта олади нафас.

ГУМБАЗЛАР САДОСИ

Бухоро тунлари...

Сеҳргар тунлар,
Қаърингиз тубида бор наишӯ наво.
“Лаби ҳовуз” гуллари бағрига ундар,
Сайргоҳ кўчалар бунча дилрабо.

Нур ўйнар қўнгироқ, ипак сочларда,
Нур ўйнар ранг-баранг мисли гулдаста.
Фонтан отилади қайрагочларга,
Юраман гўзаллик кўркидан мастдай.

Турфа ранг хонатлас кийган жононлар
Кўзларин яшинатар чамандай ёниб.
Қора кўзойнакда келган меҳмонлар
Қайтишар “Лаби ҳовуз” сайридан қониб.

Минора устида сузар ранглар ой,
Нурини тошларга этиб баҳшида.
Асрий обидалар очади чирой,
Мен тилсим кўраман тошлар нақшида.

Учқур хаёлларга эргашиб шуур,
Ёниқ туйғуларнинг тутиб баридан,
Тупроқда зар кўриб, ҳар бир тошида дур.
Хаёлан гумбазлар сари учаман,
Ой нури осмондан сочади зарҳал...

РАНГЛАР

Билмаган нарсам кўп ҳали дунёда,
Кунларим ўтмоқда, афсус, бесамар.
Минг йиллик умр бор баъзи гийёҳда,
Бу дунё мураккаб, дунё сеҳргар.

Не учун инсоннинг нозик юраги?
О, қани метиндан бўлса эди у?
Одамзод бўларди осмон тиргаги,
Сира йўл бермасди йиғига кулгу.

Кўзимда эрийди атроф-тегралар,
Олам ўқилмаган китоб, муаммо.
Не учун қуёшда яйрар чехралар,
Юракка гам тушар, қорайса само?!

БОҒ

Жонимга жон бўлур, серфараҳ бу боғ,
Бунда нур мўътадил, соя мўътадил.
Қуёш зар кокили тароғу тароғ,
Субҳидам сайрибоғ истар бунда дил.

Майин ҳаволардан ютаман қониб,
Тунлари зар сочар кўкдан тўлин ой.
Табиат маҳв этар, юраман ёниб,
Сурмадай тортаман кўзимга чирой.

Чорлайди бағрига уфқлар бунда,
Чорлайди офтобнинг гулгун ёноғи.
Нурафшон туйхона самовот тунда,
Ой гўё қўшинининг ёнган чирогоғи.

Юлдузлар бошигинам устида шундоқ,
Қўл чўзсам тераман битта-битталаб.
Гўё ёр бўйнида ялтироқ мунчоқ,
Тун бўйи юраман гоҳ юлдуз санаб.

Минг хилда сайрайди бундаги қушлар,
Ғунчага роз ўқир булбул бутоқда.
Райҳонлар, жамбиллар хаёлим ушлар,
Эгилиб чўмилар майса қиргоқда.

Жонимга жон бўлур, сарфараҳ бу боғ,
Бунда нур мўътадил, соя мўътадил.
Қуёш зар кокили тароғу тароғ,
Субҳидам сайрибоғ истар бунда дил.

ЖАҲОН ШЕЪРИЯТИ МАНЗАРАСИ

Иван БУНИН

XX аср рус адабиётининг йирик намоёндаларидан бири, Нобель мукофоти совриндори. 1870 йилда туғилган. 17 ёшида илк шеъри, 24 ёшида биринчи ҳикояси чоп этирилган. 1903 йил Россия Фанлар академиясининг Пушкин номли мукофотига сазовор бўлган. 1909 йилда мазкур академиянинг фахрий аъзоси этиб сайланган. Октябрь тўнтарышидан сўнг Бунин туғилиб-ўсган юртидан чиқиб кетади. Ватанидан йироқда жаҳоний эътибор ва шухрат қозонади. 1953 йил Париж шаҳрида вафот этган.

МАЪЮС ХОТИРАЛАР ДИЛДА УЙҒОНДИ

* * *

Нақадар нурафшон гуллаган баҳор!
Ҳар галгидек боқиб кўзимга бедод
Ва, айт-чи, нимага маъюссан дилдор,
Нимадан сўзингда бунча илтифот?

Сукут ичра нафис гулдек титрайсан...
О, майли, гапирма! Иқрор не керак?
Англадим: илтифот – ҳижрондан дарак,
Мен яна ёлғизман!

* * *

Бугун тунда кимдир куйлади узоқ,
Зимистон далани кезиб дарбадар.
Ўтмиши бахт ва эркни қўмсади кўпроқ,
Овозида силқиб ўкинч ва кадар.

Сен ором олардинг... Дарчани бирдан
Очдиму қўшиқни ёниб тингладим.
Жавдар билан ёмғир ҳиди уфурган
Салқин кеча зоят хушбўй ва надим.

Бу нола қалб торин чертдимми? Билмам,
Маъюс хотиралар дилда уйғонди.
Сени шундай жондан севгандим мен ҳам,
Сен ҳам севган эдинг мени қачондир.

* * *

Ёлғиз қаршилайман шодмон кунларни:
Шимолда, овлоқда... Сизда-чи, кўклам
Ўрмонга жон берар эритиб қорни,
Кўрфаз майсалари ложувард, кўркам.

Оқ қайин қимтиниб яшилланади,
Баландроқ олади булут забтини.
Шамол боғни силқиб, сокин энади
Дарчага уфуриб апрель тафтани...

* * *

Қандай осойишта ва қандай очиқ,
Хувуллаган замин ғариб тус олган.
Хазонрез боғларда хотирот сочиқ,
Улуғвор осмон ҳам совуқ, бўзарган.

Эй бепоён осмон, сенинг забонсиз,
Сокин ҳайбатингдан шошиб қоламан.
Ахир, бу ғариблик кўнглимга эгиз,
Мен кузни қувониб қарши оламан.

Сочилган оловдай япроқлар лак-лак,
Нодир бўёқларда товланар экан.
Боғда ора-чира чирқиллар читтак,
Уларга хуш ёқар шу унут маскан.

Фақат куз шамоли гувлаган тунда,
Манзара ўзгарар, ҳаво айнийди.
Ошиқ қалб ҳижрондан бўзлайди шунда,
Оҳ, кўнглим маҳрами бўлса қанийди!

* * *

Бир кун келиб жисму жоним йўқолар,
Лек шунда ҳам хувуллаган бу хона
Бутун ашқол-дашқоли билан қолар –
Аввалгидай оддий ҳолатда яна.

Ва, яна шундай тинсиз учиб юрар
Қанотлари рангин капалак:
Париллар, шитирлар ҳамда пирпирар
Зангори шифт узра жонсарак.

Ва, яна шундай осмон ҳам пастга,
Очиқ даричага боқади аста.
Мовий денгиз жимир-жимир тинмайди –
Бўм-бўш кенг бағрига чорлаб имлайди.

* * *

Қаровсиз боғдаги ўшал букри тол ости
Ховузда тун чоғи сокин чайқалган юлдуз –
Саҳаргача милтираган шу чўғни, рости,
Мен энди ҳеч қачон кўкда кўрмасман, афсус.

*Болалигим кечган олис қишлоқ жсонажон
Ва, бағрида мен ёниб илк қўшиқлар битган,
Ўсмир орзуларим рўёбини зор қутган
Ота уйимга ҳам энди қайтмам ҳеч қачон...*

БИРИНЧИ БУЛБУЛ

*Кўкда новвот каби эриб, ялтирайди ой,
Олма гули оқ, қўнғироқ – ажиб бир чирой.*

*Кўк юзида тарам-тарам жимирлар шафақ,
Ой теграси нилий рангда товланар фақат.*

*Шовуллар совуқда юнун ва ҳарир боғча,
Маҳзунликда булбул нолон сайрайди чаҳ-чаҳ.*

*Очиқ дарича олдида ним қоронғуда,
Қизча сочларини ўрив ой ёруғида.*

*Шунчалар тотлидир, бу баҳорий ҳикоя –
Минг айтилса-да, яна янги, бениҳоя...*

ОҚШОМ

*Бахт деса, биз фақат эслаймиз ҳар чоғ.
Ҳолбуки, у мавжуд ҳар ёнда, ҳар вақт –
Ана, чайла ортидаги кузги боғ
Ва дарчадан эсган сабо эрур бахт.*

*Тубсиз осмон узра парқу булутлар
Ястанар, товланар... Уни шу асно
Кузатиб, англадим, бизлар беҳабар,
Бахт эса гофилга берилмас, асло.*

*Очиқ даричага чирқиллаб бир қуш
Қўнаркан, китобдан кўз узиб шу он,
Ҳорғин нигоҳ ташлаб қўйдим у томон.*

*Оқшом чўкаётир, осмон рўйи хуш.
Тегирмон қўшигин тинглайди тандир...
Кўряпман, эшитдим – бахтим шундадир!*

*Рус тилидан
Сирожиддин РАУФ таржимаси*